

ALKALMAZOTT PSZICHOLÓGIA

2021/3

ALKALMAZOTT PSZICHOLÓGIA

2021/3

Alapítás éve: 1998

Megjelenik a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem,
az Eötvös Loránd Tudományegyetem
és a Debreceni Egyetem együttműködésének keretében,
a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával.

A szerkesztőbizottság elnöke

Prof. Oláh Attila

E-mail: olah.attila@ppk.elte.hu

Szerkesztőbizottság

Demetrovics Zsolt	Faragó Klára
Jekkelné Kósa Éva	Juhász Márta
Kalmár Magda	Katona Nóra
Király Ildikó	Kiss Enikő Csilla
Molnárné Kovács Judit	N. Kollár Katalin
Münnich Ákos	Szabó Éva
Urbán Róbert	

Rovatvezetők

Balázs Katalin	Kun Ágota
Magyaródi Timea	Pántya József

Főszerkesztő

Ujhelyi Adrienn

E-mail: ujhelyi.adrienn@ppk.elte.hu

A szerkesztőség címe

ELTE PPK Pszichológiai Intézet
1064 Budapest, Izabella u. 46.

Nyomdai előkészítés

ELTE Eötvös Kiadó

E-mail: info@eotvoskiado.hu

Kiadja

az ELTE PPK dékánja

ISSN 1419-872 X

DOI: 10.17627/ALKPSZICH.2021.3

TARTALOM

A PSZICHOLÓGIA MÚLTJA, JELENE ÉS JÖVŐJE – KÜLÖNSZÁM –

Főszerkesztői előszó	5
A pszichológia jövője – spekulatív gondolatok	7
<i>Pléh Csaba</i>	
A szociálpszichológia jövőjéről – vázlatos megfontolások	37
<i>Hunyady György</i>	
Az ökológiai rendszerszemlélet térnyerése és a pszichológia útjai a 21. század elején	47
<i>Szokolszky Ágnes</i>	
A pszichológia szerepvállalása a hippokratészi gondolat kiterjesztésében	63
<i>Palatinus Zsolt</i>	
Az iskolapszichológia és a pszichológiaoktatás szerepe	75
<i>N. Kollár Katalin, Szabó Éva</i>	
A közösségek társas kötelékeinek eróziója a távolságtartásban	99
<i>Kovács Judit</i>	

A PSZICHOLÓGIA MÚLTJA, JELENE ÉS JÖVŐJE

– FŐSZERKESZTŐI ELŐSZÓ –

Az *Alkalmazott Pszichológia* jelen száma a pszichológiáról mint tudományról, hivatásról, társadalomformáló erőről szól. Szerzőink vállaltan spekulatív gondolatokat vetettek papírra arról, hogyan látják a pszichológia múltját, jelenét és jövőjét. *Pléh Csaba* (az MTA tagja, több mint 500 publikáció, köztük 18 könyv szerzője, jelenleg a CEU Kognitív Tudományi Tanszék vendégprofesszora) a diszciplína történetére alapozva mutatja be a pszichológia helyzetét, különös tekintettel a pszichológia mint tudomány (akadémikus jellegű pszichológia), illetve mint hivatás (alkalmazott pszichológia) közti feszültségekre. Részben e cikkre reflektálva, *Hunyady György* (az MTA tagja, a történeti és politikai közgondolkodás, valamint a szociális megismerés kutatója) a szociálpszichológiára fókuszálva mutatja be, hogy egy tudományág múltja hogyan hathat annak jövőjére. *Szokolszky Ágnes* (az SZTE Pszichológiai Intézetének habilitált egyetemi docense és a Kognitív- és Neuropszichológiai Tanszék tanszékvezetője) egy ökológiailag érzékeny pszichológia körvonalait rajzolja meg, definiálva azt, hogy mit jelent a komplex ökológiai rendszerszemlélet, és mit nyújthat ez a metaelméleti keret a pszichológia számára. *Palatinus Zsolt* (az SZTE Kognitív- és Neuropszichológiai Tanszékének munkatársa) a pszichológia mint tudomány társadalmi felelősségvállalásáról ír, valamint arról a dilemmáról, hogy a szakmának miként és milyen mértékben kellene felelősséget vállalnia társadalmi, gazdasági és politikai kérdésekben. A szerző kitér a technológiai változások által felvetett etikai kérdésekre is. Végül *N. Kollár Katalin* (az ELTE Tanácsadás- és Iskolapszichológia Tanszékének óraadó címzetes egyetemi tanára) és *Szabó Éva* (az SZTE Pszichológiai Intézetének vezetője) közös cikke az iskolapszichológia múltját és jelenét, valamint szemléletének legfőbb jellemzőit mutatja be.

Remélhetőleg e cikkek további együttgondolkodásra sarkallják a szakma képviselőit.

Ujhelyi Adrienn
főszerkesztő

A PSZICHOLÓGIA JÖVŐJE – SPEKULATÍV GONDOLATOK¹

PLÉH Csaba

Magyar Tudományos Akadémia
Közép-Európai Egyetem (CEU), Budapest

AZ AKADÉMIKUS ÖNTUDAT

Tanulmányom elsődleges célja annak bemutatása, hogy hogyan látjuk ma, a 21. század elején a pszichológia helyzetét és jövőjét, különös tekintettel a pszichológia mint tudomány, s a pszichológia mint hivatás kapcsolatára. Magának az elméleti pszichológiának a jelen állását már áttekintettem egy korábbi írásomban (Pléh, 2019), ezért fogok most az elméletek és a hivatás kapcsolatára összpontosítani. Saját helyzetünk látszólag történeti elemzése természetesen a historiográfiából régóta ismert dilemmákkal néz szembe. Nincs perspektívánk arra, hogy saját helyzetünket megítéljük. Ezért maradok szerényebben esszéisztikus. Mint a szakmában öt évtizedet eltöltő kutató és egyetemi oktató pszichológus, megpróbálok a saját egykori szocializációm, az 1960-as, 1970-es évek szemével tekinteni a mai helyzetre. Miben lettünk mások? Az újdonságokat és a feszültségeket elsősorban az egykori, a fél évszázaddal ezelőtt érvényes világkép és a mai szembeállítás keretében fogom kifejteni.

A pszichológia, mint már egy évszázada mindenütt, a mai társadalmi közegben is ígéretes tudományként és hivatásként jeleníti meg önmagát. Az Egyesült Államokban a pszichológusok, valamint az idegtudósok és a kognitív tudósok egyenesen felvetették, hogy az „agy évtizede” után, a 2012–2022 közötti évtizedet nyilvánítsák az emberi elme évtizedének (Albus és mtsai, 2007). Ennek, a javaslat szerint, két gyakorlati mozzanatra kellett volna összpontosítania:

- Az elme (*mind*) gyógyítása és védelme.
- Az elme gazdagítása.

Az elme alaposabb tudományos megismerése gazdagítaná életünket azzal, hogy minden szinten javítja a rendszerszerű nevelést, kezeli az elme betegségeit és a függőségeket, és új készségek felé tereli az emberi elmét.

Mindennek a javaslattevők szerint két elméleti megalapozása van.

- Az elme megértése.

„Még mindig hiányzik annak alapvető megértése, hogy hogyan keletkezik az elme az agy révén [...]. Olyan dolgokra kellene összpontosítania a kutatásnak, ahol az elme

¹ Köszönöm Ujhelyi Adrienn-nek, hogy felkarolta a dolgozat közlését, Wenszky Nórának és Kiss Ernő Csongornak pedig a gondos szerkesztést. A dolgozat időközben 2021-ben megjelent *A megismerés vége* (Gondolat, Budapest. 57–83) című könyvben is. A szövegbeli idézeteket magam fordítottam.

emberspecifikus vonásokat mutat, mint amilyen az én-tudat, a Szelf fogalma, a racionális gondolkodás, a tudatelmélet, a nyelv és a magasabb fokú tudatosság.” (Albus és mtsai, 2007: 1321).

- Az elme modellálása. Ide a számítástudományi, a mesterséges intelligencián alapuló és gépi modellálás tartoznának. Azért használok feltételes módot, mert a „projekt” nem valósult meg, csupán egy berlini és szingapúri konferencia lett belőle.

Saját korunk viszonylagos jelentőségét tételezve érdemes azt is elemeznünk, hogy a modern pszichológia viszonylag rövid, 150 éves története során melyek voltak a leghatékonyabb korszakok. Számos vizsgálat próbált már egymást kiegészítő kiválósági mutatókat megfogalmazni a pszichológiában, mind a klasszikusokra, mind a mai lélektanra nézve. Olyan mércéket használnak, mint hogy hány oldalon szerepel valaki vagy valami a tankönyvekben; mennyien hivatkoznak rá; mekkora a H-mutatója, vagyis

azoknak a dolgozatoknak a száma, amelyek legalább N alkalommal hivatkoznak rá. Ho és Hartley (2016) az ezer darab hivatkozás kritériumát mint küszöböt használva a modern pszichológia 176 legfontosabb publikációjában érdekes időbeli megoszlást mutatott ki. A leggyakrabban hivatkozott dolgozatok az 1950-es és az 1970-es évekből származtak. Ezt úgy értelmezhetjük, hogy a máig legfontosabb, dominánsan angol nyelvű, javarészt amerikai közegből származó és leghatásosabb dolgozatok az érett behaviorizmusból és a korai kognitív pszichológia évtizedeiből származtak.

A nagy hatású klasszikusok között – nem meglepő módon – ott találjuk Sigmund Freudot, Darwint, Wundtot, William Jamest. Jelen dolgozatom szempontjából fontosabb azonban a kortársak aránya. Ahogy az *1. táblázat* mutatja, a legláthatóbb kortársak az elméleti és a vegyes területekről származnak, s ők azok, akik már az 1970-es évektől jelen voltak a pszichológiában.

1. táblázat. A legláthatóbb mai pszichológusok elméleti vagy gyakorlati orientációjuk szerint (Haggblom és mtsai, 2002 dolgozatának első 15. táján értelmezve mai szerzőjét kiemelve a 100 kiválóságból)

Elméletalkotók	Alkalmazott pszichológusok	Vegyes
Piaget, Kahnemann, Lazarus, Skinner, Chomsky, Anderson, Tulving, Allport	Rogers, Bowlby	Bandura, Seligman, Tversky, Eckman, Campbell

A PSZICHOLÓGUSI HIVATÁS TERJEDÉSE

Manapság nemcsak a közvélekedésben, hanem a tudományos publikációk belvilágában is megjelennek az elméleti tudósok mellett az alkalmazás mesterei. Ezért is érdemes mai önreflexiónk kapcsán áttekinteni

magának a hivatásnak az alakulását is. A pszichológia mind a társadalomra gyakorolt hatását, mind a hivatást gyakorlók létszámát tekintve a nyugati világ jó részében a II. világháborút követő évtizedekben vált fontos hivatássá. Mára az élet kézenfekvő ténye, hogy a kutatás és az oktatás pusztán egy kis szeg-

mens, amely mögött a hivatásos pszichológia széles alapja áll. Érdekes egy kicsit visszatekinteni a hivatásmozzanat létrejöttére.

A múlt századfordulón, az USA helyzete vonatkozóan a pszichológia egyik amerikai alapító atyja, James MacKeen Cattell (1903), még szomorúan állapította meg, hogy a mintegy 200 pszichológus kollégájából csak nyolcan vannak, akik nem oktatásból (akadémikus karrierből) élnek meg. Németországból Amerikába költözött barátjával, Münsterberggel (1915) együtt Cattellék már ekkoriban kampányoltak az alkalmazott lélektan ügyéért. „Nem látom okát, hogy miért is ne eredményezne évszázadunk során a rendszerezett tudás felhasználása az emberi természet irányítására olyan sikereket, melyek összemérhetőek a fizikai tudományok alkalmazásával az anyagi világra. [...] A folyamat végén a pszichológia nemcsak tudomány, hanem hivatás is lesz.” (Cattell, 1904: 182, 186).

Összességében a legkiterjedtebb alkalmazások a 20. században a közoktatásban, illetve a támogató (klinikai és tanácsadó) területeken bontakoztak ki, míg a leglátványosabban a katonai és menedzsment világban jelentek meg. A viszonylag széles körben gyakorolt alkalmazott lélektan számos országban a növekvő közoktatás igényeiből indult, s első mozgalmoszerű felbuzdulásai iskolapszichológiaiak voltak. Mint Cautin, Freedheim és DeLeon (2012) gondosan bemutatták az amerikai pszichológiára vonatkoztatva, a folyamat már a 19. század végén elindult, amikor a gyermektanulmányi mozgalom bevonta a tanítókat a pszichológia büvkörébe. A 19–20. század fordulóján megjelentek az első klinikai próbálkozások, többnyire az orvosi világból indulva (Freud, Charcot, majd Janet világa), és elindult az üzleti lélektan, majd a munkalélektan is. A társadalmilag legáthatóbb és legláthatóbb

azonban sokáig az iskolához kapcsolódó pszichológia volt.

Az iskolai tanácsadás, majd az iskolapszichológia az 1920-as években vált népszerűvé, nemcsak az Egyesült Államokban, hanem Piéron és Wallon, két vezető egyetemi pszichológus érintettsége, mozgalmi agilitása révén például a frankofón világban is, de Blonszkij, Vigotszkij és mások révén az 1920-as évek szovjet közegében is. Így volt ez egyébként Magyarországon is, Nagy László, majd az Új Iskola mozgalomban Dienes Valéria, Ranschburg Pál és később Mérei Ferenc bevonásával sokan sokat tettek az elméleti pszichológia és az iskolapszichológia összekapcsolásáért, s ezzel egy mozgalom jellegű alkalmazott lélektanért.

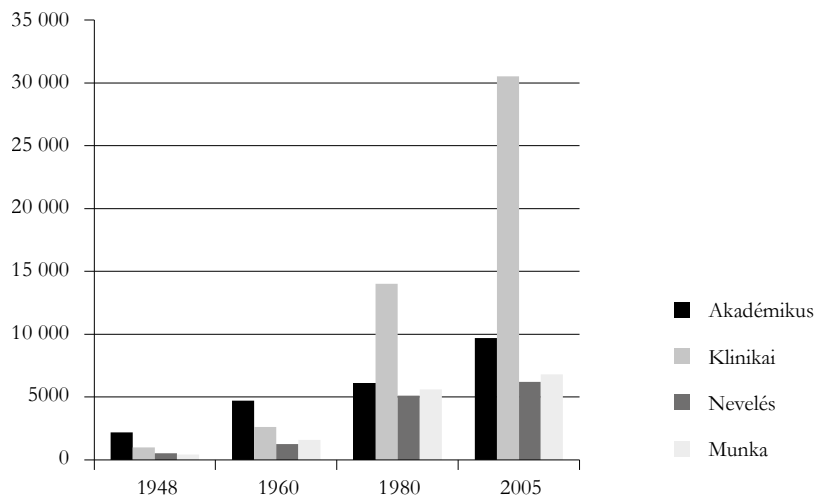
Az Egyesült Államokban a hivatássá válás stabilizálódott, és felgyorsult a háborús erőfeszítések, elsősorban a II. világháború hatására. A pszichológia azt ígérte ugyanis, hogy egyrészt társadalmi technológiává válik, a konfliktuskezelés és a társadalmi átalakítás ágensévé, másrészt pedig a mérnöki pszichológia az ember információfeldolgozó paramétereinek megértésével segíti majd a bonyolultá vált haditechnika üzemeltetését.

A háborús erőfeszítésekben az akadémiai pszichológia is részt vett, s ezzel megerősödött a hivatásbeli orientáció és elkötelezettség. „A II. világháborúnak óriási hatása volt a területre, mivel a háború során az egyetemi puristák és az alkalmazott pszichológusok egyaránt részt vettek az erőfeszítésekben [...]. Ez a háborús erőfeszítésekbe való együttműködő beágyazódás olyan centripetális erőt eredményezett, amely végső soron arra vezetett, hogy az Amerikai Pszichológiai Társaság (APA) 1947-ben átszervezte szekcióit, és a hivatásbeli érdekek azonos státusúakká váltak a tudományosakkal. Az átszervezésekkel együtt megváltozott és kiterjedt a cél:

»a pszichológia mint tudomány, mint hivatás és mint az emberi jólét javításának eszköze fejlesztendő«” (Cautin, 2009b: 225).

Az amerikai pszichológusok már az 1950-es évek közepén is észrevették, hogy a gyakorló pszichológusok száma meghaladta az akadémiai pszichológusokét (Clark, 1957). Tryon (1963) adatai szerint az Amerikai Pszichológiai Társaság (APA, American Psychological Association) tagsága, a lazán hivatásosnak nevezhető szekciókban az 1940–60-as években sokkal gyorsabban nőtt, mint az akadémikus területeken. Az alkalmazás minőségére vonatkozó kérdőíves adatok alapján

a nagy változás 1940 és 1959 között ment végbe. Míg 1940-ben a pszichológusok 75%-a akadémiai állásban volt, 1959-re a két alkalmazási típus nagyjából kiegyenlített (52% és 48%), s később az alkalmazott területek dominálni kezdtek az állásokban is. Mára ezek az arányok hatalmas abszolút számokban jelennek meg. A gyakorló pszichológusok száma az USA-ban már az 1970-es években jóval 50 000 feletti volt, míg az akadémiai pszichológusoké 20 000 körüli. Az *I. ábra* az Amerikai Pszichológiai Társaság szekciónkénti taglétszámának változását mutatja a 20. század második felében.

I. ábra. Amerikai Pszichológiai Társaság (APA) szekcióinak taglétszáma a 20. század második felében²

Egy-két évtizeddel később hasonló folyamatok mentek végbe Európában is. Az Európai Pszichológiai Társaságok Szövetsége (EFPA – European Federation of Psychologists’ Associations) adatai szerint az ezredforduló táján az akadémiai munka a pszichológusok 20%-át érintette, a klinikai pszichológu-

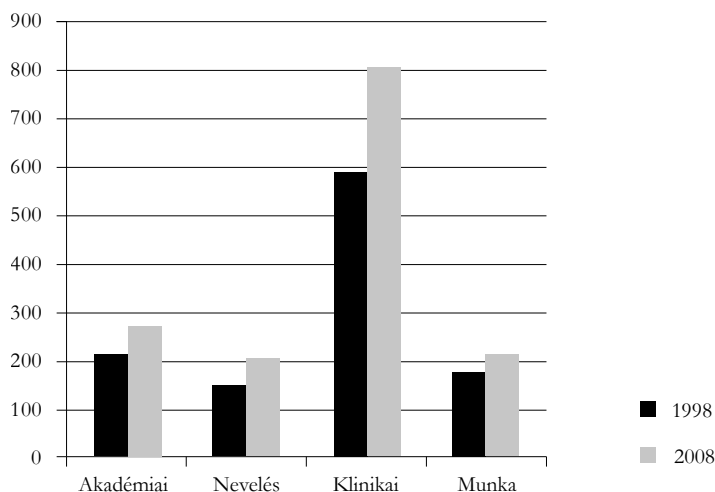
sok majdnem 80%-ot, a szervezetpszichológia 23%-ot tettek ki úgy, hogy a deklarációban többszörös besorolást is lehetővé tettek. Az európai pszichológia fokozatos hivatásszerűvé válása érvényes volt a brit, a német és a francia pszichológián belül egyenként is.

² Az adatok forrása: <https://www.apa.org/about/division/officers/services/profiles> (Letöltés ideje: 2021. október 31.)

Nézzük a francia példát. Ohayon, Plash és Tapia (2016) francia pszichológiatörténészek a pszichológiai hivatás átalakulását vizsgálták Franciaországban, amely mint hivatás az 1960-as években stabilizálódott. „1967-ben Paul Fraise, a Sorbonne pszichológia szakos diákjait vizsgálva kimutatta, hogy ezek 50%-a magát és másokat szeretné jobban megismerni, 13%-a pedig segíteni szeretne másoknak [...]. Legtöbbször a Franciaországban akkor kialakuló klinikai pszichológiára szerettek volna specializálódni. A helyzet valószínűleg

nem változott meg az 1970-es évek óta, amióta többszintűvé vált a képzés a francia egyetemeken” (Ohayon és mtsai, 2016: 52).

Hasonló folyamatok mentek végbe Magyarországon is, mint azt a 2. ábra mutatja. A klinikai hivatás nőtt a leggyorsabban, ennek aránya 53% körüli, míg az akadémiai hivatás csendes kisebbség, mintegy 17%-kal. Az egyetemi terjeszkedés révén ez azonban még mindig egy elég erős csoportnak számít. Ugyanakkor összességében az alkalmazott pszichológia dominanciája növekszik.

2. ábra. A pszichológiai hivatás Magyarországon az ezredforduló táján
Forrás: a Magyar Pszichológiai Társaság adatszolgáltatása alapján

A professzionalizáció a háborút követő évtizedekben az Egyesült Államokban nagyon erőteljes volt. Ahogy Daniel Robinson (1993), a pszichológia egyik filozofikus kritikusja megjegyezte, a pszichológia egész győzelme a gyakorlati alkalmazás sikerességén alapszik. Ezek az eredmények pedig a háborús erőfeszítések, valamint az elme tanulmányozásának hidegháborús alkalmazása miatt tűntek győzedelmesnek.

Ellen Herman (1995) a pszichológia amerikai társadalmi státusával kapcsolatos általá-

nos hivatásbeli változásokat az *amerikai pszichológia románcának* nevezte. Könyvek és állami dokumentumok alapján rámutatott arra, hogy a II. világháború és az 1970-es évek között hogyan árusította gyakorlatát az amerikai pszichológia és pszichiátria. A pszichológiának a háborús erőfeszítésekben való részvétele, majd az 1960-as években a különböző, az igazságosabb társadalom eléréséért indított programokban való részvétele révén képes volt szakértelmét ott is bevezetni, ahol nem is volt ez igazán megalapozott.

A háborús évek két tekintetben is kulcsfontosságú szövetséget hoztak létre a társadalom és a pszichológushivatás között. Magas szintű volt az erkölcsi elköteleződés a társadalmi szolgálat és a kormány támogatása iránt, együtt azzal a hittel, hogy kialakítható egy viselkedés alapú társadalomtudomány, s létrehozható a társadalommérnöklés (*social engineering*). Ez a könnyed szövetség az 1970-es évekig tartott. Ekkor az Egyesült Államokban megrendült a pszichológusok kormányzati beilleszkedése a vietnámi háború miatt. Ugyanezt a folyamatot erősítették a kisebbségek felemelésével kapcsolatos erőfeszítések sikerére vonatkozó megosztó értelmezések és az erősödő feminista mozgalom. Ez a kormányzat és a pszichológusok közötti elhidegülés azonban nem kérdőjelezte meg a pszichológia mint hivatás sikereit, pusztán társadalmi kapcsolatait változtatta meg.

Az eredeti amerikai szövetségben – a társadalom és a pszichológusszakma között – eszmei oldalon központi szerepet játszott a *pszichoanalitikus* és *viselkedéses* fogalmak összekombinálása, mint például a Yale Egyetemen Neal Miller és John Dollard csoportjának munkái a frusztráció és az agresszió kapcsolatáról (Dollard és mtsai, 1939). A kormányzat állandóan abban reménykedett, hogy a pszichológia segíthet a társadalmi és nemzetközi béke fenntartásában. Gordon Allport és munkatársai (1943) már a háború alatt kifejezték azt a reményüket, hogy a társadalommérnöklés elvezethet a társadalmi békéhez. „A pszichológusok tudják, hogy a közembereknek a békefeltételekkel kapcsolatos attitűdje lesz a döntő tényező. Bármily fontosak legyenek is a békével kapcsolatos gazdasági, politikai és katonai tervek, ezek magukban foglalják azt a kockázatot, hogy nem veszik figyelembe az

emberek vágyait és félelmeit, lelkifurdalását és agresszióját, büszkeségét és képzeletét. Amikor a világ népeinek közös találkozási pontját keressük, akkor az újnevelés, a demokratikus vezetők képzése, mindenki önmagát respektáló státusának garantálása és az új azonosulások biztosítása döntő tényezők lesznek” (Allport és mtsai, 1943: 131). Ez az eredetileg belső feljegyzésnek készült írás a háború utánra készülő Egyesült Nemzetek Szervezetének tett javaslatokat.

Az 1950-es években, az amerikai társadalmi közegben a pszichoanalitikus gondolatok hatása alatt a társadalommérnöklés szintén klinikai hozzáállást vett fel. Ebben az időben mind az amerikai alkalmazott pszichológiát, mind a pszichiátriát a pszichoanalitikus gondolatok és gyakorlatok dominálták. A pszichológusok ihletésére a köznép is elkezdett még a nemzetekről is mint „örültekről” beszélni, s arról, hogy a béke esélyének növelésére meg kell változtatni „a nemzeti karaktert”.

Az 1960-as években azonban, a hosszú távú freudi hatás és a klinikai gyakorlatok terjedése miatt a lélekgyógyászat fokozatos értékátalakuláson ment keresztül. A pszichoterápia fogalmát kitágította az ún. harmadik erő. Megjelent a humanisztikus pszichológia, amely a pszichoterápiát az egészséges személyek felé is kiterjesztette, s a pszichológiát pedig mint az önfejlesztés eszközeit mutatta be. Másrészt, megjelentek kritikai pszichológiai mozgalmak is, amelyek a korábbi neofreudizmus jelszavak egy részét vették át, s megkérdőjelezték a „terápiás társadalom”-programokban foglalt társadalmi adaptációs gondolatot. Párhuzamosan ezzel mindenféle biológiai és orvosi redukcionizmust megkérdőjelezték, és amellet érveltek, hogy egyszerre kell elismerni a gondolkodás belső világát és annak objektív társadalmi

beágyazottságát. Ennek részeként a brit filozófiai pszichológus, John Cohen (1970) *Homo Psychologicus* című művében megfogalmazta: újra előtérbe kell helyeznünk a művészet pszichológiai szerepét a mélyebb önismeret kialakításában.

A *felsőoktatásban* a pszichológia terjedése a pszichológiai szakág karok közötti jellegéhez kapcsolódik. Miközben a kontinentális Európában az 1960-as években a pszichológia a fiatal nemzedék önismereti igénye miatt vált népszerűvé, újabban számos nyugati országban a pszichológia iránti érdeklődés megnőtt, miközben a humán tárgyak iránti érdeklődés általánosságban csökken. A pszichológia mint a személyhez kapcsolódó humán, de ígéretében mégiscsak redukcionista diszciplína és hivatás jövedelmezőbbnek tűnik, mint az irodalomtörténet vagy a filozófia. A társadalom szemében mára a pszichológia hasznos, gyakorlatias hivatássá vált.

A pszichológusi hivatás terjedésének társadalmi következményei

A pszichológia mint hivatás terjedése a társadalmi életben többféle következménnyel járt. A modern ipari társadalomban a pszichológia és a pszichológiai tudatosság központi szerepet kezdett játszani. Michel Foucault (1990, 2019) hangsúlyozta, hogy a modern társadalom és a modern éntudat vagy Szelf létrehozása mellett a szelfmenedzsment szükségletét is kialakította: ez az általános tudatosság a kinézetünkről, a viselkedésünkről stb. A modern kor számos intézményt hozott létre a kórházaktól kezdve a pszichiátriai gondozókon át a börtönökig, hogy támogassa, sőt egyenesen kierőszakolja ezt az önmenedzsmentet. A 20. század második felében a pszichológia mint új ágens jelent

meg ezen a téren, olyan, az egyénhez kapcsolódó segítő foglalkozásként, amely az önmenedzselést támogatja. Bizonyos értelemben a pszichológia a nyugati világban a papság hagyományos szerepeinek szekularizált helyettesítőjévé vált, s egyben az intézményes vallás helyettesítőjévé is előlépett. Az a jelző, hogy segítsük az embereket a politikai, foglalkozási, partnerválasztási feszült helyzetekben azért, hogy kezelni tudják ezeket a választásokat és konfliktusokat, bizonyos misszionárius-öntudattal került a pszichológia kezébe. A külső nagyvilágban elkerülhetetlen problémák merülnek fel, és „mi, a pszichológusok” sajátos hozzáértésünkkel – legyenek ezek személytelen technikák, mint a behavioristáknál, vagy a pap és a mágus szerepének folytatásai, mint számos pszichoterápiában – majd megoldjuk ezeket a helyzeteket. Ez a mindentudásérzés nemcsak a társadalomban, hanem a pszichológusszakmán belül is feszültségekhez vezetett. Kételemek merültek fel a megmentőszereppel kapcsolatban, s megformálódott az önsegítés gondolata olyan civil mozgalmakban is, mint az Anonim Alkoholisták (AA, Alcoholics Anonymous). A gyakorlati pszichológia riválisáivá váltak azok az alternatív mozgalmak is, amelyek a keleti eredetű életváltoztató technikákat helyezték előtérbe, mint a jóga vagy a meditáció. Az ezredfordulón, a coach-ok és trénerek világa a menedzsmentszakták felől hozott új riválisokat a pszichológia számára.

Az alkalmazott lélektan mint foglalkozás keletkezésében kulcsszerepet játszott a pszichológia *kollektív reprezentációjának* megváltozása. Ennek leghíresebb illusztrációja a pszichoanalízis francia közgondolkodásban való leképeződésének elemzése még az 1950-es évek állapota alapján. A francia kulturális élet egyik különleges vonása, hogy

itt a pszichoanalízis – éppen a francia dinamikus hagyomány megléte miatt – nehezen hódított teret, és csak a II. világháború után indult hódító útjára (Roudinesco, 1994 tekinti ezt át igen részletesen.) A katolikus egyház véleményvezérei és számos konzervatív referenciaszemély amerikai befolyásnak tulajdonították a pszichoanalízis megjelenését, s a francia kommunisták egyenesen amerikai kolonizációról beszéltek. Később a társadalmi mozgalmak történészei pedig öngyarmatosításról szóltak.

Serge Moscovici (1961) Freudnak és a pszichoanalízisnek a francia közvéleményben történő leképeződésével foglalkozva dolgozta ki igen sikeres szociálisreprezentáció-elméletét. A könyv hatására jellemző, hogy még 2004-ben is újra megjelent. Moscovici eredményei világosan rámutattak arra, hogy a pszichológia nem pusztán úgy terjed, hogy több a találkozó a pszichológusok és a kliensek között, hanem úgy is, hogy megváltozik az emberek önreprezentációja. Moscovici ezt a francia sajtó, valamint különböző státuszú emberekkel készített mélyinterjúk alapján elemezte. A pszichoanalízis összképének meglehetősen strukturált elemzését adta. Kiemelkedett egy tudat–tudattalan–elfojtás–komplexum köznapi gondolati szerkezet. A közfelfogásban az általános pszichoanalitikus üzenet a következőket tartalmazta: a kora gyerekkor jelentősége, a vágyak fontossága, valamint az, hogy tudattalan életünk nem hozzáférhető a magunk számára sem. Érdekes ebből a szempontból, hogy vélelmezhető valamilyen szociális elfojtás is. Magának a libidónak a szexuális természete nem szerepelt ebben a közfelfogásban.

Az amerikai kognitív pszichológia egyik alapítója, George Miller mint az Amerikai Pszichológiai Társaság soros elnöke szintén kifejezte, hogy milyen nagy szerepe van

a pszichológiának az emberek önképének megváltozásában. Szerinte „a tudományos pszichológia lehetőségeiben az egyik legforradalmibb értelmiségi vállalkozás, amit az emberek kitaláltak. Ha jelentősen előrehaladunk vállalt céljaink tekintetében – a mentális és viselkedéses jelenségek megértése, bejósolása és ellenőrzése felé –, ennek sugallatai a társadalom egészére még a bátrakat is megreszkettetik. Szerintem a pszichológiai tudás emberi problémákra való átfogó és sikeres alkalmazása szükségszerűen magában foglalja azt, hogy megváltoztatjuk fel fogásunkat magunkról, arról, hogy hogyan élünk, szeretünk és dolgozunk együtt” (Miller, 1969: 1065). Ebből a szempontból – Miller szerint – Freud kevésbé az általa vezetett terápiák vagy technikák révén volt fontos, mint inkább önképünk megváltoztatása révén. „Ma sokkal jobban észre vesszük az emberi természet irracionális összetevőit, és jobban elfogadjuk tudattalan impulzusaink valós voltát. A freudi pszichológia fontossága kevésbé származik tudományos érvényességéből, inkább abból, hogy milyen hatást gyakorolt közös emberképünkre” (Uo. 1067). A Miller által elképzelt új alkalmazott pszichológiai paradigma nem viselkedéses technológia lenne. Lehetőséget nyújtana a választásra, a kompetenciák gyakorlására, s főleg arra törekedne, hogy megváltoztassa önképünket. Az emberekre úgy kell tekinteni, mint akik munkára motiváltak, gyakorolni akarják képességeiket, aktív ágensek, és saját sorsuk mesterei.

Egy nemzedékkel később Philip Zimbardo stanfordi szociálpszichológus összefoglalta, hogy miért nem vált sosem valóra George Miller optimista víziója. „Szerintem négy oka volt ennek. Annak szerény volta, hogy a pszichológia *mit* tud mint valódi értéket nyújtani a köz számára; annak ignorálása,

hogyan *ki* lenne ez a »közösség«; hogy fogalmunk sem volt arról, hogy *hogyan* terjesszük a pszichológiát; és nem foglalkoztunk eléggé azzal sem, hogy *miért* tartozik felelősséggel a pszichológia a közösségnek.” (Zimbardo, 2004: 340, kiemelés ez eredetiben).

Az alkalmazott lélektan sorsában fontos megosztó tényező, hogy éppen azért, mert a polgári Én önmenedzselésének eszköze, *túlzottan az egyénre összpontosít*. Az alkalmazott pszichológusok – a klinikusok, a tanácsadók stb. – humanista elkötelezettségük keretében azokra összpontosítanak, akik hozzájuk fordulnak segítségért. Ennek a hozzáállásnak megvan a maga logikája, etikai standardjai és létoka. Ugyanakkor, az egyént megcélzó beavatkozások közül igen sok használna társas kapcsolatokat és társas hálózatokat a klienssel foglalkozva. Már maga az egyéni tanácsadó és terapeuta is egy új társas kapcsolat. A csoportterápiák, a pszichodráma és számos más beavatkozás pedig – miközben az egyént akarják megváltoztatni –, úgy képzelik el, hogy az egyén, főképp centripetális perspektívából, az én külső körét alkotó társas szerepek felől indulva változtatható meg. Ebből a szempontból a pszichológia mint az egyén tanácsadója társadalmilag a vallásos gyakorlatok riválisává vált.

Emellett, miközben eredeti kiinduló egységük és célpontjuk az egyén volt, a pszichológusok sokszor észrevették, hogy klienseik problémái számos embert érintenek. Különböző módszerek formálódtak a párokkal vagy a családokkal, az iskolával vagy a munkacsoportokkal való foglalkozásra stb. Nem klinikai területeken, például az iparban, a hadseregben vagy a nevelésben, megjelentek a *rendszerhez kapcsolódó beavatkozások* is. Tegyük hatékonyabbá a kommunikációt a vállalatnál, tegyük érdekeltté a vállalati szervezetet az újításban, s változtassuk meg

inkább az iskolarendszert, mintsem a gyerekeket. Az egyénközpontú és az intézményközpontú alkalmazott lélektan közti versengés vagy feszültség velünk él ma is.

AZ AKADÉMIAI ÉS A HIVATÁSTERÜLETEK KÖZÖTTI FESZÜLTSEGEK

Az alkalmazott pszichológia, a pszichológusi hivatás győzelme újra felvetette a kutatás és a gyakorlat közötti feszültségeket. Ebben a viszonyban mindig voltak olyan szerencsétlen címkék, amelyek az anyagi és közfigyelmi források iránti versengések következményei. Ilyen címkék például: *a köldök-néző akadémikus pszichológiának semmi haszna*; a másik féltől pedig: *az alkalmazott pszichológusok szélhámoskodó guruk*. Az elmélet gyakorlati átváltásának soklépéses gondjait jól ismerjük a mai innovációs retorikából is. Természetesen a másik oldalról az is igaz, hogy az alkalmazott munkának sokszor nincs szilárd evidenciális alapja. Ez azonban nem szükségszerűen tragédia; akkor válik csak problémává, ha terepmunkás-élményalapú gög társul hozzá. A gyakorló pszichológusoknak, különösen a klinikusoknak, szembe kell nézniük a klinikusok dilemmájával. A klinikus közvetlen munkája többnyire csak megértésre és rekonstrukcióra vezet. A klinikus azonban sokszor úgy tekint az így kialakult összképet mint magyarázatot, ahogy arra Meehl (1954) fél évszázaddal ezelőtt rámutatott, még 2013-ban is újryanomott könyvében.

A pszichológia társadalmi feltörekvése közben, együtt a viselkedéses technológiák ígéreteivel, az alkalmazott lélektan laikus bírálata is megjelent. Lilienfeld (2011) részletes listát ad ezekről a bírálatokról. Ezek

egy része szemantikai általánosságból áll, mint például: *a pszichológia pusztán köznapji általánosítások gyűjteménye*. Olyan nyilvánvalóságokat fejez ki, hogy: *az ellentétek vonzzák egymást*. A kritikák egy része viszont olyan gondokat fogalmaz meg, amelyek megfontolandóak a személy tudományaként felfogott pszichológiára. A pszichológia nehezen tud általánosítani, mondja a közvélemény, mert az emberek eltérőek, jöslatai pedig a tapasztalatok szerint korlátozott érvényességűek.

Hogyan lehet javítani ezen a képen? Több pszichológiát kell tanítani nem pszichológusoknak, s vezető pszichológuskutatók meg kell, hogy szólítsák a nyilvánosságot, amit olyan amerikai csillagok, mint Steven Pinker³ vagy Robert J. Sternberg,⁴ s olyan európai sztárok, mint Stanislas Dehaene⁵ meg is tesznek.

Az amerikai pszichológiában a fent említett feszültségek szakadásokhoz is vezettek. A klasszikus németes laboratóriumi pszichológia amerikai vezéralakja, Titchener már egy évszázaddal ezelőtt próbált kialakítani egy „nagyon kísérletező altársaságot”, mintegy az APA fiókintézményeként. 1959-ben aztán megalakult a *Psychonomic Society*, amely főleg kísérleti pszichológiai kutatásokat művel. Ez a „disszidens mozgalom” már stabilizálódott, és saját folyóiratai (pl. *Memory and Cognition; Attention, Perception and Psychophysics*) s nagysikerű éves konferenciái alakultak ki. 2020 táján 4000 feletti a taglétszáma, vagyis bár nagy, de a több százezres APA-hez képest továbbra is elit társaság.

Az 1970-es években azonban, a gyakorlati szakemberek léptek egyet előre. Profeszszionális, a gyakorlatra nevelő iskolákat alakítottak ki, először a klinikum területén. Megjelent egy új cím az amerikai pszichológiában, a *doctor of psychology*, ’a pszichológia doktora’. Az új képzési modell felvételének kiindulópontja a tudós-gyakorló pszichológus (*scientist-practitioner*) képzési modellel való elégedetlenség volt. Ez utóbbi versenytársaként jelent meg a készségekre nagyobb hangsúlyt fektető képzési modell, elsősorban a klinikai világban, amit gyakorló pszichológus-tudós (*practitioner-scholar*) modellnek neveztek. Néhány ezer órás gyakorlat is része a képzésnek, s az átfogó elméleti és gyakorlati vizsgák mellett harmadik elemként tartalmazza a követelményrendszer a kutatói felkészültséget igazoló dolgozatot is. Jelenleg körülbelül ugyanannyi diákja van ennek a képzési modellnek az USA-ban, mint amennyi PhD-s diák van a hagyományos szakterületen.

Ezzel a két úttal vége lett a kombinált kutatói-gyakorlati képzés, azaz az 1949-ben kialakult ún. Boulder-modell egyeduralmának. Az Amerikai Pszichológiai Társaságban az 1970–80-as években számos bizottság próbálta az emiatt keletkezett feszültségeket feloldani. Ez nem sikerült. Így aztán 1988-ban létrejött egy külön társaság, amelynek eredeti neve *American Psychological Society (APS)* volt. 2005-től a szervezet neve *Association of Psychological Science*, de a rövidítés megmaradt APS-nek. Átfogó társaság ez, mind földrajzi, mind szakági tekintetben.

³ Lásd TED-előadásait: https://www.ted.com/speakers/steven_pinker (Letöltés ideje: 2021. október 28.).

⁴ Lásd előadását a sikeres intelligenciáról: <https://www.youtube.com/watch?v=ow05B4bjGWQ> (Letöltés ideje: 2021. október 28.).

⁵ Lásd előadását az olvasás és számolás agyi hatásairól: <https://www.youtube.com/watch?v=0esnsH14opA> (Letöltés ideje: 2021. október 28.).

2020-ban az APS-nek 35 000 tagja volt. Számos igen nagy nevet szerzett folyóirat ad ki: *Psychological Science*, *Perspectives on Psychological Science*, *Psychological Science in the Public Interest*.

A két hozzáállás között azonban megmaradt a nagy feszültség. Sok ezren az elmélet/gyakorlat egység megőrzése és a válóper között lebegnek. „A múltra nézve, látjuk a húzó-taszító erőket az egység és az autonómia között a pszichológiai szervezeteken belül. Az évszázad során különböző szakadár csoportok jöttek létre, míg az 1980-as évek végén elérkezett egy olyan fordulópontra, amely az APS megalakulásához vezetett. A jövő felé tekintve elgondolkozhatunk azon, hogy ezek a feszültségek hogyan fognak a tudományos pszichológián belül is újra megjelenni.” (Cautin, 2009b: 234).

Ez a szakadás a tudománytörténeti elemzés számára nem kell, hogy meglepetés legyen. Mint Simonton (2000, 2002) a pszichológiai kiválóságot elemezve rámutatott, ez mindig is két alapvető irány vagy attitűd volt. A sikerességet tekintve a kvalitatív szerzők, azaz a kifinomultak, akik inkább gyakorlati guruk, illetve a keményfejű kísérletezők egyaránt sikeresek voltak, csak a középúton állóknak nincsen tartós sikerük. A minőségi végen találjuk Freudot, Jungot, Adlert, Jamest, Gordon Allportot és Karl Rogerset. A keményfejű végen Skinner, Estes, Harlow és Thurstone voltak sikeresek. Középre olyan szerzők kerültek, mint Angel, J. M. Cattel és G. E. Müller. Vagyis a pszichológiában mind az egészséges, értelmező attitűdnek, mind a kísérletezőknek megvan a sikeres életútja. Mint a szervezeti szétválások ugyanakkor mutatják, ezek az irányzatok a házasságban nem mindig maradnak boldogok.

A determinizmus és a harmadik erőhöz tartozó mozgalmak

A klinikai pszichológiában mint domináns alkalmazott pszichológiai területen, a mélylélektani iskolák jól ismert megosztásai mellett, a 20. század végén új feszültségek is felléptek. Az egyik ellentét a *beavatkozás* és a *megértés* között feszül. Bár a behaviorizmus mint az embert értelmező tudományos keret s mint vezető kísérleti pszichológiai iskola az 1970-es évektől elveszítette alakító erejét, bár a viselkedési alapú beavatkozások és sokszor a technológiák továbbra is virágoznak, például a pszichológiai doktori programokban (Spear, 2007). A viselkedésterápia különböző protokolljai ma is közvetlen beavatkozásra törekednek, bár többnyire lágyítják a klasszikus viselkedésterápiában meglévő passzív emberképet. Az 1950-es évekbeli kondicionálásos beavatkozások helyett a viselkedésmódosítás kognitív oldalát kezdik hangsúlyozni, egy olyan életterv-alakítást, amely a kliens részéről együttműködést igényel.

A viselkedési alapú beavatkozási próbálkozások kiegészítőjeként vagy riválisaként különböző lágy programok jelentek meg, amelyek nem avatkoznak bele a kliens életébe, pusztán segítik a kliens önfejlesztését. Fokozatosan magában a klinikai munkában is fontos megosztó tényezővé vált az emberi élet determináltsága és a biológiai és társas mozzanatok szerepe. Az egyik oldalon az 1960-as évektől kifinomultabbá váltak a személyiségzavarok és az elmebetegségek biológiai elméletei, a másik oldalon viszont megjelent magának a *mentális betegség* fogalmának a radikális bírálata, illetve a különböző önalakító felfogások.

A biológiai pszichiátria determinista emberképe

A modern biológiai pszichiátria a 20. század közepén kapott új lendületet, együtt az agyi biokémiai folyamatok megértésének fejlődésével, valamint az antipszichotikus gyógyszerek (neuroleptikumok vagy *major tranquillisers*) megjelenésével az 1950-es évek közepén, Delay és munkatársai (1952) tevékenységével kezdődően. Eszmetörténetileg ez a biológiai felfogás a mentális betegségeknek mind a viselkedési elvű, mind a belső pszichodinamikára építő felfogását megkérdőjelezi, s visszatér a klasszikus pszichiátria osztályozási felfogásához. Ugyanakkor miközben a pszichoanalitikus dinamikus pszichológiából örökölt folyamathangsúly háttérbe szorult, ez egyben a súlyos mentális zavarok biológiai elméleteinek és kezeléseinek ajánlja új felfogását.

A pszichoanalitikus betegségértelmezést megkérdőjelező új biológiai pszichiátria döntő lépése az új antipszichotikus szerek tömeges bevezetése volt. Jean Delay (1907–1987) francia pszichiáter és sikeres író, munkatársaival együtt, a *chlorpromazine* szert eredetileg az agitált pszichotikus betegek műtéti érzéstelenítésére, illetve nyugtatására kívánták használni (Delay és mtsai, 1952). Megfigyeléseik, amelyekre az 1952-ben a témáról hat közleményt jegyző Delay úgy hivatkozik, mint a *neuroleptikumok felfedezésére*, elindította a pszichiátria farmakológiai forradalmát. Létrejött egy szövetség a gyógyszeripar és a pszichiátria között. Delay nagy tekintéllyé vált. Ő lett a Nemzetközi Pszichiátriai Társaság egyik alapítója, akárcsak a pszichiátriai gyógyszerek első nemzetközi osztályozásának bevezetője is.

Ekkoriban egyébként Janet tanítványaként már neves biológiai pszichiáter és emlé-

kezetbiológus volt (Delay, 1942a). A nürnbergi perben Rudolf Hess vélelmezett emlékeztetéseinek szakértőjeként vett részt. Megakadályozta, együtt a szovjet szakértővel, hogy Hess pszichiátriai alapon felmentesse magát. Ő volt Franciaországban az EEG-vizsgálatok úttörő bevezetője is (Delay, 1942b). Az emberi személyiség komplexitásáról sok mindent elmond (ez esetben egy vezető francia pszichiáter esetén), hogy mindeközben igen sikeres író is volt (Delay, 1947), valamint a Francia Irodalmi Akadémia tagja. Emellett a francia közegben nem csupán a modern biológiai pszichiátria úttörője volt, hanem a mentális betegségek komplex értelmezésében is részt vett. Ő volt Michel Foucault személyes mentora is annak fiatalkorában. A Saint Anne kórház vezetőjeként (1946 és 1970 között) Delay helyet adott Jacques Lacan, a forrongó francia pszichoanalitikus szemináriumai számára is.

Összehasonlítva a frontális lobotómiával vagy az elektrosokkal, a neuroleptikumok emberségesebb kezelést vezettek be a pszichotikusok életébe. A radikális baloldali kritika ennek ellenére nem kímélte Delayt. Kórházát az 1968-as diáklázadások során megtámadták, s Delay két éven belül nyugdíjba ment (gazdag örökségéről ld. Gaillard, 2014).

Játékelvű betegségértelmezés és az antipszichiai mozgalom

Az 1960-as években a személyiségről befolyásos személyközi játékelméletek is születtek. Eric Berne (1910–1970) tranzakcionális személyiségelmélete a személyiség rétegeit az interakciók involváltságából vezeti le. A társas interakciók egy része egyszerű időtöltés. Vannak azután a személyiséget nem elkötelező játszmák, s végül olyan mélyebb rétegek, amelyek a teljes személyiséget

érintik (Berne, 2013, 2016). Bizonyos értelemben Berne a freudi elmélet feltételezte 3 topográfiai réteget váltotta fel személyközi rétegekkel. *Tranzakcionális* elemzése azt célozza, hogy elemezzük és iktassuk ki az életet fenyegető játszmákat és a veszélyes életforgatókönyveket (Berne, 2002). Az 1970-es években Berne igen népszerű szerző volt, és a tranzakciós elemzés még az 1980-as években is előtérben állt. Nagy sikerének alapja az volt, hogy intellektuális értelemben a laza topológiai modellt átvéve a pszichoanalízisből, azt összekombinálta az amerikai társas interakciós hagyománnyal. A tranzakcióelemzésnek számos folytatása és megújítása van, amelyek ma inkább a „harmadik erő” mozgalmához kapcsolják törekvéseiket (Járó és Antal, 2015).

A pszichofarmakológiai forradalomra reagálva jóval keményebb, a „nagy pszichiátria”, azaz a pszichotikus zavarok kérdéseivel megküzdeni próbáló interakciós elvű ellenmozgások is megjelentek. Az egyik legfontosabb ellenfél a Thomas Szasz (1920–2012) elindította *antipszichiátriai mozgalom* volt. Szasz (1961/2002) egy híres könyvében azt hirdette, hogy az elmebetegség nem valódi betegség, hanem társadalmilag konstruált kategória, amely az emberi viselkedés és kommunikáció félreértésén alapszik. Az elmebetegségnek nincs biológiai alapja. Szasz továbbment ezen az úton, és általában úgy értelmezte, hogy számos mentális zavar sajátos kölcsönös játszmának tekinthető a páciensek és a pszichiáterek világa között, akik mintegy egymást erősítik. Hasonlóan értelmezte a droghasználat üldözői és terjesztői közötti kapcsolatot is.

Az 1950–70-es években a pszichotikus viselkedés- és élményvilágnak más lágy értelmezései is megjelentek. Az egyik a brit antropológus és kommunikációkutató,

Gregory Bateson (1904–1980) nevéhez kapcsolódik. Bateson meglehetősen újító szemléletű, baloldali társadalomkutató volt. A kommunikáció és a társadalmi zavarok közti kapcsolat tételezése csak egyik témája volt, a kommunikációelméletre és Bertrand Russell logikai típuselméletére támaszkodva. Palo Altóban, Kaliforniában kapcsolódott össze a pszichiátria kérdéskörével, a skizofrénia keletkezésének kettős kötés (*double bind*) elméletét hirdetve. Eszerint a skizofrénia mögött egy olyan családi mintázat áll, ahol ellentmondás van a közvetlen kommunikáció és az arra vonatkozó metakommunikáció között, ami például a szó szerinti és az ironikus jelentés ellentétekor érhető tetten. Például, amikor egy anya azt mondja a szakadt nadrágban megjelenő gyereknek, hogy *Ó, milyen jól felöltöztél!*; a majdani beteg ezt a kommunikációt úgy értelmezheti, hogy inkább lezárja a közlést, mint a katonán, vagy túlértékeli az üzenetet, mint a paranoid vonatkoztatások esetén, vagy összevissza beszél, mint a hebefrén beteg. „Amikor az egyén intenzív kapcsolatban van, és olyan helyzetbe kerül, ahol a másik személy a kapcsolatban kétféle üzenetet küld, és az egyik tagadja a másikat, akkor úgy kezdi magát védeni, amit a pszichiátriában úgy azonosítanak, mint paranoid hebefrén vagy katonán skizofrén mintázatot” (Bateson és mtsai, 1956: 5–6). Ez az elmélet, amelynek magyar bemutatására jó forrás Buda Béla (2012) könyve, értelmező felfogás maradt, nem igazi oksági elmélet, amelyet empirikus adatok alátámasztának. Mint Hartwell (1996) elemezte, Bateson felfogása azok közé a jórészt pszichoanalitikus ihletésű elméletek közé illeszthető, melyek az anyákat tették felelőssé minden bajért, így a skizofréniaért is. Ezzel az újító, eredetileg baloldali ihletésű „lágy elmélet” beleilleszkedett egy olyan

konzervatív értelmezésbe, amely általában a modern amerikai társadalmi adaptációs zavarok egy jó részéért a dolgozó anyákat tette felelőssé.

Szasz és Bateson inkább elméletírók voltak, mintsem értelmiségi bozótharcosok. Ronald D. Laing (1927–1989), a brit pszichiáter, költő és társadalomkritikus viszont annak vált intézményes és nyilvános, szimbolikus figurájává, hogy hogyan kapcsolódik össze a pszichiátria radikális bírálata a radikális társadalmi mozgalmakkal. Laing lényegében azt hirdette, hogy a mentális zavarok eredetét, miként Bateson szerint is, a családi szocializációs mintákban kell keresni. A patológiás szocializációs minta Laing szerint sajátosan a családi elnyomás, amely elidegenedéshez és a valóság alternatív értelmezéséhez vezet. Ez a családi magyarázat elég freudistának tűnhet, az anya túlhatalmának egy új értelmezése. Laing szerint azonban a patológiás családi struktúra nem neurózist eredményez, hanem alternatív valóságokat. Ezek az alternatív valóságok felelnek meg annak, amit a hagyományos pszichiátria pszichózisnak tart. Laing értelmezésében azonban ez nem mentális zavar, hanem a valóság olyan eltérő víziója, amit respektálni kell, és el is kell fogadni mint a világ egy lehetséges képét.

Laing eredetileg bővíteni és tudományosan alátámasztani szerette volna ezt a kóreredeti hipotézist. Kapott is egy nagy összegű alapítványi támogatást, egy idő után azonban feladta a családi elmélet statisztikai bizonyítgatását. Teljesen értelmező attitűdöt vett fel. Nincs szükség ellenőrzött, kontrollált családvizsgálatokra, elég értelmezni a betegek üzeneteinek tartalmát. Az elmebetegség maga, akár csak Laing (2018, 2019) saját provokatív elmélete róla, a világ és a kommunikáció alternatív értelmezése lenne.

Az antipszichiátria igazából nem a biológiai alapú terápiával szemben lépett fel, hanem mint Grob (2011) elemzése megmutatja, egy olyan klinikai közegben lépett elő, ahol a lágy, nem túl formális pszichoanalitikus értelmezés volt az uralkodó. Az 1960-as években az amerikai klinikumot, mind a pszichiátriában, mind a pszichológusok között a pszichoanalitikus terápia uralta, javarészt ignorálva a pszichotikusokat. Az antipszichiátria vezetői, Szasz Amerikában, Laing Angliában, maguk is pszichoanalitikus kiképzést kaptak. Az ő közelítésük a mentális zavarokhoz egyszerűen radikálisabban volt pszichoanalitikus, mint azt a freudisták valaha is álmodták volna. Ugyanakkor a pszichoanalitikusokhoz hasonlóan ők is inkább folyamat-, semmint besoroláspártiak voltak, és a zavarokért a családot tették felelőssé.

Történeti perspektívából nézve az antipszichiátria ugyanakkor született, mint a modern biológiai pszichiátria. Mindkettő a pszichoanalitikusok által ajánlott domináns szocializációs perspektívát kérdőjelezte meg, vagyis azt a hitet, hogy a családi szocializációs zavar vezet mentális zavarokhoz. A biológiai megközelítést az jellemezte, hogy biológiai egyensúlytalanságot hirdetett, ahogy később látjuk, az agyi neurotranszmitterek között. Ennek megfelelően változott meg a betegségbesorolás is a nevezetes DSM-rendszerben. Ennek első változatai még pszichoanalitikus dominanciájúak voltak, ahol a kórformák mögött feltételezett folyamatokra (elfojtás, projekció stb.) összpontosítottak. A DSM az 1980-as évektől aztán szakít a pszichoanalitikus ihletésű folyamat alapú osztályozással, és a pozitívista tüneti besorolást és a biológiai megalapozást állítja előtérbe. Az antipszichiátria viszont magát az *egyensúly* és az *alkalmaz-*

kodás kifejezéseket kérdőjelezte meg, s azt hirdette, hogy a mentális páciensek ugyan örültek, de nem betegek. A páciensek egy sérült világra reagálnak, s üzenetüket meg kell hallgatni.

Az 1970-es években Laing és részben Bateson gondolatai összekapcsolódtak a polgári jogok és a polgári engedetlenség mozgalmával. Ezek az erőfeszítések számos feszültséghez vezettek a mentális egészséggel és a klinikai hivatásokkal összefüggésben, különösen Amerikában és Nagy-Britanniában, de Franciaországban is. Az antipszichiátriai mozgalom a gyakorlatban összekapcsolta a szociálpszichológiát a tekintélyellenes kulturális kritikával, olyan kritikai társadalomtudósok és filozófusok hangjával, mint Foucault vagy Goffman. Ennek a kritikának a körébe az antipszichiáterek egy része bevonta a tudatmódosító szerek használatát is. Használtak szereket, de nem gyógyításra, hanem azzal a szándékkal, hogy az elmét megnyissák új élmények felé. Mindebből a Laing irányította londoni Kingsley Hall elmekegyszobában egy új pszichiátriai gyakorlat indult el. A kórházat hamarosan bezárták a páciensek destruktív viselkedése miatt (az öt év során kb. 100 páciens fordult ott meg), valamint a vezető Laing saját elméleti furcsaságai miatt. Laing (2018) amellett állt ki, szinte prédikátori hevülettel, hogy el kell fogadni az új, *szétesett Szelfet*. Bár a kórház feloszlott, Laing (1983) társadalmi üzenete, például költészete révén is, mindmáig velünk él.

Az antipszichotikus szerek, a nagy *tranquillizerek* használata a biológiai pszichiáterek számára a humanisztikusabb biológiai kezelés jelképei voltak. A lázadó ifjúság számára viszont mindez a mentális zavarok további biologizálásának szimbóluma volt. A kulturális kritika a páciensek psi-

chológiai kezelése mellett érvelt. Ennek jellegzetes példája volt Ken Kesey regénye, a *Száll a kakukk fészkére* 1962-ben és az ezen alapuló Milos Forman-film 1975-ben.

A sok társadalmi feszültség közepette számos etikai és kezelési protokoll jelent meg, az antipszichiátriai mozgalom azonban nem lett nyertes, bár hosszú távon humanisztikus célt szolgált. A mai pszichológiai irodalomban nem zavaró címkéivel és jelszavaival, hanem szellemével él tovább. Újra és újra megjelenik a klinikai munka adaptációs üzenetének kulturális bírálata és az a vád, hogy a klinikai munka elfojtja a társadalmi rend feltételezett megkérdőjelezését. Állandó a farmakológia bírálata is, annak emlegetése, hogy a biológiai pszichiátria kezeléseiben nem elég sikeres, valamint hogy megalapozatlan maga a pszichiátriai besorolás. Whitley (2012), valamint Gumpper és Veit (2015) jól bemutatják ezeket a fejleményeket.

A SZEMÉLYISÉG ÉS PSZICHOTERÁPIA ÚJ, HAJLÉKONY ELMÉLETEI

Miközben ezek az intenzív intellektuális és utcai harcok folytak, érdekes differenciációk mentek végbe azokon a csoportokon belül is, amelyek az életpálya és a lehetséges patológiák lágyabb meghatározottsága mellett érveltek. Az egyik kiemelkedő felfogás Eric Erikson (1902–1994) *identitáselmélete*. Erikson német származású pszichoanalitikus volt, akit Anna Freud képzett. Az Egyesült Államokban kapcsolatba került a Yale, a Berkeley és a Harvard Egyetemen is, befolyását azonban nem annyira egyetemi oktatói munkája, mint inkább az identitásról és a személyiségfejlődés szakaszairól szóló írásai képezték. Sokat olvassák és idézik:

150 ezer referencia van munkáira a tudományos szövegekben. *Gyermekkor és társadalom* (*Childhood and Society*; Erikson, 2002) című műve az Egyesült Államokban Pulitzer-díjat és a Nemzeti Könyv-díjat is megkapta, s önmagában 50 ezernél több hivatkozás van rá. Bizonyos szempontból fő hatása az volt, hogy az egyéni fejlődés pszichoanalízis feltételezte szakaszait egy teljesebb szakaszelméletté fejlesztette ki, amelybe beletartozik a felnőttkor is. Az identitás és az ifjúsági válságok kapcsolatáról szóló könyve éppen a nagy diáklázadások évében, 1968-ban jelent meg. Fogalmi keretet adott a *baby boom*-nemzedék helykeresésének értelmezésére. Olyan fejlődélméletet javasolt, amelyben mindegyik szakasznak megvannak a maga fő feladatai, valamint pozitív és negatív eredményei. Az identitás Erikson – akárcsak magyar értelmezője, Pataki (1982) – számára még nem a kisebbségi és alternatív identitások társadalmi elfogadásának harci eszköze, hanem az individualizáció útkeresésének értelmezési kerete. Ebből a szempontból, ahogy Mérei Ferenc értelmezi (Mérei és

V. Binét, 1970), felfogása hasonlít Wallon (1934) dialektikus feszültség alapú fejlődélméletéhez.

Sok gyakorló pszichológus számára Erikson felfogásának két mozzanata tette vonzóvá. Esettanulmányai Lutherről és más híres emberekről az identitást központi fogalomná tették (Erikson, 1991). A feminista mozgalommal, a nemzeti és genderidentitási kérdések előtérbe kerülésével egy nemzedék múlva ez az átfogóbb, tágabb társadalmi mozgalmaknak is központi témája lett. Másrészt nagy hatást fejtett ki azáltal, hogy a felnőttkort is úgy kezelte, mint aminek szakaszai vannak. Ez a nyugati társadalmakban beleilleszkedik az egyre magasabb várható életkor teremtette útkeresésbe, s a humanisztikus pszichológiai mozgalmakba. Erikson a humanisztikus pszichológia és más egész életkoron át tartó fejlődést feltételező pszichológusok számára vált központi vonatkozási keretté. A fejlődés szerinte nyílt rendszerben valósul meg, és mindenütt személyes döntések jellemzik, mint azt a 2. táblázat mutatja.

2. táblázat. A fejlődés alapvető szakaszai Erikson (2002) szerint

	Kor	Jellemző	+ Kimenet	- Kimenet
Remény	1,5	Bejósolhatóság	Bizalom	Bizalmatlanság
Akarat	1–3 év	Hatékonyság	Autonómia	Szégyen
Cél	3–6 év	Tervezés	Kezdeményezés	Lelkifurdalás
Kompetencia	6–11 év	Társas összevetés	Szorgalom	Kisebbség
Serdülés	12–18 év	Hűség	Identitás	Szerepkonfúzió
Felnőttkor	18–30 év	Szeretet	Intimitás	Elszigeteltség
Késői felnőttkor	35–64 év	Gondoskodás	Generativitás	Stagnáció
Öregkor	65-től	Bölcsesség	Integritás	Kétségbeesés

*A harmadik erő és a holisztikus
pszichológiák*

A mélylélektani iskolák, valamint a behaviorista és kognitív terápiás gyakorlatok a 20. század utolsó harmadában részletesen kibontakoztatták, hogy az élmények, valamint a genetikai és környezeti hatások hogyan határozzák meg a személyiséget. Az egymással egész világgépükben élesen szembenálló irányok közös mozzanata az volt, hogy a személyiséget az élettörténet határozza meg, s ennek megfelelően egy *reaktív emberképet* képviseltek. Ellenképük a biológiai pszichiátria sugallta genetikailag és neurálisan *determinált emberkép* volt. Az ún. *harmadik erő* képviselői mindkét fő irány ellentétéleként fogalmazták meg saját hozzáállásukat. Azért nevezték harmadik erőnek magukat, mivel megpróbálták meghaladni mind a pszichoanalízist, mind a behaviorizmust, mind a közben megerősödött biológiai pszichiátriát. „A humanisztikus pszichológia az 1950-es és 1960-as években úgy került előtérbe mint reakció, részben a freudi pszichológia determinisztikus és patológizáló természetével, részben a behaviorizmus mechanisztikus feltevéseivel és gyakorlataival szemben” – foglalta össze Elkins (2009: 267).

A *humanisztikus pszichológia* vált az 1960-as években ezeknek a „harmadik erőt képviselő” pszichológiai mozgalmaknak az átfogó nevévé. Programadó vezetőjük Carl Rogers (1902–1987) volt. Rogers mint gyakorló pszichoanalitikus olyan megközelítést képviselt, amely inkább az emberi lehetőségekre és a saját kezdeményezésre alapozott, szemben a hagyományos freudi megközelítésekkel. Az ő felfogásában a pszichoterápia nem pusztán azt célozza, hogy az önismeret növekedjen, hanem célja az ön-megvalósítás (*self-actualization*). Eljárása

kliensközpontú, és nem követ előírt forgatókönyveket. Azon alapszik, hogy a klienst mint személyt teljesen el kell fogadni, és olyan nyitott, elfogadó atmoszférát kell teremteni, amely az interakciós találkozások révén segíti a tanulást (Rogers, 2008, 2019). A kapcsolatokban új megközelítéseket kell kialakítani a *Szelfre* vonatkozóan, szemben az ősi feszültségek pusztá csökkentésével. „Rogers kiindulásként azt gondolta, hogy ennek a kliensre irányuló kompetencia- és fejlődésnövelő atmoszférának három alapvető tényezője van: (1) valóság vagy kongruencia, (2) feltétlen vagy pozitív elfogadás, és (3) az empátikus megértés. Később, hozzátett egy negyedik tényezőt is, amelyet (4) spirituálisnak vagy transzcendentálisnak nevezett” (Anderson, 2002: 341–342).

Rogers, aki első egyetemi évei során maga is lelkésznek készült, az 1950–70-es években megjelent nagy befolyású könyvei mellett számos hatásos vitában fejtette ki nézeteit, ahol teológusokkal, vallási vezetőkkel és pszichológusokkal is vitatkozott, közöttük Skinnerrel. Rogers világosan látta, hogy itt társadalmi értékkérdésekről is szó van. A terápia értékét a különböző társadalomfilozófiai irányzatok másként határozzák meg. Ha az objektív mérlegelés alátámasztja, hogy szükség van a függésre, az irányításra és a szakértelemre a kliens terápiaja során, akkor a szakértői kontroll, mint például a Skinner-féle társadalomfilozófia, tűnik igazoltnak. Ha a kutatás azt mutatja, hogy a kliensnek legalábbis látensen megvan a lehetősége, hogy megértse és irányítsa magát, akkor a demokrácia pszichológiai alapját mutatjuk be. Skinner és Rogers vitája során Rogers, miután összegezte egyetértésüket abban, hogy a viselkedéstudomány célja a viselkedés ellenőrzés alatt tartása, felsorolta, hogy miben nem értenek egyet:

„Kit ellenőrzünk? Ki hajtja végre az ellenőrzést? Milyen ellenőrzést valósítunk meg? Legfontosabbként pedig, milyen céllal vagy szándékkal, vagy milyen értéknek megfelelően gyakorolják az ellenőrzést?” (kérdi Rogers, Rogers és Skinner, 1962: 20)

Rogers szerint más célok is vannak, mint a pusztán viselkedésirányítás. Preferenciái szerint „az ember egy valamivé válás folyamata (*becoming*), egy olyan folyamat, amely értéket és méltóságot nyer el az ember lehetőségeinek kibontakoztatása révén. Az emberi individuum egy önmegvalósító folyamat (vagy önaktualizáló), izgalmasabb és gazdagabb élményekre térve át, amely folyamat során az individuum alkotó módon alkalmazkodik egy mindig új és változó világhoz” (Uo., 25). A terápiás vagy beavatkozási cél az, hogy a kliens önmagára támaszkodjon. „Olyan ellenőrzési módszereket használunk, amelyek belső ellenőrzéshez vezetnek. A kliens önmagát fogja irányítani, kevésbé lesz merev, nyitottabb válik érzéki tapasztalataira, és szervezettebb és integráltabb lesz, mint külső kontroll esetén. Azt jósoljuk, hogy a külső feltételek alakításával az individuum révén létrehozható egy belső kontroll” (Uo., 26). Skinner nem fogadta el azt a gondolatot, hogy már a kezdeteknél hiányoznia kell az ellenőrzésnek. A vitában felvetette, hogy már híres utópisztikus regényében, a *Walden two*-ban (Skinner, 1948) is kifejtette, hogy az ellenőrzésből kell kiindulni, de az ellenőrzést fokozatosan csökkenteni kell.

Rogers eszméi nem a semmiből születtek. Ahogy a magyar-amerikai pszichológiatörténész és szervezetpszichológus, Robert Kramer (1995) rámutatott, gyökerük a disszidens pszichoanalitikus, Otto Rank (1884–1939) újító attitűdjében már megtalálható. Rank (1996) az Egyesült Államokba kivándorolva személyiségközpontú megközelítést

fejlesztett ki. Ahogy a humanisztikus mozgalomba beilleszkedett Charlotte Bühler (1893–1974) munkája is ebbe az irányba mutatott, aki bécsi emigránsként kezdett el Kaliforniában dolgozni (Bühler és Melanie, 1972), és itt, Kaliforniában bontakoztatta ki eredeti elképzeléseit az élethosszig tartó fejlődésről és az értékalakítás központi szerepéről az emberi életben (Bühler, 1925). Abraham Maslow (1908–1970) pedig már a jóval korábban megfogalmazott, az emberi motivációs folyamatokra vonatkozó hierarchiáját állította előtérbe (Maslow, 1943). A motívumok az elemi fiziológiai szükségletektől a spirituális értékekig tartanak. Fontos szervező elvük a hiány- és a növekedési típusú szükségletek elkülönítése. A humanisztikus pszichológiai mozgalomba egy olyan elemet hozott be, amely az emberekre lehetőségként tekint, hangsúlyozva az önalakítást és a lehetőségeket, szemben a determináltlány-felfogással (Maslow, 1962). A hiánnyal a fejlődést szembeállító felfogás a menedzsmentszakmákban is fontos szervező elvévé vált az emberi szervezetek motivációs irányítására céljából. Maga a sokat emlegetett Maslow-piramisba rendezés is a menedzsmentszakmákból származik (Bridgman és mtsai, 2019). Ebben az a fontos mozzanat, hogy Maslow motivációs elképzelései révén a humanisztikus pszichológia személyiségképe kilépett a kizárólagosan klinikai és támogató keretből, s a pénzcsinálás egyik vonatkoztatási keretévé vált.

A magasröptű humanisztikus célok egy része a pszichoterápia és a személyiségformálás mezején mozgalommá válva elvezetett az *Encounter-csoportmozgalom*ig is. E felfogásban a megengedő *laissez-faire* attitűd uralkodik. Ez hedonisztikus irányba mozdította el a terápiás célokat a fájdalmas önismerettől és a szorongáshoz hasonló negatív erővel való megküzdéstől. Az 1970-es

évek jómódú Amerikájában az önmegvalósítás és az Encounter-csoportokban való részvétel szinte laza szabadidős tevékenységgé váltak. Az Encounter-csoportok népszerűségét a valódi értékek ígérete váltotta ki. „Hiszem azt, hogy van egy éhség valami olyasmi iránt, amit az ember, a személy nem talál meg munkakörnyezetében, egyházában, és semmiképpen sem iskolájában vagy egyetemén, és elég szomorúan, a modern családi életben sem. Éhség ez az olyan kapcsolatok iránt, amelyek közeli és valóságosak, melyekben az érzéseket és érzelmeket spontán módon ki lehet fejezni anélkül, hogy először gondosan cenzúráznánk vagy lefojtanánk őket, ahol a mély élmények – a csalódások és az örömeik – megoszthatóak, és új, kockázatos viselkedésmódok is előkerülhetnek, amelyeket ki lehet próbálni” (Rogers, 1970: 10–11).

A mozgalom igen népszerűvé vált, Rogers szerint egyenesen a 20. század legnépszerűbb mozgalma volt. A tömegkommunikációban nagy visszhangot és kritikát kapott a mozgalom néhány szélsősége, például a maratoni meztelen csoportülések. Hamarosan azonban a filozofikus érdeklődésű fővonalbeli pszichológusok is kritizálni kezdték a kezdeményezést. Sigmund Koch, aki egyébként a többarcú pszichológia érdekében nagyon érzékenyen támogatta az újító gondolatokat (Koch, 1961, 1999), korán elkezdte bírálni a mozgalmat mint látszat-autenticitást. Az Encounter-csoportmozgalom „mesterségesen udvarolt a spontaneitásnak és az autenticitásnak. Az instrumentalizmust instrumentálisan próbálja leküzdeni. Az élmények hozzáférését úgy próbálja biztosítani, hogy ezt egy előre csomagolt terméként adja el. Az autonómiát csoportnyomás révén próbálja kialakítani, s az egyéniség felszabadítását csoportalakítással kísérli

meg [...]. Csak groteszk képét adja azoknak a nemes tulajdonságnak, amelyeknek udvarol. Igazából egy kényelmes pszichológiai kuplerájt teremt. Az ember felszabadító fogyasztásra lép be oda, de elkerülhetetlenül pszichológiai sztriptíz lesz a vége. Az emberi potenciálokra összpontosító mozgalom elhomályosítja a Szelf tartalmát és határait azzal, hogy a szervezeten kívülre helyezi – nem egyszerűen a szervezet perifériájára, hanem ki a nyilvános társas térbe. A behaviorizmus hibája az, hogy a tudomány világából kiiktatja a belső életet, ugyanakkor a polgárok számára megengedi azt az illúziót vagy akár valóságot is, hogy van belső életük” (Koch, 1971: 112–115). Történelmi szempontból a következő nemzedék során a humanisztikus pszichológia egésze elvesztette eredeti indíttatását és befolyását. Ahogy Elis (2009) elemezte, ennek két fő oka volt. (1) Megerősödött az amerikai társadalom általános konzervativizmusa. (2) A fővonalbeli pszichológia negligálta a humanisztikus pszichológiát, vagy annak eltorzult képét állította előtérbe.

A humanisztikus pszichológiától a pozitív pszichológiáig

Véleményem szerint a Rogers indította önmegvalósítási mozgalomnak egy sajátos reinkarnációja a *pozitív pszichológia szemlélete*. Számos összehasonlítás azonban, például Waterman (2013), nehezen összeegyeztethetőnek tartja a két ihletést. Míg a humanisztikus pszichológia filozófiájában kissé vallásosan egzisztencialista, a pozitív pszichológia inkább funkcionalista. Módszertanában a pozitív pszichológia eléggé tudományközpontú, míg a humanisztikus bölcsészetszerű, az egyén hermeneutikai munkájára alapoz. Ugyanakkor a tartalmában

az élet *romantikus elemeinek* előtérbe állításában szerintem igenis összekapcsolhatóak.

A pozitív pszichológia előzményeit keresve Rogers és Maslow mellett egyébként visszajutunk John Stuart Mill klasszikus elképzeléseihez (Pléh, 2004a, 2012a). Az elme mozgósító erőiről felállított rendszer Millnél négy máig releváns mozzanatban rekonstruálható. (1) A tudás és a szeretet nem megosztott tulajdon. Több embert szeretve nem vonom el másoktól a szeretetemet – hangzik a kissé romantikus tézis. (2) Tudásunk és a szeretet nem értelmezhetőek utilitarista szemszögből. (3) Másrészt önmagunk tökéletesítése önálló életcélnek tekintendő. Az ember nem pusztán az öröm megszerzésére és a fájdalom elkerülésére törekszik, miként Mill haszonelvű mentorai hirdették volt, hanem saját magát is próbálja csiszolgatni. (4) Az emberi életnek ennek megfelelően van egy sajátos, romantikus, nem haszonelvű távlata.

A klasszikus hitekkal, például J. S. Mill-lel megegyezően, a Csíkszentmihályi Mihály (1998, 2001) elindította mai pozitív pszichológia mondanivalója is hasonló. Csíkszentmihályi a feszültség szabályozás elemzéséből kiindulva talált rá a *flow* (áramlat) fogalmára. Az embert általában feszíti a szorongás, amikor túl nehéz helyzetek állnak elé, s az unalom, amikor a helyzetek túl könnyűek. Az áramlat helyzetében találjuk meg e kettő között a teljesítmény útját, amikor mintegy feloldódunk a feladatban. A pszichológia feladata, hogy szemben a klasszikus pszichoterápia múlt- és feszültség hangsúlyaival, jövő-, önalakítás- és örömhangsúlyú legyen.

Az ember a látszólag céltalan dolgoknak a rabja (például szenvedélybetegségeken) és az ura (például a játékban). A haszonta-

lan tevékenységek egy része hasznot hoz, mert kialakítja a magát formáló, ún. *autotelikus* személyiséget (Csíkszentmihályi, 1997, 1998). Az *autotelikus* kifejezés Csíkszentmihályi szóhasználatában a csupán a tevékenység örömeért végzett tevékenységet jelenti. „Az autotelikus embernek nincs igazán szüksége anyagi javakra, szórakozásra, kényelemre, hatalomra vagy hírnévre, hiszen jutalma tevékenységéből származik. Miután az ilyen emberek munkájuk során, a családjukon belül, társas helyzetben, evés közben, sőt még egyedülletük idején is képesek áramlathoz jutni, kevésbé vannak kiszolgáltatva rapszodikus külső jutalmaknak, mint azok, akik üres és értelmetlen lépésekből álló életüket csakis külső megerősítések segítségével képesek fenntartani. Mivel kevésbé befolyásolhatók kívülről jövő fenyegetésekkel és jutalmazásokkal, az autotelikus emberek érdeklődési köre tágabb, jóval önállóbbak és függetlenebbek az átlagnál, és szenvedélyesebben képesek magukat belevetni az élet színes forgatagába” (Csíkszentmihályi, 2004: 467). Ezzel megnövelik az örömforrások repertoárját, és megnövelik a kognitív választási palettát. Ebben a célkijelölési értelemben rokonítható az autotelikus tevékenység fogalma a humanisztikus pszichológusok önmegvalósítási programjával.

Autotelikus helyzetek akkor lépnek fel, amikor a stresszek, a kihívások és a saját képességek közötti összhang megteremtődik: magas stressznél ugyanis szorongás, a képességekhez mérve alacsony kihívásnál viszont unalom uralkodik el. Kölcsönhatás van a személyre jellemző készségek szintje és aközött, hogy mikor képes a személy valóban feloldódni a feladatban, s mindazt az önmagáért cselekvés örömét, önmagáról megfeledkezést átélni, ami olyan jellemző

vágya a pedagógiának is (Csíkszentmihályi és Nakamura, 2003).

Mindez afféle „ész csele” helyzetet eredményez, ahol az öröm révén lesz a haszontalan hasznossá. Idealizmus ez? Reméljük, nemcsak idealizmus, hanem a tudás örömeinek olyan aspektusa, amely sajátosan érvényesül a mai pszichológiában is. A pozitív pszichológiai mozgalom ezt az igényt a legkülönbözőbb helyzetekben, a nevelés, a sport, az üzlet, a kreativitás elemzésében is kifejti, s így válik átfogó alkalmazott pszichológiai mozgalommá. Csíkszentmihályi és Csíkszentmihályi (2011), valamint Oláh Attila (2012) szerkesztett kötetei részletesen bemutatják a pozitív pszichológiát mint alkalmazott lélektani integráló erőt.

A nyugati és különösen az Egyesült Államokbeli pszichológiában megjelentek olyan harmadik erők is, amelyek, miközben az önismeretet hangsúlyozták, az embereket megpróbálták kiemelni a versengő világ kereteiből, és lágyabb valóságok felé terelni. Ilyenek például azok a keleti gondolatokból ihletet merítő pszichológiák, amelyek a jógra és a meditációra építenek, de ilyen a buddhista életfilozófia hatása is. A kategorizáció neves kutatója, Eleonor Rosch (2007), aki a kategóriák elemzésével, a prototípuselmélettel kapcsolatos kísérleti pszichológiai munkásságát (Rosch, 1975) egy évtizeden át buddhista szerzetességre váltotta fel, érdekes és személyes hitelű áttekintést adott ezekről a keleti eredetű megújítási törekvésekről. Különleges elegye a valós emberi alternatívák keresésének és a divatos, olykor enyhe, olykor erőteljes miszticizmusnak. Ez a folyamat már az 1960-as években megkezdődött. A neves tudat kutatás-propagátor, Ornstein (1968, 1972) munkáiban és olvasókönyvében a meditációs technikákat és a feltételezett új tudatosságot próbálta összekapcsolni.

A hétköznapi pszichológiai kultúra változásai

Az 1970-es évekre az is jellemző, hogy a hivatásos pszichológia mellett, illetve az önszolgáltató és a pop-pszichológiai szakirodalom felfutásával párhuzamosan, kialakult egy *hétköznapi pszichológiai kultúra* is. A pszichológia a szabadidő felhasználásának részévé vált, például olyan magazinok segítségével, mint a *Psychology Today*. Az 1967-ben indult magazinnak az 1970-es években havi 1 millió feletti példánya kelt el, s még 2017-ben is 300 000 nyomtatott példányt vásároltak belőle, miközben megjelentek a népszerű pszichológiai weboldalak. 40 évvel később a *Minden napi Pszichológia*, a *HVG Extra Pszichológia*, a *Nők Lapja Pszichológia* magazinok nálunk is kielégítik ezt az igényt. E kérdéseket nem kezelhetjük pusztán az akadémiai pszichológia magasztos álláspontjáról, hiszen az akadémiai pszichológia is elismeri ennek létjogosultságát, mint láttuk George Miller híres 1969-es elnöki beszédében, de ezt mutatta Korten, Cook és Lacey (1970) korai könyve is az amerikai pszichológia társadalmi hatásáról. Tehát az akadémiai pszichológia is tudja, hogy a pszichológia legfőbb hatása önképünk megváltoztatásán keresztül érvényesül, ennek csatornáit pedig a magazinok, a weboldalak és ma már a közösségi média is.

A 3. táblázat az alkalmazott pszichológia legfontosabb felfogásait mutatja az utóbbi fél évszázadban. Az alternatív oszlopban szereplő pszichológiákat azonban nem úgy kell értelmezni, mint amelyek felváltják a klasszikus irányzatokat. A mai társadalomban a két felfogás együtt él. Kialakult a gondolatok és eljárások sajátos piaca, bármilyen csúnyán hangozzék is a *piac* szó azok számára, akik szeretnének egyetlen győzedelmes elvben hinni.

3. táblázat. Az alkalmazott pszichológia néhány alternatív felfogása az utóbbi fél évszázadban

Klasszikus kép	Alternatív felfogás
Egyénközpontú	Szervezetközpontú
Kiválasztás	Támogatás
Hivatásalapú	Önsegítő
Az ember determinált	Magukat irányító emberek
Magyarázat	Megértés
Alkalmazkodás	Önmegvalósítás

Az 1980-as évektől ezeket az irányzatokat gazdagítja az alternatív társadalmi mozgalmak zajos és erős megjelenése. Kezdvé az 1960-as években az egydimenziós ember bírálatát megfogalmazó Marcuse (1964/1969/1990) felfogását követő diákmozgalmakkal, folytatva a feminizmussal és a multikulturalizmussal – ezeknek mind ihlető szerepük volt, sokszor nem is túl toleráns módon, olyan pszichológiák irányába, amelyeket az 1960-as, 1970-es években neomarxista kritikai társadalomelméleteknek nevezünk, később pedig egyszerűen *kritikai pszichológiának* (ld. ezek összefoglaló bemutatására Fox és Prilleltensky (1997).

Az alkalmazott lélektan egész alakulása áttekinthető hosszú távú társadalmi változások keretében is. A dán elméleti pszichológus, Steinar Kvale (2003) felfogása szerint a hivatásos pszichológus három különböző attitűddel dolgozik. (1) Az egyik az egyházi gyakorlatokból ered, és *konfesszionális* jellegű (még a pszichoanalízis is ebbe az alkalmazástípusba tartozik); (2) a második *mechanikus és üzemszerű*, ide tartoznak a kognitív optimalizáció gyakorlatai; (3) a posztmodern álláspont, *fogyasztóorientált*. Ez utóbbiba tartozna az önmegvalósítási és az optimális élményt ígérő jelszavak sikere. A 4. táblázat ezt a metaforikus összegzést mutatja.

4. táblázat. Kvale (2003) metaforái a pszichológiai gyakorlatokról, enyhén módosítva és kiterjesztve

Eredeti kor	Középkor	Modern	Posztmodern
Intézmény	Egyház	Gyár	Piac
Téma	Üdvözülés	Termelés	Fogyasztás
Tudás	Kinyilatkoztatás	Módszertan	Konstrukció
Modern pszichológia	Individualizáció, pszichoanalízis	Standardizáció, optimalizáció	Dekomponált világ, önmegvalósítás

A mi évezredünk újabb, harmadik hullámos próbálkozásai megpróbálják az új típusú üzleti mentalitást összekapcsolni az alkalmazott pszichológia terén egy újfajta jövőtudatos-

sággal. Howard Gardner (2008), a közismert pszichológiai nevelésteoretikus felvetette például, hogy a jövőre nézve öt elmetípussal kell foglalkoznunk. Ez inkább feladatkielölés,

mint leírás, a kifejezések önmagukat magyarázzák.

(1) *A fegyelmezett elme.* A klasszikus oktatásból és szakmai tapasztalatból származó tudásszerveződés.

(2) *A szintetizáló elme.* Itt különösen fontos az interdiszciplinaritás és a terület közti áttekintés.

(3) *A kreatív elme.* Újdonságok létrehozása a tanulás és a munka során.

(4) *A figyelmes elme.* Komolyan vesszük az egyéni különbségeket.

(5) *Az etikus elme.*

Gardner szerint a jövőben mindegyiket gyakorolnunk kell. Ahhoz azonban, hogy intézményesen bevezessük őket, a döntő mozzanat a (4)-ik, vagyis az individualitás figyelembevétele. Konkrét munkakörülmények között ez sokszor azt jelenti, hogy a személyt és a szervezetet békésen kell egymáshoz kapcsolni, és nem szabad egymásra erőltetni.

Új alkalmazott pszichológiák, a hivatás technológiai változásai

A mai pszichológia társadalmi beágyazása új irányokat ad az alkalmazott pszichológiáknak is. Nemcsak elméleti szinten lazulnak fel a hagyományos diszciplináris határok, hanem a gyakorlatban is. Ennek egyik oldala a klasszikus területek kiszélesedése. Miközben a hagyományos, egyénközpontú klinikai pszichológia is sokat változott, részben a viselkedéses medicina hatására, megjelent az *egészségpszichológia* is. A Demetrevics és munkatársai (2012) szerkesztette kézikönyv, illetve Urbán Róbert (2017) tankönyve jól bemutatja e terület tudományos és társadalmi beágyazását.

A klasszikus területek változásai, kiszélesedései mellett teljesen új alkalmazott területek is megjelentek. A modern *gazdaság-*

pszichológia koncepciója, amelynek korai kezdeményezése a magyar származású, eredetileg alaklélektanos George Katona (1901–1981) nevéhez fűződik az Egyesült Államokban (Katona, 1951, 1963), az 1970-es években megerősödött, és négy évtized alatt 1300-szor jelent meg a szakirodalomban. Ikerterminusa a *viselkedéses gazdaságtan (behavioral economics)* szinte ugyanilyen népszerű. Ezekbe párhuzamosan beletartozik a lokális gazdasági piaci interakciók szociálpszichológiája, a makrofolyamatok reprezentációja és belső közvetítői, beleértve a fogyasztói és beruházói döntések meghatározóit. Nehéz megmondani, hogy mikor van itt előtérben a pszichológus, és mikor a közgazdász nézőpontja. Kétségtelenül átlép a hagyományos alkalmazott lélektan határain, mint a Hunyady György (2003) szerkesztette magyar kézikönyv is mutatja. Ez a megközelítés inkább a keményvonalas tudományos pszichológia két mintáját, a gazdasági kísérletezést és a nagy adathalmazok vizsgálatát alkalmazó attitűdöt képviseli. Ezen a területen is megjelenik azonban a lágyabb, interpretív felfogás. Ennek hazai példája Garai László (1935–2019) gazdaságpszichológiai felfogása, amely az identitás fogalomrendszerében kezeli a gazdasági folyamatokat is (Garai, 1997, 2003).

Másik példát véve, a *klinikai nyelvészetet*, 1980-tól kezdődően körülbelül 700-szor említik a pszichológiai szakirodalomban. Célja, hogy a nyelvész, a pszichológus, a neurológus és a logopédus szempontjait egyszerre használja a gyermekkori és felnőttkori nyelvi zavarok értelmezésében és kezelésében. Az újdonság nem az, hogy ugyanarról a páciensről három különböző történetünk van, hanem az, hogy egyetlen komplex történetünk van és egyetlen kombinált beavatkozási stratégiánk. Magam is próbáltam ebbe

rövid betekintést adni (Pléh, 2002), a Ball és munkatársai (2008) szerkesztette kézikönyv pedig alapos áttekintést nyújt e témáról a hangképzés zavaraitól kezdve a tébolyult társalgásig.

Közel két évtizeddel ezelőtt már megfogalmaztam a „pszichológia eltűnésével” kapcsolatos aggodalmakat és távlatokat. „Ezekben az új alkalmazásokban jogosan merül fel, hogy a különböző kompetenciák találkozásában mi marad a lélektan szerepe? Nem kell féltelnünk magunkat, hogy feloldódnunk. A viselkedés és érzés modelljei, a pszichológiai kérdések adják meg a redukciós modellek számára a megmagyarázandót. A neurológus és a nyelvész között például a pszichológus ad működő modelleket a mentális szókincs szerveződéséről. A magasabb társadalmi szerveződések vizsgálók számára viszont éppen a cselekvők, a gazdaságot, jogot mozgató emberekre vonatkozó pszichológiai modellek lesznek mintegy »alsó megszorítások«. Röviden, a nagy interdiszciplinaritás közben újra felfedezzük a szerveződési szintek kérdését, s a pszichológiát már nem szégyenkezve, hanem büszkén képviseljük közbülső tudományként” (Pléh, 2004b: 1231).

A mai alkalmazott pszichológia új feszültségek közepette él. A hivatások közt is megvan a versengés. A pszichológia–pszichiátriá–pedagógia–szociológia négyesének versengés helyett együttműködésre kell törekednie a fejlődési utak és a fejlődési problémák vagy zavarok értelmezése során. A pszichológia itt félelem nélküli kezdeményező kellene, hogy legyen, elfeledve vagy elhagyva hagyományos kisebbségi érzéseit.

Nehezebb kérdés, hogy mi történjen a pszichológiával párhuzamos gyakorlatokkal, amelyek kevésbé kapcsolódnak hagyományos diszciplínákhoz. Megjelenik

a tréningipar. Amikor a pszichológusok aggodalmaskodni kezdenek ezzel kapcsolatban, sokszor azzal a váddal kell szembesülniük, hogy ők valójában egy céhszerű belterjesség védelmezői. Ennek három aspektusa van, amelyekre jó emlékeznünk a professzionális pszichológia 150 évéből.

(1) *Az etikai elvek szigorú követése és terjesztése.* Ez sokszor a társadalmi szerepek korlátozásához vezet. A pszichológusok sokszor sokkal individuálisabb etikát követnek, mint amit az intézmények szeretnének, például a kliensekkel kapcsolatos adatok megosztását illetően. Vagy gondoljunk a mentális egészséggel foglalkozók híres Goldwater-szabályára „*ne kommentáld senkinek a mentális egészségét, akit magad nem vizsgáltál*” (American Psychiatric Association, 2013).

(2) *Nevelési elvárások.* A tudomány és a hivatás kéz a kézben kell, hogy haladjanak akkor is, ha a felsőbb éves tanulmányok többsége természetesen alkalmazott irányú.

(3) *Világos kompetenciarendezés.* Fontos a gyakorlati kompetenciák és készségek rendszerezése és állandó fejlesztése.

Szabadjon egy korábbi dolgozatomból vett idézettel zárnom fejtegetéseimet. „Ehhez a [távlat]hoz a pszichológiának meg kell őriznie csendes nyitottságát. Csendesen én azt értem, hogy nem kell kikiáltanom, hogy mi [pszichológusok] vagyunk a világ közepe, de azért jó, ha tudjuk, hogy mi valóban, róka-ként összegyűjtjük a viselkedés, az élmény és a megismerés világára vonatkozó és a legkülönbözőbb területekről érkező tényeket és megközelítéseket. A pszichológiának hangsúlyoznia kell természettudományos affinitását, de azt is, hogy nem szó szerint az, mert ő a kultúrában és az értékek világában élő ember természettudományos interpretációjára törekszik. Mindebben [...] nem

szabad sündisznóként azt hinnünk, hogy majd jól összeadjuk a dolgokat és akkor lesz egy átfogó nagy modellünk, hanem inkább rókaként kell abban hinnünk, hogy sokfelől kell gyűjtögetnünk, és sokfelé kell nyitottaknak lennünk az érintkezési felületeken, mind a társadalommal, mind más tudományokkal kapcsolatban.” (Pléh, 2012b: 261).

IRODALOM

- ALBUS J. S., BEKEY, G. A., HOLLAND, J. H. et al. (2007): A Proposal for a Decade of the Mind Initiative. *Science*, 317(5843). 1321.
- ALLPORT, G. W. et al. (1943): Psychological considerations in making peace. *Journal of Abnormal Social Psychology*, 38(2). 131.
- AMERICAN PSYCHIATRIC ASSOCIATION (2013): *The Principles of Medical Ethics with Annotations Especially Applicable to Psychiatry*. American Psychiatric Association, Arlington, VA.
- ANDERSON, H. (2002): Postmodern collaborative and person-centred therapies: What would Carl Rogers say? *Journal of Family Therapy*, 23(4). 339–360.
- BALL, M. J., PERKINS, M. R., MÜLLER, N., HOWARD, S. (eds) (2008): *The Handbook of Clinical Linguistics*. Blackwell, Oxford.
- BATESON, G., JACKSON, D. D., HALEY, J., WEAKLAND, J. (1956): Towards a Theory of Schizophrenia. *Behavioral Science*, 1(4). 251–264.
- BERNE, E. (2002): *Szex a szerelemben*. Boross O. ford. Osiris, Budapest.
- BERNE, E. (2013): *Emberi játszmák*. Hankiss Á. ford. Háttér, Budapest.
- BERNE, E. (2016): *Sorskönyv*. Ehmann B. ford. Háttér, Budapest.
- BRIDGMAN, T., CUMMINGS, S., BALLARD, J. (2019): Who built Maslow’s pyramid? A history of the creation of management studies’ most famous symbol and its implications for management education. *Academy of Management Learning & Education*, 18(1). 81–9.
- BUDA B. (2012): *Empátia. A beleélés lélektana*. L’Harmattan, Budapest. https://regi.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/2011_0001_541_buda_bela_empatia/ch01.html (Letöltés ideje: 2021. október 31.)
- BÜHLER, C. (1925): *Az ifjúkor lelki élete*. Várkonyi H. ford. Franklin, Budapest.
- BÜHLER, C., MELANIE, A. (1972): *Introduction to humanistic psychology*. Brooks/Cole Publication Company, Monterey, CA.
- CATTELL, J. M. (1903): Statistics of American Psychologists. *The American Journal of Psychology*, 14. 310–328.
- CATTELL, J. M. (1904): The Conceptions and Methods of Psychology. *Popular Science Monthly*, 66(December). 176–186.
- CAUTIN, R. L. (2009a): The Founding of the Association for Psychological Science: Part 1. Dialectical Tensions Within Organized Psychology. *Perspectives on Psychological Science*, 4(3). 211–223.
- CAUTIN, R. L. (2009b): The Founding of the Association for Psychological Science: Part 2. The Tipping Point and Early Years. *Perspectives on Psychological Science*, 4(3). 224–236.

- CAUTIN, R. L., FREEDHEIM, D. K., DELEON, P. H. (2012): Psychology as a Profession. In Freedheim, D. K., Weiner, I. B. (eds): *Handbook of Psychology, Volume 1. History of Psychology*. 2nd edition. Wiley, New York, NY. 32–54.
- CLARK, K. A. (1957): *America's psychologists. A survey of a growing profession*. American Psychological Association, Washington, DC.
- COHEN, J. (1970): *Homo Psychologicus*. George Allen and Unwin, London.
- CSÍKSZENTMIHÁLYI M. (1998): *És addig éltek, amíg meg nem haltak*. Boross O. ford. Kulturtrade, Budapest.
- CSÍKSZENTMIHÁLYI M. (2001): *Flow – Az áramlat (A tökéletes élmény pszichológiája)*. Legéndyné Szabó E. ford. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- CSÍKSZENTMIHÁLYI M. (2004): Az autotelikus személyiség. Boross O. ford. In Pléh Cs., Boross O. (szerk.): *Bevezetés a pszichológiába*. Osiris, Budapest. 466–477.
- CSÍKSZENTMIHÁLYI M., CSÍKSZENTMIHÁLYI, I. S. (szerk.) (2011): *Élni jó! – Tanulmányok a pozitív pszichológiáról*. Boross O. és Gábris K. ford. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- CSÍKSZENTMIHÁLYI M., NAKAMURA, J. (2003): Az áramlat (flow). Boross O. ford. In Pléh Cs., Kovács Gy., Gulyás B. (szerk.): *Kognitív idegtudomány*. Osiris, Budapest. 650–668.
- DELAY, J. (1942a): *Les dissolutions de la mémoire*. Presses Universitaires de France, Paris.
- DELAY, J. (1942b): *Les ondes cérébrale et la psychologie*. Presses Universitaires de France, Paris.
- DELAY, J. (1947): *Les Reposantes*. Gallimard, Paris.
- DELAY, J., DENIKER, P., HARL, J. M. (1952): Traitement des états d'excitation et d'agitation par une méthode médicamenteuse dérivée de l'hibernothérapie. *Annales Médico-Psychologiques*, 110(2). 267–273.
- DEMETROVICS ZS., URBÁN R., RIGÓ A., OLÁH A. (2012): *Az egészségpszichológia elmélete és alkalmazása I–II*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- DOLLARD, J., DOOB, L. W., MILLER, N. E., MOWRER, O. H., SEARS, R. R. (1939): *Frustration and aggression*. Yale University Press, New Haven, CT.
- ELKINS, D. (2009): Why Humanistic Psychology Lost Its Power and Influence in American Psychology? *Journal of Humanistic Psychology*, 49(3). 267–291.
- ERIKSON, E. H. (1991): *A fiatal Luther és más írások*. Erős F. és Pető K. ford. Gondolat, Budapest.
- ERIKSON, E. H. (2002): *Gyermekkor és társadalom*. Helmich K. és N. Kiss Zs. ford. Osiris, Budapest.
- FOUCAULT, M. (1990): *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Fázsy A. és Csűrös K. ford. Gondolat, Budapest.
- FOUCAULT, M. (2019): *Az igazság bátorsága. Önmagam és mások kormányzása*. Cseke Á. ford. Atlantisz, Budapest.
- FOX, D. R., PRILLELTENSKY, I. (eds) (1997): *Critical Psychology: An Introduction*. Sage, London.
- GAILLARD, R. (2014): L'héritage de Jean Delay en psychiatrie. *L'Encéphale*, 41(2). 105–107.
- GARAI L. (1997): *Általános gazdaságpszichológia*. JATEPress, Szeged.
- GARAI L. (2003): *Identitásgazdaságtan: Gazdaságpszichológia másképpen*. Tas Kiadó, Budapest.

- GARDNER, H. (2008): *Five minds for the future*. Harvard Business Press, Boston, MA.
- GROB, G. N. (2011): The attack of psychiatric legitimacy in the 1960s: Rhetoric and reality. *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, 47(4). 398–416.
- GUMPPER, S., VEIT, C. (2015): L'Antipsychiatrie, symptôme de la postmodernité? *L'Évolution Psychiatrique*, 80(4). 750–763.
- HAGGBLOOM, S. J., WARNICK, R., WARNICK., J. E. et al. (2002): The 100 Most Eminent Psychologists of the 20th Century. *Review of General Psychology*, 6(2). 139–152.
- HARTWELL C. E. (1996): The schizophrenogenic mother concept in American psychiatry. *Psychiatry*, 59(3). 274–297.
- HERMAN, E. (1995): *The Romance of American Psychology: Political Culture in the Age of Experts*. University of California Press, Berkeley, CA.
- HO, Y.-S., HARTLEY, J. (2016): Classic articles in Psychology in the Science Citation Index Expanded: A bibliometric analysis. *British Journal of Psychology*, 107(4). 768–780.
- HUNYADY GY. (szerk.) (2003): *Gazdaságpszichológia*. Osiris, Budapest. https://regi.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/2011_0001_520_gazdasagpszichologia/adatok.html (Letöltés ideje: 2021. október 31.)
- JÁRÓ K., ANTAL S. (2015): Pszichológiai iskolák napjainkban – A tranzakcióanalízis (TA) képessége a megújulásra. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 70(3). 597–616.
- KATONA, G. (1951): *Psychological Analysis of Economic Behavior*. McGraw-Hill, New York, NY.
- KATONA, G. (1963): Relationship Between Psychology and Economics. In Koch S. (ed.): *Psychology: A Study of a Science*. Vol. 6. McGraw-Hill, New York, NY. 639–676.
- KESEY, K. (1962/1977): *Száll a kakukk fészkére*. Bartos T. ford. Európa, Budapest.
- KOCH, S. (1961): Psychological science versus the science-humanism antinomy: Intimations of a significant science of man. *American Psychologist*, 16(2). 629–639.
- KOCH, S. (1971): The Image of Man Implicit in Encounter Group Theory. *Journal of Humanistic Psychology*, 11. 109–128.
- KOCH, S. (1999): *Psychology in Human Context: Essays in Dissidence and Reconstruction*. University of Chicago Press, Chicago, IL.
- KORTEN, F. F., COOK, S. W., LACEY, J. I. (eds) (1970): *Psychology and the Problems of Society*. American Psychological Association, Washington, DC.
- KRAMER, R. (1995): The birth of client-centered therapy: Carl Rogers, Otto Rank, and “the beyond”. *Journal of Humanistic Psychology*, 35(4). 54–110.
- KVALE, S. (2003): The Church, the Factory and the Market: Scenarios for Psychology in a Postmodern Age. *Theory & Psychology*, 13(5), 579–603.
- LAING, R. D. (1983): *Tényleg szeretsz?* Tandori D. ford. Helikon, Budapest.
- LAING, R. D. (1990/2019): *Bölcsek, balgák, bolondok – Egy pszichiáter útja*. Tandori D. és Tandori Á. ford. HVG Könyvek, Budapest.
- LAING, R. D. (2018): *A meghasadt én – Tanulmány a józan észről és az örületről*. Garamvölgyi A. ford. HVG Könyvek, Budapest.
- LILIENFELD, S. O. (2011): Public Skepticism of Psychology: Why Many People Perceive the Study of Human Behavior as Unscientific. *American Psychologist*, 67(2). 111–129.

- MARCUSE, H. (1964/1969/1990): *Az egydimenziós ember. Tanulmányok a fejlett kapitalista társadalom ideológiájáról*. Józsa P. ford. Kossuth, Budapest.
- MASLOW, A. (1943): A theory of human motivation. *Psychological Review*, 50(4). 370–396.
- MASLOW, A. (1962): *Toward a Psychology of Being*. D. Van Nostrand, New York, NY.
- MEEHL, P. E. (1954): *Clinical Versus Statistical Prediction. A Theoretical Analysis and a Review of the Evidence*. University of Minnesota Press, Minneapolis, MN.
- MÉREL, F., V. BINÉT, Á. (1970): *Gyermeklélektan*. Gondolat, Budapest.
- MILLER, G. A. (1969): Psychology as a means of promoting human welfare. *American Psychologist*, 24. 1063–1075.
- MOSCOVICI, S. (1961): *La Psychanalyse, son image et son public*. Presses Universitaires de France, Paris.
- MÜNSTERBERG, H. (1915): *Psychology: General and applied*. Appleton, New York, NY.
- OHAYON, A., PLAS, R., TAPIA, C. (2016): Questions contemporaines en psychologie. *Le Journal des Psychologues*, 339(7). 51–58.
- OLÁH A. (szerk.) (2012): *A pozitív pszichológia világa*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ORNSTEIN, R. (ed.) (1968): *The Nature of Human Consciousness: A Book of Readings*. W. H. Freeman, San Francisco, CA.
- ORNSTEIN, R. (1972): *The Psychology of Consciousness*. Harcourt, New York, NY.
- PATAKI F. (1982): *Az én és a társadalmi azonosságtudat*. Kossuth, Budapest.
- PLÉH Cs. (2002): A klinikai nyelvészlelet útjai és elméletei. *Pszichológia*, 22(3). 239–244.
- PLÉH Cs. (2004a): A pozitív pszichológiai hagyományok Európában. *Iskolakultúra*, 14(5). 57–61.
- PLÉH Cs. (2004b): A mai lélektan. *Magyar Tudomány*, 110(11). 1225–1232.
- PLÉH Cs. (2012a): A pozitív pszichológiai szemlélet előfutáiról. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 67(1). 13–18.
- PLÉH Cs. (2012b): Meddig lesz még szükség a pszichológiára? *Magyar Pszichológiai Szemle*, 67(2). 237–266.
- PLÉH Cs. (2019): Az ezredforduló pszichológiája I–II. *Iskolakultúra*, 29(9). 70–100.; 29(10). 3–16.
- RANK, O. (1996): *A Psychology of Difference: The American Lectures*. [1924–1938 közötti előadások. Robert Kramer szerkesztésében.] Princeton University Press, Princeton, NJ.
- ROBINSON, D. N. (1983): *An intellectual history of psychology*. Columbia University Press, New York, NY.
- ROGERS, C. (1970): *Carl Rogers on encounter groups*. Harper & Row, New York, NY.
- ROGERS, C. (2008): *Találkozások – a személyközpontú csoport*. Klein S., Sarlós K., Pethő É. ford. Edge 2000 – OFI, Budapest.
- ROGERS, C. (2019): *Valakivé válni*. Simonfalvi L. ford. Edge 2000, Budapest.
- ROGERS, C., SKINNER, B. F. (1956/1962): Some Issues Concerning the Control of Human Behavior: A Symposium. *Science*, 124(3231). 1057–1066. Újraeközlés: *Pastoral Psychology*, 1962, 13(8). 12–40.

- ROSCH, E. (1975/2004): Egyetemes és kulturálisan specifikus jegyek az emberi kategorizációban. Pléh Cs. ford. In Pléh Cs., Boross O. (szerk): *Bevezetés a pszichológiába*. Osiris, Budapest. 379–404.
- ROSCH, E. (2007): What Buddhist Meditation Has to Tell Psychology About the Mind. *Anti-Matters, 1(1)*. 11–21.
- ROUDINESCO, É. (1994): *Histoire de la psychanalyse en France I–II*. Fayard, Paris.
- SIMONTON, D. K. (2000): Methodological and theoretical orientation and the long-term disciplinary impact of 54 eminent psychologists. *Review of General Psychology, 4(1)*. 13–24.
- SIMONTON, D. K. (2002): *Great Psychologists and Their Times: Scientific Insights into Psychology's History*. American Psychological Association, Washington, DC.
- SKINNER, B. F. (1948): *Walden Two*. Doubleday, New York, NY.
- SPEAR, J. H. (2007): Prominent schools or other active specialties? A fresh look at some trends in psychology. *Review of General Psychology, 11(4)*. 363–380.
- SZASZ, TH. S. (2002): *Az elmebetegség mítosza*. Kádár A. ford. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- TRYON, R. C. (1963): Psychology in flux: The academic-professional bipolarity. *American Psychologist, 18(3)*. 134–143
- URBÁN R. (2017): *Az egészségpszichológia alapjai*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- WALLON, H. (1934): *Les origines du caractère chez l'enfant*. Boivin, Paris.
- WATERMAN, A. S. (2013): The humanistic psychology–positive psychology divide: Contrasts in philosophical foundation. *American Psychologist, 68(3)*. 124–133.
- WHITLEY, R. (2012): The Antipsychiatry Movement: Dead, Diminishing, or Developing? *Psychiatric Services, 63*. 1039–1041.
- ZIMBARDO, P. G. (2004): Does psychology make a significant difference in our lives? *American Psychologist, 59(5)*. 339–351.

A SZOCIÁLPSZICHOLÓGIA JÖVŐJÉRŐL – VÁZLATOS MEGFONTOLÁSOK

HUNYADY György
Magyar Tudományos Akadémia

A JÓSLÁS HALVÁNY REMÉNYE

Pléh Csaba terjedelmes tanulmányt szentelt a sokágú pszichológia kilátásainak, kiindulva a szemléleti irányok fejlődéstörténetéből és érzékeltetve azt a kettősséget, amely a tudomány akadémiai tudományos törzse és a társadalmi igényeket széles felületen szolgáló gyakorlati-alkalmazott hajtásai között fennáll. Ehhez képest egy minden értelemben korlátozottabb vállalás a szociálpszichológia részdiszciplinájáról szólni, amely minden tematikus és módszertani heterogenitása ellenére rendelkezik – időnként meg-megújuló – belső kohézióval, és *az egyén és társadalom viszonyáról* elméleti általánosításokat fogalmaz meg, amelyeket aztán a társadalmi gyakorlat különböző területe irányába kiterjedő tudományterületeken alkalmazásra kínál. E megfogalmazás szerint a szociálpszichológia alapvetően akadémikus tudományág, a pszichológia egyik oszlopa, amely a pszichológiai jelenségeket és történéseket az egyént felölelő társas-társadalmi kontextusban kezeli. Őszintén szólva, idegenkedve a tudományrendszertani rigiditástól, nem áll és nem áll tőlem távol az interdiszciplináris terület másik oldalról történő megközelítése sem, miszerint a szociálpszichológia a szociológia egyik oszlopa, amely a társas-társadalmi jelenségeket és történéseket pszichológiai

kontextusban ragadja meg és kezeli. Tudománytörténeti tény, hogy a két definíciónak megfelelő kettő definíció megfogalmazásának megfelelő két ismeretépítési folyamat, minden átjárás, keveredés és integrációs kísérlet mellett a pszichológusok, tanszékeik és publikációik némileg más tradíciót ápolnak, és más irányba tájékozódhatnak, mint a szociológia felől érkező társaik, ezek intézetei és közleményei. Ám jöjjenek bármelyik oldalról, az ember és társadalom viszonyáról általános tételeket keresnek és kísérlelnek meg megfogalmazni. Pontosabban szólva, a *jelen* (módszeresen gyűjtött és lehetőség szerint kontrollált) *tapasztalati* anyagából időben be nem határolt következtetéseket vonnak le, megvalósítva azt, ami a nagy történeti műveltségű, a marxizmussal hadilábon álló német idealisták rémálma volt, nevezetesen természettudományos gondolkodásmódot képviselnek a humán tudományok területén (szöges ellentétben az általuk művelt, történeti ihletésű szellemi tudományok deklarált céljával, hogy az emberi történéseket a maguk egyediségében kívánják megérteni).

A szociálpszichológia európai gyökerekkel rendelkező *amerikai tudomány*, legalábbis abban az értelemben, hogy a hovatovább a történelmet is nélkülöző és a történeti látásmódot már csak ezért sem méltányoló kontinensnyi ország egyetemlein intézményesült,

és a szuperhatalmi pozíció fénykorában onnan sugárzott szerteszét, hogy mára már kulturális specifikumokkal birkózó szellemi találkozóhely s a gyakran közhezszerű általánosítások közös nyelve legyen. Az amerikai eredet előnyeként is elkönnyelhetjük, hogy az ember és társadalom viszonyáról szólva – ami az ideológiák televénye, és a köztudatban élő ideológikus nézetek tanulmányozását megkerülhetlenné teszi – az amerikai egyetem felvilágosult, szabadság- és *egyenlőségpárti demokratikus szellemiségének* letéteményese volt és maradt. A 20. század valóban nagy társadalmi harcaiban és történeti léptékű változásaiban e szakterület szószólói az *antirasszista*, az *antifasiszta*, az *antiszexista progresszió élvonalában* álltak. (Az antikommunizmusban fogant neokonzervativizmus szórt szakmai képviselői ügyes taktikával fel is hánytorgatják, hogy e tudományterületen a többség önkénye érvényesül, őket szorongatja, és nem hagyja érvényesülni a demokrácia liberális elveit...)

Ennek az egy évszázados tudománynak a területe, tematikája és látásmódja immár kialakult: a *személyiségszektort képviselő attitűd és a csoportok alapegységét képviselő interperszonális viszonyok tanulmányozása között* inog a továbbiakban is. Magába olvasztotta a tömeglélektan, fejezeteinek egyike lett a csoportlélektan, egy időben felvette a *szociális kogníció* nevet, de történetileg folytonosnak tekinthető. Így számolni lehet azzal, hogy a maga szellemi közegével a jövőben is fennmarad, a folytonos újdonságkeresésben (ami minden tudomány sajátja) reprodukálódni fog. Ugyanakkor a *szellemi tehetetlenség* eddig sem volt és a jövőben sem lesz a szakterület egyedüli determinánsa, mert kumulálódó tudásanyaga legalább *háromféle kihívásnak* folytonosan ki van és ki lesz téve. Egyfelől az egyén és a társa-

dalom viszonya – kutatásainak permanens tárgya – változásban van, új jelenségek újszerű magyarázatát kívánja. Ennyiben hallgathatunk a marxizmussal szintúgy viaskodó társadalomtudományi gondolkodókra – prototipikus alakként Karl Popperre –, hogy a társadalmi változások teljes biztonsággal nem prognosztizálhatóak, trendjeik ismerete mellett és ellenére a jövő meglepetéseket tartogat. Ezzel is összefügg, aminek kortárs megfigyelői lehetünk, hogy a társadalomtudományok viszonyrendszere is változó, s az absztrakciós magaslatokba törő gazdasági, szociológiai, jogelméleti irányok rendre engedményeket kénytelenek tenni e tudományok tapasztalati ágainak és ezek felismeréseinek, márpedig ezek az emberi viselkedés tényeit feltárva egész közel kerülnek e viselkedés hátterében kutakodó (szociál)pszichológiához. Másfelől tehát a tudományközi kapcsolatok számára hízelgően előnyös változása is kihívásokat tartogat a szociálpszichológia számára ma és a jövőben. Ez ugyanakkor a nagy tudományos áttöréseknek divatszzerűen is, érdeme szerint is ki van téve, lett legyen szó az informatikai forradalom nyomán a kognitív fordulatról vagy a genetika áttörése nyomán az evolúciós-biológiai szemlélet térnyeréséről. Ezen szellemi és technológiai változások sodrában jelentkezik a kihívások harmadik válfaja, nevezetesen, hogy empirikus munkájának eszközrendszere is megújul, régi kérdések tisztázására is új távlatokat nyit. Mindezek a befolyások alakítani fogják a szociálpszichológia jövőjét, midőn önkörében haladva, saját logikája szerint is továbbépíti ismeretrendszerét.

E jövő kiszámíthatatlanságának ékes példáját közvetlenül megérte az én kutatógeneráció, a példát, amelyet a ma kutatói talán csak hírből ismernek. Anélkül, hogy ennek részleteibe elvesznénk, érdemes itt

felidézni, hogy az 1960-as és '70-es évek fordulóján lezajlott a *szociálpszichológia úgynevezett válsága*. A tudományterület akkori fórumai attól voltak hangosak, vezéralakjai azzal tűntek ki, hogy zsákutcának minősítették a szociálpszichológia megtett útját, uralkodó kísérleti módszerét, mondani-valójának társadalmi érvényességét, és változást követeltek. E követelés háttérében nem egyedül azon megvilágosodást találjuk, hogy a kísérleti szociálpszichológia elvonatkozott, belterjes, kísérleti személyei integritását kíméletlenül sérti, a társadalmi problémák aktualitásával és távlatos megoldásukkal szemben érzéketlen, hanem nyilvánvaló volt akkor is, és kétségtelenül visszatekintve is az, hogy e felismeréseket szakmán kívüli és szakmán belüli társadalmi indítékok is motiválták. A szociológiát, a pszichológiát és a kettő metszetében a szociálpszichológiát elérte a vietnámi háborút ellenző tömegmozgalom és közhangulat, amelyet a baloldaliság új hulláma kísért Amerikában, majd Európa-szerte. Az önkritikára ösztönző hatás közvetlen volt és erős.

Kevésbé nyilvánvaló viszont, de a rá vonatkozó felismerésben máig sem csalódtam, hogy az Egyesült Államokban a szociálpszichológia terén a tömeges érdeklődés és eltömegesedő képzés egyfajta „túltermelési válságot” idézett elő. Ez ahhoz a paradox kifejelethez vezetett el, hogy a válságos meghasonlás eredményeként a szociálpszichológiai képzőhelyek, az alkalmazás irányába is kirajzó kutatók, a publikációk (tankönyvek és kézikönyvek, sorozatok és folyóiratok) száma ugrásszerűen megszorodott. A szakmai fórumok önmarcangolása során a szakma jövőjével kapcsolatban azokban az években sokféle várakozás, sőt követelés kapott hangot: a szociálpszichológia legyen társadalmilag érzékeny, forduljon a társadalmi gya-

korlat felé, legyen elméletileg igényesebb, filozofikus, történeti és filológiai irányban elmélyült, mindenképpen lépjen ki a laboratóriumok zártságából. S valóban, mindezen irányokba tettek is lépéseket, utóbb is fennmaradtak ilyen, periférikus próbálkozások.

A szociálpszichológiai kutatások főiránya azonban az 1970-es évek végére ezen kritikákból korántsem következő, ezekkel épp ellentétes irányba kanyarodott el. A szellemi életben az informatika térhódítása és a társtudományokkal való kapcsolatok átrendeződése nyomán a szociálpszichológiába az attitűddinamika helyére újfajta kognitívizmus tört be, mindent eluralt az információfeldolgozási paradigma, a kutatók a társak és csoportok megismerésének ezoterikus témáira koncentráltak, és kísérleteikben a művi információadagolás változatos helyzeteit tették próbára. Ennek a nem várt fordulatnak az életszerű elbeszéléséhez szép illusztráció William McGuire szellemi pályája, aki az attitűddinamikai kísérletezés rangos képviselőjéből lett a JPSP (*Journal of Personality and Social Psychology*) főszerkesztőjeként Yin és Yan tanulmányával a válság Mefisztó-szerű inspirátora. Kísérletellenes fordulatát utóbb a beavatkozásmentes, leíró szelfkutatásaiban demonstrálta, s aztán képes lett ugyan magát a szociális információfeldolgozási folyamatot fiatalabb kutatótársait megelőzve tagoltan felvázolni, de ezen új kutatógeneráció ellenében összezárt, és nem nyitott utat előtte. Mennyi tudományfordító tényező sorsszerű kapcsolódását láthatjuk ebben a – mondhatni – esettanulmányoszerű történetben, amelyből sok minden kiolvasható, de legkevésbé az, hogy a tudomány jövője tiszta logikával jól jósolható lenne!

Csak megjegyzem, hogy ennek a sok szálból szövőddő tudománytörténeti kalandnak

egykor bámész szemlélője volt a kelet-európai és jelesen a magyar formálódó szociálpszichológia: az empirikus társadalomkutatás ezen hajtását ugyancsak rosszul érintette a nyugati válság híre és ennek marxizáló, baloldali felhangja. Pataki Ferencnek, aki e terület szaktudományként való ideológiai legitimizálása érdekében sokat tett, nem volt könnyű elmagyarázni, hogy autentikus képviselőinek önvádja és a nyugati újbaloldal támadása mellett és ellenére a nyugati szociálpszichológia főáramának hazai elméleti-módszertani adaptációja a társadalmi valóság megismerését jól szolgálja, és az a társadalmi mélystruktúra marxi víziójával összhangba hozható. A „klasszikusok” forrásaiból táplálkozó „vérmarxisták”, a meggyőződéses empiriaszkeptikusok, az elméleti-módszertani kultúra elsajátításában szerencsétlenül botladozók sajátos kórusa zendült itt fel egy történeti pillanatra, majd halkult el hosszabb távon. Mindezt csak annak illusztrációjaként érdemes felidézni, hogy egy szakterület alakulását aktív művelői sem látták – és láthatják ma sem – előre: legyenek bár különböző személeti elkötelezettségeik, hallgassanak „az idők szavára”, vagy fogalmazzák meg elégedetlenségük okait és vágyott kívánságaikat. Sok tényező együtthatását szinte lehetetlen kikalkulálni, még ha például ez alkalommal a tárgy – az egyén és társadalom viszonya – változásával és a tudomány külső-belső feltételrendszerének alakulásával igyekezzünk is számot vetni.

A témaváltozások kilátásai

A témák *hangsúlya* értelemszerűen változik a szaktudomány történetében. Azt aligha mondhatjuk, hogy egy tágas témakör kutatása bármikor véglegesen lezárul, de azt igen, hogy a kutatások főárama egy-két évtized

után elfordul, újabb tárgyat keres, és újabb megközelítést ígér. A szociálpszichológia hajnalán a 20. század első évtizedeiben a figyelem a leíró jellegű attitűdvizsgálatokra koncentrált, amelyeknek a viselkedés bejósolásában – anyagilag is kamatozó – hasznát remélték. A német kezdetek után Amerikában is e mellé zárkózott fel az 1930-as és '40-es években a csoporttörténekek, a teljesítmény- és normaalakulás kísérleti vizsgálata, valamint a szaktudomány definiálatlan határvidékén a csoportstruktúra leíró szociometriája. Kissé elkoptatott *bon mot*, hogy a szociálpszichológia Hitlernek köszönheti felvirágzását az Egyesült Államokban, az alaklélektan bevándorló képviselői a csoportdinamikát avatták központi témává, a háborús (szellemi) mozgósítás idején pedig az állatkísérleti laborok behavioristái viszont a meggyőző közlés empirikus kutatásának alapjait vetették meg. Az 1950-es és '60-as évek a társas interakciók formalizált elemzése mellett mindenekelőtt az attitűddinamika területén bővelkedett eredményekben: az attitűdváltozásban a külső források hatása mellett a belső konzisztenciateremtés folyamatait is több elméleti nézőpontból elemezte.

A magyar szociálpszichológiának sporadikus előtörténete volt, amire inkább jellemző a Dékány-féle ismeretbefogadó, passzív, mint a Mérei-féle öntörvényű kreatív alapállás a szakterület nemzetközi fejleményeivel szemben. Az 1960-as évek derekán, amikor ez a diszciplína nálunk is intézményesült, ki kellett önkörünkben küzdeni, hogy a nemzetközi szakirodalom kuszának tűnő gazdagságában hogyan igazodjunk el és mihez kötődjunk. Középtávon is a *legjobb fogódzónak Henri Tajfel szociálisidentitás-elmélete* bizonyult, amely az első és talán az egyetlen átütő hatású európai (brit) megközelítés, amely – mai terminológiával élve –

motivált szociális megismerést tárgyalt, és a modern szociális kognitív irány egyik oszlopának számít. Ugyanakkor a történeti periodizáció szempontjából korszakos személyiségeknek mondhatjuk a rendre az ELTE díszdoktorának fogadott William McGuire-t (aki – mint említettem is – szintetizálta és méltán reprezentálhatja az *attitűddinamika/konzisztenciaelméletek* időszakát), David Hamiltont (aki Susan Fiske-vel közel egy súlycsoportban úttörője és szervezője lett az *információfeldolgozási paradigmán nyugvó amerikai szociális kogníció* irányának) és legújabban John Jostot (aki a társadalmi rendszer igazolásának szentelt integratív elméletével egyik úttörője a szociálpszichológia 2000-es években megnyíló új tematikus szakaszának). E szerzők által képviselt etapok kövezik ki a szociálpszichológia útját a jövőbe.

Az elmondottak alapján – megítélésem szerint – az várható, hogy a szaktudomány *a társadalom makrostrukturális viszonyait leképező motivált (érzelemfűtött) nézetrendszerek* tanulmányozására fókuszál, ezáltal tulajdonképpen kiemelkedik a körülírt csoportok és a partikuláris attitűdök hagyományos tematikájából, és új színben jelenik meg. Természetesen van abban valami önkényes, ha a kutatások vad változatoságából egyetlen csapásirányt jelölünk meg, de a Tajfel–Turner-féle társadalmi identitás, a Sidanius-féle szociális dominancia, s a Jost-féle imént idézett rendszerigazolás-elmélet minden sűrűlódásuk ellenére egy közös irányba hajlik, és együtt egy új (a szó szoros értelmében sem társas, hanem kifejezetten társadalmi) nézőpontot képvisel.

E törekvés jelentkezésében és sikerében nem nehéz azonosítani azon társadalmi változások hatását, amelyek egyfelől lazítják, bontják, áthidalják a nagy társadalmi csoportok

(kultúrák) közötti különbségeket és határvonalakat, ugyanakkor a társadalmi erőterben fenntartják, sőt felerősítik a hierarchikus viszonyokat, s ily módon polarizálódásra vezetnek. Ez a kettős – globális – társadalmi mozgás a figyelem előterébe helyezi a társas/társadalmi összehasonlítás szociálpszichológiai mechanizmusát, és annak módszeres vizsgálatára ösztönöz, hogy az egyének és társaik összehasonlításra milyen értékek szempontjából kerül sor. E mechanizmus az eddigi feltételezések szerint is megalapozza a társas viszonyok pozitív/negatív érzelmi tónusát, ami tömegesen a társadalmi közhangulat megnyugvásában, illetve feszültségében kulminál. A társas/társadalmi összehasonlítás kiértékelésében és az ebből fakadó atmoszférában okként és érvként – minden egyéb ideológia konstrukció közül leginkább – a társadalmi egyenlőség eszméjének tudatosulása, elterjedése, értelmezése már ma is lényeges, a jövőben pedig kulcsfontosságú szerepet játszik. *A társadalmi rendszer* leképeződésének és belső feszültségeinek, dinamikájának mai tanulmányozása – minden ez irányba mutató elgondolás és empirikus vizsgálat mellett és ellenére – kiegészítésre szorul: *a viszonyok stabilizálását szolgáló tényezőket* jórészt már megismertük, a soron lévő *feladat a változtatás motívumainak, mechanizmusainak, jeleinek és következményeinek* szociálpszichológiai felderítése. Ide tartozik az egyéni és csoportos helyzettel való elégedetlenség, a társadalmi közállapotok (produktivitás, elosztásrészesülés, státushierarchia) kisebb-nagyobb mérvű elutasítása, mégpedig mind a morális, mind pedig a szó szűkebb, jogi értelmében vett legitimitáció megkérdőjelezése. A társadalmi összképen belül kitüntetett a fontossága annak, hogy milyen megítélésben részesül a döntéshozó-irányító

szerep megoszlása, gyakorlása, a betöltő közéleti szereplők kiválasztása, a pozíciók látni vélt „megszolgáltatása”, s az uralkodó csoportoknak tulajdonított attribútumok halmaza. A változtatásnak a tudatosság különböző szintjén álló motivációja irányulhat a hierarchia leküzdésére, a vezető személyek és csoportok elmozdítására, felőségre vonására, esetleg kifejezetten-közvetlenül az adott rendszeren belüli pozíciók felcserélésére, vagy ezen túlmenően elgondolt, máshonnan vett, múltbeli példákat inkorporáló, új szervezőelveken alapuló rendszer kiépítésére. Széles skálán mozgó különbségek vannak és lesznek a változtatás spontán vagy messzebb tekintő tudatos szándékának társadalmi jelentkezésében, szűk körében vagy tömegeket mozgalommá szervező kisugárzásában. E felsorolás jegyében várhatóan még inkább *elmosódnak a határok* a szociálpszichológia törzsterülete és az ideológiák képviselőit és a politikai cselekvések összehangolására egyaránt figyelmet szentelő *politikai pszichológia* között.

A személyiség alakulásának típusos útja és eredménye az elkövetkező évtizedekben két ellenerő együttműködésével, ütközésével és egyedi mintázatával írható le: egyfelől az élet egész folyamára és minden rezdülésére *kiterjedő kontroll* teljeseedik ki, másfelől az egyén *szabadságának, egyenlő jogállásának, lehetőségei színes változatosságának tudata* erősödik, és követel számára nagyobb mozgásteret. Mindez együtt egy merőben új konstelláció, egyelőre beláthatatlan pszichológiai feszültségekkel, előnyökkel és károkkal. Ebben a láthatóan és várhatóan mind szélesebb körben mutatózó konstellációban jelentkezik új módon és tartalommal a közvetlen és számítógép-közvetített interperszonális kapcsolat, együttműködés és versengés társas-társadalmi szabályozása,

illetve az ezt megalapozó, kísérő, s hatásainak kitett egyéni szabálytudat. A kapcsolat és szabályozás pszichológiája elementárisan fontos *a társ-társadalomtudományok* nézőpontjából is, az általuk tanulmányozott jelenségek megértésében kulcsfontosságú szerepre tesz szert. Ezért is várható a kultúra és a nevelés pszichológia területén túl olyan interdiszciplináris határterületek további kibontakozása, sztetend *ismeretanyagának* kikristályosodása, mint a *gazdaságpszichológia* vagy – amit mi úgy neveztünk, mint – a *jog szociálpszichológiája*.

A szociálpszichológiai kérdések sűrű szövedékben jelennek meg egy biológiaiilag is determinált társadalmi szektorban, az *idősek* körében. Ez a szektor máris látványosan növekszik, ami egyszerre jár azzal, hogy önnön magában is nagyobb figyelmet igényel, s azzal, hogy a társadalomba való beágyazódása mind terheesebb ellentétek miatt egyre nagyobb feszültségekkel jár. A nyugati társadalom előregszik, ami részint annak a vívmánya, hogy az egészségügyi ellátás az életkort meghosszabbítja, részint annak a következménye, hogy a sokgyermekes hagyományos család modelljét az idő megtépázta. Ezzel együtt a munkaerőpiac – nagy általánosságban – szűkülni fog és átstrukturálódik, a modern informatika eszközeire rátanult fiatalokat igényli, az idősek tapasztalataira kevésbé tart igényt, az idősellátás szolgáltatásaira viszont akkor lesz kapacitása, ha a javak társadalmi elosztása erre fizetőképes keresletet tud biztosítani. Az idősek körében is látható, várható a jóllét erős differenciálódása, kérdéses viszont, hogy ennek az új „dologtalan osztálynak” a társadalmi érdekérvényesítő képessége mire terjed ki és mennyire hatékony. Szociálpszichológiai kérdéseket vet fel, hogy az idősek tevékenysége és életvitele mit tesz lehetővé és szük-

ségessé, kapcsolatrendszerük hogyan alakul, ezt hogyan alakítja a társadalom értékrendszere, amelyben az életkorban különböző rétegek érdekei megütköznek és érvényre jutnak. Magyarán, nem kizárt, hogy a megnövekedett idős korosztályt sújthatja megkülönböztetés és előítélet is, ha ezt egy erős gazdaságban meggyökerezett humanitárius értékrend nem fékezi.

A futólag számításba vett társadalmi változások mellett – amint alább erre a kutatások eszközrendszerének latolgatása során rögtön kitérünk – az attitűdökre és csoportviszonyokra vonatkozó adatok gyűjtése, megőrzése, felhalmozódása az empirikus szociálpszichológiát társtudományai között új helyzetbe hozza. Alapvető fordulatnak ígérkezik, hogy adatainak tartami gazdagsága és tömege úgy megnő, hogy ez a társadalmi viszonyok változásának *történeti feldolgozásához* merőben *új forrásanyagot* fog kínálni. Ennek ellenoldalaként elképzelhető, sőt elvárható, hogy a szociálpszichológia a maga felismeréseit idősorokban megragadható társadalmi konstellációkhoz köti, ahogy ma már számot vet a kultúrák közötti különbségekkel, analóg módon számot fog vetni egyazon kultúra komplex feltételrendszerében végbemenő változásokkal, *társadalomtörténeti periódusok sajátosságaira* is képes lesz reflektálni.

A KÜLSŐ ÉS BELSŐ FELTÉTELRENDSZER

A jövő szociálpszichológiáját – 10-20 év múlva – alapvetően meghatározza, hogy hihetetlen mértékben megnő az emberek *társas magatartásával kapcsolatos információk mennyisége, részletessége és pontossága, struktúrája feltárásának, megőrzésé-*

nek, egybevetésének esélye. Felesleges itt hosszan hivatkozni az emberek közlekedését, információcseréjét, anyagi és egészségi helyzetét letapogató, azonosító és megőrző, összejátszható adatbázisokra, hogy csak a legnyilvánvalóbbakat hozzuk szóba. Szinte természetessé válik az emberek tevékenységének figyelése, követése, ami vizsgálati célból mikroszkopikus pontossággal ki-
élesíthető, valamint a nyílt viselkedés hátterében zajló idegrendszeri, szervezeti folyamatok és ezek előhuzalozott testi bázisa ugyancsak megragadható a hatványozott ütemben tökéletesedő informatikai eszközökkel. Ha mindez hozzáférhető, az a pszichológia – és sajátosan a szociálpszichológia számára – minőségében új helyzetet teremt, anélkül hogy az adatok gyarapodása a szaktudomány nézőpontját, alapkérdéseit mellőzhetővé tenné, kiváltaná kreatív magyarázatait és következtetéseit. Példaként idézem a társas hálózatok kutatásának ma még csak nyiladozó lehetőségeit, ami korántsem nullázza le, legfeljebb mennyiségi vetületben haladja meg mindazt, amit az 1940-es '60-as években az emberi viszonyok szerveződéséről a szociometria révén megtudtunk.

Az új minőséget kínáló információgyűjtés és -feldolgozás – megítélésem szerint – a viselkedés, az elmejárás, a nézetrendszerek *típusait célzó, elkülönítő, alkalmazó* szociálpszichológia számára különösen nagy mértékben kamatozni fog. S e típusok formájában való leképezése, modellálása, próbahelyzetekben való kísérleti alkalmazása új távlatokat nyit majd meg. A ma közvéleménykutatás néven számon tartott alkalmazási terület pillanatnyi és felszíni leírásból *mélyfűrészekre képes, dinamikát követő és tartós tendenciákat kiszűrő szakterülete lesz a köztudat vizsgálatának.*

Az idő múlása – s ez nemcsak várakozásom, hanem reményem – feloldani azokat a görcsöket, amelyek a kutatómunkát és publikálást ma belső elhatározásból gátolják. Néhány ilyen önként vállalt normát hozok szóba, amelyek jószándékból, ambícióból, a tárgyyszerűség eszményéből fakadnak, *a szakmai ethosz* részei, ugyanakkor *túlfeszítve őket* szerepük akár káros is lehet.

Egyrészt ilyen a kutatómunka *etikai tisztaságára* való törekvés. A (szociál)pszichológiai kísérletezés kétségtelenül magában rejti azt a kockázatot, hogy a vizsgálatokba bevont személyek tudományba vetett bizalmával visszaél, és a személyiség integritását megzavarva éri el és alakítja ennek lényeges alkotóelemeit. A tudományterület önvizsgálata a kísérletezés magasközlését nyújtó és frenetikus hatású Festinger-iskola egyes túlkapasáiból indult ki – nem oktanul, ám elharapózó aggályosságának bürokratizmusát hovatovább addig vezet el, hogy jogtalan a kísérleti személy előtt elleplezni a kísérletezés célját. Az ilyen jellegű korlátozás anno kizárta volna magának a kognitív disszonanciának a feltárását és demonstrációját, és a jövőre nézve pedig egész jelenségszférák invenciózus vizsgálatát szoríthatja vissza. Nyilván tilos például a vizsgálati személy szexualitására vonatkozó énképét manipulálni, de bizonyosan kérhető és kapható a vizsgálati személytől egy általános felhatalmazás, amely partnerré avatja általa minden ízében át nem látott procedúrák alkalmazásában is.

Az bizonyos, hogy a faj, a nem, az életkor, a meggyőződés, a születési rang és a vagyon szerinti különbségtétel, ezek társadalmi kultiválása, az előítéletesség és ennek szítása a társadalmi együttélés métélye. Az igazság és az igazságosság keresésének és harmóniájának jegyében a társadalom-

tudományoknak, köztük az emberi viszonyokra és az ezekben megjelenő attitűdökre ügyelő szociálpszichológiának rendeltetészerű küldetése az ezek elleni tisztázó, rendező fellépés. Ám éppen az igazságosság és az igazság harmóniája érdekében a hátrányok természetének feltárásán és a hátrányos helyzetbe szorulóknak való érdekeinek megfogalmazásán túl elkötelezettsége nem lehet kiegyensúlyozatlanul elfogult és tárgyyszerűtlenül elvakult. A pszichológia többek között az emberek, a helyzetek, a működésmódok, az értékirányultságok variabilitásának tudománya, az egyediségből és a komplexitásból nyert örömét nem vetheti vissza a *politikai korrektségnek egy sematikus leegyszerűsítő felfogása*, amely a feltárt különbségekben minduntalan értékelő megkülönböztetéseket keres és talál.

E sorba tartozik az összefüggések *igényes matematikai eljárások elvont szintjén* való kimutatása, modellálása, normatív ellenőrzése. A pszichológia s nem utolsósorban a szociálpszichológia (köz)véleménykutatást végző alkalmazása a matematikai statisztika fejlődésének régi hajtóereje, ösztönzője, kipróbálási területe. A többváltozós elemzések, regressziós és faktoranalitikus vizsgálatok, oksági viszonyok valószínűségét firtató útmodellek felkészült és széleskörű alkalmazására kerül itt sor. E téren az utóbbi évtizedek ugrásszerű változásokat hoztak, ami az igényes közlemények módszertanából könnyűszerrel kiolvasható. Ugyanakkor a számítások az elvonatkoztatásnak gyakran oly magas szintjére emelkednek, hogy nemcsak olvasója, de maga a kutató is alkalmasint messze távolodik például a változóként szolgáló vélekedések tartalmától (mondjuk elsikkad szemében, hogy adott esetben a szexista nézetek felvállalásáról van szó, vagy csak az elhárított szexista nézetek

kevésbé erőteljes elutasításáról – ami pedig minőségi különbség). Valamint gyakran az összefüggések szignifikanciaszintjének búvkörébe kerül, olyannyira, hogy az elméleti elemzésben akár szerény mértéke ellenére is egy-az-egyben kapcsolatként tünteti fel. A matematikai kritériumok normatív alkalmazásának kiáltó példája szememben, ahogy az attitűdskála szerkesztéskor az értékelő ítéletekben egyetlen faktort keresnek, és azt is keresik vissza – aminek pedig csak a kérdések és válaszok redundanciája lehet az egyedüli biztosítéka, és ami arra vezet, hogy a több összetartozó szempontot megjelenítő releváns és informatív véleménynyalábokat szem elől tévesztjük. A matematika eszközendszert ad a szociálpszichológiának, de intellektuális veszteséggel jár, ha fölé kerekedik és diktálni kezdi a kutatási célokat.

Az ilyen típusú kutatási eredmény viszonylag friss fejlemény a szociálpszichológiában, s haszonnal hitelesíti a különböző időpontokban és különböző konstellációkban született eredményeket. Igazi haszna és előrevivő szerepe viszont akkor és abban nyilvánul meg, ha az igazolt/nem igazolt eredmények dichotómiáján túllépve képesek vagyunk/leszünk az eltérések okait feltárva ezek magyarázatát megadni. A kísérleti helyzetek komplexitása – mint feltételrendszer – minden szándék ellenére minden ízében nem egykönnyen reprodukálható, s ez közrejátszhat abban, hogy utóbb más eredmény születik, s az ismétlés mégsem lesz cáfolata a kiinduló feltételezésnek. Éppen szociálpszichológiai szempontból különösen tanulságos lehet, ha maga az idő múlása, pontosabban a társadalom érték- és normarendszerében időközben végbement változások szülnék utóbb eltérő eredményeket (teszem azt a konformizmus formájával és

mértékével, vagy egy szociális típus, így a machiavellista viselkedés specifikumaival kapcsolatban).

E szempontból érdekes a *kutatási teljesítménynek* sajátos publikációs formákhoz kötése. Mi sem természetesebb, mint hogy egy kutatást minősít, hogy eredményei igényes orgánumban megjelenhetnek-e, felelőleg-e a további – esetleg épp általa ösztönzött – kutatások, és talál-e visszhangra, nemcsak saját nyelvterületén, hanem a széles nemzetközi szakmai közönség körében is. Ezek általános kívánalmak, s jó jel, ha egy kutatás vagy egy kutató ezeknek eleget tud tenni. Ugyanakkor egyenlőtlenségekhez vezethet, ugyanis az egyes tudományok művelőinek száma nagyban eltér, tematikus tagoltsága is különböző. Nem közömbös, hogy az eredmények milyen nyelven hozzáférhetőek, és a különböző nyelvi közösségeknek sokféle érdekkörét mennyiben érintik meg, a feltárt összefüggések hatékony és kimerítő közlésének milyen terjedelmi követelményei vannak (monográfia, tanulmány, folyóiratcikk), a születő eredmények ismert, bevált paradigmák jegyében születtek-e, vagy magának a megközelítésmódnak is utat kell törnie a publikációk akadályversenyében. E rögtönzött listába szedett szempontokból nézve *a szociálpszichológia változatos* képet mutat. Angol nyelven vannak igazán rangos folyóiratai, amelyek tanulmányméretben is fogadnak közleményeket. De egy kutatás tematikája alkalmasint kötődhet specifikus társadalmi-kulturális közeghez, a kezelt gondolati összefüggések vagy épp a feldolgozott adatok sokrétű tömege nem egyszer monografikus kifejtési formát követel meg. Itt tehát indokolatlan egysíki publikációs követelményeket támasztani, mint ahogy a közlési forma színtere és az aktuális visszhang *abszolútizálása általában*

sem kívánatos: a kutatások és kutatók tényleges eredményessége ugyanis legtöbbször a nem egykönnyen megragadható *minőségi kritériumokon* múlik. Originalitásuktól függ, hogy mennyiben járulnak hozzá a tanulmányozott jelenségvilágot leképező gondolati építményhez, leszűrt eredményeik mennyiben szövődnek bele a diszciplína ismeretrendszerébe, és mennyire lesznek annak időtálló alkotóelemei, esetenként tartópillérei. Ilyen értelemben az egykönnyves Heiderhez nem ér fel a sokkötetes Doob, Aronson vagy Tetlock sem, most nem szólva a mai generáció sokezres idézettséggel rendelkező éllovasairól. Mindemellett az *eredményességnek* kétségtelenül van *egy társadalmi vetülete* is: hozzájárul-e a ma és a jövő szociálpszichológiája az emberek, a társadalom szellemileg nyitott rétegeinek az önismertetéhez, társas-társadalmi kapcsolatrendszerének jobb megértéséhez és jobbító fejlesztéséhez. Ennek vizsgálatára volt már példa, és megítélésem szerint van esély a jövőben is. Azonban célszerű leszögezni, hogy ez a szerep nem egyedül a diszciplináris tudás minőségén múlik, hanem jórészt függ a fogadó közeg természetétől, szellemi nyitottsá-

gától, a tudományokba vetett bizalmától vagy a tudományok között tett megkülönböztetéstől.

Lezárásként talán nem felesleges leszögezni, hogy a társadalom tagjainak emberképe, a társas-társadalmi kapcsolatokra vonatkozó felfogása és mindezeknek az általuk elfogadott normákhoz való viszonya a szociálpszichológiának nemcsak vizsgált, hanem hatásaival megcélzott tárgya is. Felelőssége van azért, hogy *a köztudatot megalapozó iskolai műveltség, tananyag és tanítás* mit közvetít ezekről, és ezt milyen hatékonysággal teszi (jó, ha a szociális médiában megtestesülő közbeszédet is befolyásolni tudja, de ez már a köztudatformálás magasiskolája lenne). Egyelőre halvány előjelek mutatják csak az érdeklődés irányát és eredményeit, de lehet remélni, hogy a jövőben lesz olyan társadalomismereti oktatás, amelyben a szociálpszichológia elfoglalja a maga méltó közismereti helyét. Ennek hatásvizsgálata pedig kire tartozik, ha nem e szakterület kutatóira, akik ilyen módon tanulságos visszacsatoláshoz is juthatnak a tudományág, a tudánycsokor hasznosulásáról a köztudatban.

AZ ÖKOLÓGIAI RENDSZERSZEMLÉLET TÉRNYERÉSE ÉS A PSZICHOLÓGIA ÚTJAI A 21. SZÁZAD ELEJÉN

SZOKOLSZKY Ágnes
SZTE BTK Pszichológiai Intézet

MIT VÁLLAL FEL EZ AZ ÍRÁS?

Ebben az esszében a következő tézist igyekszem megvilágítani és alátámasztani: a 21. században a tudomány sikeréhez – beleértve a pszichológiát – a komplex rendszerszemlélet, ezen belül is az ökológiai rendszerszemlélet érvényesülése egyre inkább szükséges. Ennek jeleit különböző tudományterületeken látjuk. A 20. században a pszichológiában is jelen voltak ebbe az irányba mutató irányzatok, de a 21. századi fejlődés ezek felerősödését hozta. Mindez sok hagyományos elméleti és gyakorlati hozzáállás felülvizsgálatára és új utak keresésére késztet.

A gondolatmenetet annak tisztázásával indítom, hogy mit is értsünk ökológiai rendszerszemlélet alatt, és mit nyújt ez a megközelítés a pszichológia számára. Nem rendszeres áttekintésre, hanem a lényeg összefoglalására törekszem. A tágabb horizontot érintve az orvostudomány – kiemelten a rákkutatás – és az evolúcióelmélet fejleményein keresztül mutatok rá arra, hogy az ökológiai rendszerszemlélet miként terjed a tudomány különböző berkeiben. Ezt követően rátérek arra, hogy milyen módon, milyen területeken jelentkezik az ökológiai rendszerszemlélet (ha nem is mindig ezzel a megnevezéssel) a pszichológia, illetve a kognitív tudományok területén.

Az ökológiai rendszerszemléletet átfogó meta-elméleti fogalomként használom. Ide sorolok olyan megközelítéseket is, amelyek magukat nem címkézik ennek, de lényegileg ide sorolhatóak, ennek lényeges mozzanatait képviselik. Az enaktív megközelítésen, az ökológiai pszichológián és az ún. „4E” kognitív tudomány bemutatásán keresztül érzékeltetem, hogy hogyan formálódik át a problémafelvetés ezekben a szemléleti keretekben. Kitérek arra is, hogy az ökológiailag érzékeny pszichológia egy olyan időszakra rezonál, amelyben az általános ökológiai tudatosság egyre fontosabb tényező.

Következtetésként megfogalmazható gondolatom az, hogy az ökológiai rendszerszemlélet térnyerése a pszichológiában egyaránt következik a tudomány „önfejlődéséből” és a korszellemhez való alkalmazkodásból. Bár a korszellem felszínesebb jellegű divatot is jelenthet, mélyebb szinten az adott kor szociokulturális vektorainak kifejezője. A pszichológia jól teszi, ha a korszellemmel haladva új utakat keres, egyúttal gyógyítja régtől fogva magával hurcolt „karteziánus sebeit”. Ezen az úton az ökológiai rendszerszemlélet fontos iránytű lehet, amely a pszichológiát átlendítheti 20. századi fejlődése során elkövetett, gyakran végletes leegyszerűsítéseiben.

MIT ÉRTSÜNK „ÖKOLÓGIAI
RENDSZERSZEMLELET”
ALATT?

**Ökológia és pszichológia – a viszony
tisztázása**

Az *ökológia* és *rendszer* szavak népszerűek és gazdag asszociációs mezővel rendelkeznek, jelentéstartományuk intuitívan hozzáférhető. Ma is bizonytalanul hangzik azonban az *ökológiai* vagy a *rendszerszemléletű* jelzők pszichológiához illesztése. Induljunk ki tehát a fogalmak és az ide tartozó jelentéstartományok tisztázásából.

Szorosan véve az *ökológia* a biológia tudományának azon ága, amely az élőlények és környezetük kapcsolatát, életterük működését vizsgálja. A kifejezés a 19. század közepi német biológustól, Ernst Haeckeltől származik, aki a mechanikus szemlélettel szemben azért alkotta meg, hogy utaljon azon kölcsönhatások vizsgálatának szükségességére, amelyek az élőlények és az őket körülvevő élő és élettelen környezet között fennállnak. A szó a görög *oikos* ('ház') szóból ered, így az *ökológia* az eredeti összetételben 'a ház tanulmányozása'-t jelenti. Hogyan értendő itt a *ház*? Haeckel (1866) ide érti az organizmus létezését hordozó feltételrendszer totalitását. Az ökológiát jelentősen továbbfejlesztő Jakob von Uexküll pedig, továbbvive ezt a gondolatot, hangsúlyozza, hogy a környezet nem az objektív fizika nyelvén leírható „körülvevő dolgok” összessége, hanem életfeltételeket hordozó dinamikus viszonyrendszer (*Umwelt*), amely csak az élőlény környezetre irányuló érzékenységének és aktivitásának függvényében írható le (von Uexküll, 1934, 1937). Az ökológia tehát nem csupán a biológia egy területét jelöli, hanem egy szemléleti keretet is,

amelyik a kölcsönös kapcsolatrendszerre helyezi a hangsúlyt organizmus és környezete megértésében. Ház és lakói csak egymás létezésének viszonylatában értelmezhetőek. Egy sün odúja leképezi a sün testének, életmódjának, tevékenységének jellemzőit, ahogyan egy ember építette ház is az életfeltételeket hordozó viszonyrendszer leképezése.

A pszichológia koncepciója ettől igen eltérő szemléleti alapokon született és fejlődött. Egyrészt az elme (tudat és tudattalan) tudományként jött létre, eleve feltételezve, hogy a számára vizsgálandó folyamatok egy belső pszichés térben zajlanak. Ebben a keretben tétéleződött ugyan egy külső fizikai-szociális tér, de csak a belső tér vizsgálata szempontjából, mint fizikai és társas elemek szelektív halmaza (például az „ingeranyag” egy kísérletben, vagy az „anyai hatások” a csecsemőfejlődésben). A behaviorista keretek között a pszichológia a viselkedés tudományként fogalmazódott meg. Ebben a keretben a külső tér került domináns szerepbe a belső térrel szemben, de szintén erősen leegyszerűsítve a „ház és lakója” viszonyát.

Az ökológia és a pszichológia tehát jelentősen eltérő célokkal és előfeltevésekkel közelített az organizmus (ember) és környezete problémájához. Ezek fényében mit jelenthet az ökológiai szemlélet érvényesítése a pszichológiában, és mit nyerhet általa a pszichológia? Ezeket a kérdéseket írásom egészének feladata megválaszolni, de a rövid válasz a következő: Összességében „a környezet” kérdésköre, illetve ember és környezete viszonyának alapjaiban való tárgyalása máig alárendelt jelentőségű és szisztematikusan ki nem dolgozott része a pszichológiai gondolkodásnak. Az ökológiai szemlélet ezt a hiányt töltheti be olyan módon, hogy elkerüli a leegyszerűsítő magyarázatok csapdáját.

Az ökológiai rendszerszemlélet érvényesítése a pszichológiában a legalapvetőbb értelemben azt jelenti, hogy a többszintű, komplex kölcsönhatásokra koncentrálunk, és a pszichés folyamatokat és az emberi viselkedést következetesen ebben a kölcsönhatásrendszerben értelmezzük (vö. Szokolszky és Düll, 2006).

Rendszerszemlélet, komplexitás és pszichológia

A *rendszer* szó ismerőssége, sokfélesége és elmosódó határai miatt hasonló bizonytalanságot kelt, mint az *ökológia*, pedig jól definiálható fogalomról van szó. Rendszernek nevezhető a valóságnak bármely határokkal rendelkező, egymásba ágyazott egysége, amely olyan elemekből áll, amelyek között kölcsönhatások állnak fenn. Ez a leírás kétségtelenül a valóság legkülönbözőbb körére illeszkedik (pl. naprendszer, iskolai osztály, szív). Ez azonban nem teszi parttalanná a fogalmat, inkább arra hívja fel a figyelmet, hogy ezeknek a nagyon különböző rendszereknek lehetnek közös tulajdonságai. Ilyen alapjellemező, hogy – a részek közötti kölcsönhatások eredményeként – a rendszer mint egész, a részek tulajdonságaitól eltérő, minőségileg új jellemzőket és viselkedésmintát mutat. Ebből következően a részek vizsgálatából nem jósolható meg a rendszer viselkedése. *Rendszerszemléletű* minden olyan megközelítés, amely a vizsgált jelenségeket integrált, nagyobb egészbe beágyazódva közelíti meg, és a működésben olyan törvényszerűségeket keres, amelyek csak az integrált egészek szintjén felfedezhetőek.

Az általános rendszerelméletet (General Systems Theory, GST) Ludwig von Bertalanffy dolgozta ki, arra a gondolatra ala-

pozva, hogy a rendszerszerű, egészes működés az élet elsődleges tulajdonsága (Bertalanffy, 1956). Bertalanffy a pszichológiára is kiterjesztette ezt az alaptézist, és olyan pszichológiát vizionált, amelyik az egyént önszabályzó, dinamikus egészként, nyitott rendszerként, nem pedig külső vagy belső mechanizmusok kollekciónaként értelmezte (Bertalanffy, 1966). A biológia azonban – a pszichológiával és sok más tudománnyal együtt – nem a rendszerszemlélet, hanem az analitikus redukcionizmus stratégiája jegyében fejlődött tovább. Ennek következtében rendkívüli előrelépés történt a 20. században a rendszereket alkotó elemek és az elemi szintű folyamatok megismerése terén (mikrobiológia, genetika, atomfizika, agykutatás). A rendszerszemlélet a kibernetika és a hozzá kapcsolódó mérnöki diszciplínák révén erősödött meg az 1940-es évektől kezdve. A nemlineáris, komplex dinamikus rendszerek kutatását azonban csak a 20. század utolsó évtizedei hozták meg (Capra és Luisi, 2014).

Komplex dinamikus rendszernek számít minden olyan rendszer, (a) amelyet nagyszámú komponens alkot, több egymásba ágyazott szerveződési szinten; (b) amelyben a komponensek és szerveződési szintek között sűrű, többirányú kölcsönhatások állnak fenn; (c) amelyre magas fokú kontextusérzékenység jellemző, beleértve az idődimenziót (nem mindegy, hogy valami mikor történik); (d) amelyben nemlineáris hatások érvényesülnek (egy kis hatás is eredményezhet nagy változást vagy éppen fordítva), kritikus pontoknál hirtelen állapotváltozások, fázisugrások következhetnek be; (e) amelynek az egyensúlyi állapota változékonny, stabilitása dinamikus; (f) amelynek a viselkedése önszerveződő módon jön létre: a sokféle interakcióból autonóm és spontán módon

jönnek létre új, emergens (a kezdőfeltételekben nem létező) tulajdonságok, globális, koherens állapotok és viselkedések (vö. Szokolszky és mtsai, 2015). Az ökológiai rendszerek minden esetben komplex dinamikus rendszerek, de nem minden komplex dinamikus rendszer *élő* rendszer (lásd pl. meteorológiai vagy gazdasági rendszerek).

Az, hogy valami komplex rendszer, nem jelenti azt, hogy csak komplex rendszerként kezelve lehet vizsgálni. Éppen ellenkezőleg: a tudomány fejlődése a tudatos és módszeres leegyszerűsítésen, leegyszerűsítő modellek alkotásán keresztül valósult meg, mint ahogyan Harvey a szívet a pumpa analógiájára, Newton a világegyetemet az óraszerkezet mintájára, a gént Jacob és Monod (1961) a komputerprogram mintájára értelmezte. A szükségszerű tudományos leegyszerűsítésből eközben világkép lett.

Azonban már a 20. század elején éppen a fizika, a természettudományok mintaadó diszciplínája mutatott rá megrázó erővel az inorganikus világ komplexitására a relativitáselmélet és a kvantumfizika területén. Ma már értjük, hogy a szív nem egy külső irányítás alatt álló lokálisan működő mechanikus szerv, hanem egy önszabályzásra képes komplex adaptív szervrendszer része (Kresh és mtsai, 2002); hogy a világegyetem messze nem írható le mechanikus gépezetként (Scott, 2007); és hogy a gének nem önálló irányító egységek, hanem olyan felettük kontrollt gyakorló sejtregulációs hálózatok részei, amelyek maguk is magasabb szintű hálózatok részét képezik (Barabási és Oltvai, 2004). A 21. század elején a komplex rendszerek tudománya és a hozzá kapcsolódó hálózattudomány viharos gyorsasággal tölti ki azt az űrt, amit a redukcionista megközelítés hatalmas sikerei ellenére is maga mögött hagyott (Barabási, 2012). A „nemlineáris tudomány”

a 21. század első évtizedeire a tudományos gondolkodás csaknem minden szegletébe eljutott (Scott, 2007).

Hogyan viszonyul a pszichológia mindehhez? A lélektan tudománya az elsők között járult hozzá a rendszerszemlélet kidolgozásához az alaklélektani iskolán keresztül, Bertalanffyra is hatást gyakorolva (Drack és mtsai, 2007). A rendszerben gondolkodás fontosságát az alaklélektan mellett a darwinizmusra épülő funkcionalista pszichológia (James, Dewey, Mead, Bateson) is képviselte, a folytatásban azonban nem ezek a hatások érvényesültek. A pszichológiát uraló karteziánus szemléletmód az elválasztásokra, a mechanikus, gépi metaforákra és az egyszerű oksági viszonyokra helyezte a hangsúlyt. A lélektani magyarázatok sokasága fragmentáltan kezelte/kezeli az embert. Elme és test, öröklés és környezet, elme és viselkedés, individuális elme és társas lét, szubjektív tudat és természeti világ, fizikai és mentális okság, és általánosabban: fizika, biológia és pszichológia logikai elválaszthatósága tartós előfeltevésként épült be a pszichológiába (Szokolszky, 2004; Costall, 1993; 2004). Nevezhetjük ezeket a megoldatlan, magunkkal hurcolt dualizmusokat „karteziánus sebek”-nek.

A következetesen rendszerszemléletű, integrált egységekben és dinamikus komplexitásban való gondolkodás igénye azonban a század vége óta a pszichológiában is erősödik. Jól példázza ezt az egészségpszichológia, ezen belül is a bio-pszichoszociális (sőt, bio-pszicho-szocio-spirituális) modell térnyerése (Túry, 2003; Saad és mtsai, 2017). A komplexitásszemlélet gyors fejlődésnek indult egyes problématerületeken, így például a rezilienciakutatásában (Szokolszky és V. Komlósi, 2015), a fejlődéslélektanban (Thelen és Smith, 1996;

Szokolszky és Read, 2018), és a mentális zavarok modellezésében (Granic és Hollenstein, 2003; Kossakowski és mtsai, 2019).

A következőkben két példán keresztül mutatom be az ökológiai rendszergondolkodás – rövidebben az ökológiai szemléletmód – térnyerését az utóbbi két évtized tudományában: az egyik az orvoslás, a másik az evolúcióelmélet területére esik.

ÖKOLÓGIAI SZEMLÉLET AZ ORVOSTUDOMÁNYBAN ÉS AZ EVOLÚCIÓELMÉLETBEN

Az ökológiai szemlélet megjelenése az ezredforduló orvostudományában

Az orvoslás története mutatja legtisztábban a holisztikus és az analitikus megközelítések különbségeit. A holisztikus keleti orvoslás vezérlő elve az, hogy a gyógyítás feladata a szervezet megbomlott egyensúlyi állapotának és energiaszintjének helyreállítása. Ezzel összhangban az alkalmazott gyógymódok és gyógyszerek hatása multidimenzionális, és a szervezet egészét, illetve az abban érvényesülő kölcsönhatásokat veszi célba. A nyugati orvoslás vezérlő elve ezzel szemben az oki tényezők és mechanizmusok azonosítása és a tünetek, illetve a betegség kiváltó okainak megszüntetése. A modern gyógyszerek többsége egyetlen aktív komponens hatására épül, egy meghatározott biológiai célpont elérése érdekében (Kim és mtsai, 2015).

A nyugati orvostudomány sikereit jól példázza a rákkutatás története, amely az utóbbi években az ökológiai szemléletre épülő paradigmaváltás jeleit mutatja. A rákkutatás 20. századi sikereit az analitikus-redukcionista paradigma keretében érte el,

a genetikai és molekuláris folyamatokra koncentrálna. Az általánosan elfogadott nézet szerint a rosszindulatú daganat génmutáció okozta genetikai betegség. A gyógyítás bevett stratégiája szerint a beteg sejteket azonosítani kell és el kell távolítani, vagy helyben el kell pusztítani őket. Ezzel szemben a nemrég megjelenő ökológiai szemléletű rákkutatás a rákos sejtek megjelenését és fejlődését a mikro- és makrokörnyezet összefüggéseiben vizsgálja. A rákos sejtek megjelenését annak tulajdonítja, hogy a sejt- és szervkörnyezet dinamikus egyensúlyi állapota megbomlik a proximális és disztális tényezők egymásra hatásának folyamatában, és az elrákosodó sejtek beindítanak egy evolúciós eredetű túlélési mechanizmust. A daganatok komplex, adaptív, evolválódó rendszerek, amelyek környezetükkel folyamatos interakcióban állnak annak érdekében, hogy a bennük lévő sejtek túlélési esélyei megnövekedjenek (Basanta és Anderson, 2013; Horning, 2017; Reynolds és mtsai, 2020). Az ökoevolúciós onkológia szerint a karcinogenezis és a metasztázis ökoszisztéma-jelenségek.

Mindez a rákos folyamatok matematikai modellálásának és gyógyításának is új szemléletű megközelítését eredményezi. A hangsúly a lokális és távolabbi sejt- és szervkörnyezetben zajló interaktív folyamatokra tevődik. Az áttételi folyamat megértésében az áttétel helyét jelentő környezet legalább olyan fontos tényező, mint a mutáns sejt-proliferáció. Már körvonalazódnak az új szemléletű gyógymódok, amelyek az ökológiai megközelítés nyomán születhetnek (Merlo és mtsai, 2006; Pienta és mtsai, 2008). A holisztikus ökológiai modellek megjelenése szemléletváltással jár, ugyanakkor a további fejlődést az analitikus megközelítéssel egységben látja megvalósíthatónak.

A matematika és az informatika ma elérhető eszközei lehetővé teszik az ökológiai szemlélet holisztikusságának és az analitikus szemlélet egzaktságának összeegyeztetését (Basanta és Anderson, 2013).

Az ökológiai rendszerszemlélet erősödése az evolúcióelméletben

Egy biológiai organizmus (egyed vagy faj) megértéséhez figyelembe kell venni a környezettel együtt alakuló koevolúcióját, mindenkori ökológiai rendszerét és saját aktivitását. Ezeket a szempontokat érvényesti következetesen a Modern Szintézis szemléletmódját és téziseit több ponton módosító új evolúcióelméleti paradigma, az ún. „kiterjesztett szintézis” (Pigliucci, 2009; Pigliucci és Müller, 2010). A Modern Szintézis az organizmus szintje alatti (genetikai), illetve feletti (populációs) természetes szelekciós folyamatokra összpontott. A korábbi neodarwinista paradigma implicit feltevése szerint az életformák a genetikai programok és a természetes szelekció hatásából passzívan keletkeznek, az élő anyag nem rendelkezik önformáló képességgel (Medina, 2010). Az újabb megközelítések ezzel szemben azt hangsúlyozzák, hogy az organizmus az a szerveződési szint, ahol megvalósul az élőlény lokális környezetbe ágyazott aktivitása, önfenntartó élettevékenysége (Baddock, 2012; Carroll és mtsai, 2013; Griffiths és Gray, 2004; Oyama és mtsai, 2001).

A fejlődési rendszerszemléletet integráló evolúciós fejlődésbíológia („devo-evo”) és az ökológiai szemléletet integráló evolúciós ökológia („eco-evo”) megközelítések egy kibővített elméleti szintézis irányába mutatnak (Szokolszky és Palatinus, 2020). Az ökológiai fülkeépítés elmélete (*ecological*

niche construction) vetette fel erőteljesen azt a gondolatot, hogy az organizmusokra nem a passzív alkalmazkodás, hanem az aktív, környezetformáló adaptáció jellemző. Az ökológiai fülke egy adott faj életfeltételeit hordozó mikrokörnyezet. A mikrokörnyezet nem csak korlátokat és lehetőségeket teremt, hanem alakul is az organizmus pusztá léte, életfolyamatai és tevékenysége által. A fülkeépítés evolúciós jelentőségét az adja, hogy az egyes generációk nem csak génjeiket, de környezetmódosításukat is aktívan fenntartják, és közvetlenül átörökítik utódaikra. Ezt nevezik *ökológiai öröklődés*nek (Odling-Smee, 1988). Ha a változások több generáción keresztül következetesen fennállnak, akkor az ökológiai öröklés evolúciós folyamattá válik, mert következtében módosul az utódokra irányuló szelekciós nyomás. A fülkeépítés koevolúciós hatásai átörökíthető epigenetikai mintázatokat indukálhatnak, az anya környezetpreferenciái például átörökített epigenetikai mintázaton keresztül befolyásolhatják az utód környezetpreferenciáit. A humán evolúcióban a kulturális tanulás és fülkeépítés döntő erejűvé vált (Jablonka és Lamb, 2014; Pigliucci, 2003).

A rákkutatás és az evolúcióelmélet példáján keresztül azt a 21. század eleji felismerést igyekeztem érzékeltetni, amit Barabási Albert-László (2012) is hangsúlyoz: a redukcionizmusra mint eszköztárra továbbra is szükségünk van, de a tudományok területén feltartóztathatatlan a komplex rendszer-, illetve hálózatszemlélet előretörése. Amennyiben így van, akkor a megállapítás érvényességének nyilvánvalóan a pszichológiára is ki kell terjednie. A továbbiakban olyan irányzatokat mutatok be, amelyek ebbe az irányba mutatnak, és befolyással bírnak a gondolatok jelenlegi piacterén.

ENAKTÍV ÖKOLÓGIAI
NÉZŐPONTOK A KOGNITÍV
TUDOMÁNYBAN

Az enaktív paradigma

Az 1970-es években a chilei származású neurobiológus – filozófus Umberto Maturana, és munkatársa, Francesco Varela köré szerveződő ún. Santiagói Iskola vezette be azt a vezérlő gondolatot, hogy az élő organizmusok jellemzője az önfenntartó (autopoetikus), önmagát tevékenyen megvalósító (enaktív) lét (Maturana és Varela, 1992). A biológiai lét aktív alakítás, amelyben az élőlény a „környezetre kapcsoltnak” (a környezeti tényezőkkel megszakítatlan, folyamatos szenzomotoros összekapcsolódásban) hívja elő azokat a tényezőket és feltételeket, amelyek integratív önfenntartásához szükségesek. Az élőlények (baktériumok is) képesek közvetlenül észlelni és befolyásolni a létezésük szempontjából releváns környezeti jellemzőket, ezért Maturana és Varela kognícióként határoz meg minden kapcsolatot, amelyet autopoetikus biológiai rendszerek a környezetükkel fenntartanak.

Az enaktivista paradigma a kogníciót az élet alapjellemezőjének tekinti, és kognitív rendszernek tart minden élőlényt. Elme és élet önszerveződésre épülő, elválaszthatatlan jelenségek, és ennek az önszerveződő dinamikának a megnyilvánulása az észlelés, a cselekvés és a tudat. Az enaktivista nézőpont az agy és az elme közötti „magyarázati szakadék” (Levine, 1983; Chalmers, 1995) problémájának nem redukcionista megoldását keresi, ezért nem fogadja el azt a kiindulópontot, amely szerint a mentális folyamatok az agyban zajlanak (Thompson, 2010). Eszerint a mentális folyamatok nem az

agyban, hanem egy test-agy-környezet rendszerben értelmezhetőek.

Az enaktív megközelítés új hullámot indított el a kognitív tudományban. Az új nézőpont színrelépését a filozófus Evan Thompson, az idegtudós Francesco Varela és a pszichológus Eleanor Rosch 1991-ben megjelent *The Embodied Mind. Cognitive Science and Human Experience* című könyve jelentette. Az ezredfordulóra sokak elégedetlenné váltak azzal a tézissel szemben, miszerint az elme individuális szimbólummanipuláló, információfeldolgozó gépezet, amely a külvilággal reprezentációkon, modelleken keresztül áll kapcsolatban, és az agyban valósul meg (Horváth, 2011; Szokolszky, 1998). Az enaktív nézőpont hangsúlyozottan foglalkozik a szubjektív tudatosság problémájával, és ezen a vonalon újjáértelmezésként vonja be a fenomenológiai filozófiát és a dinamikus rendszerszemléletet a kognitív tudományok, a kognitív idegtudomány és a pszichológia sáncaiba. A fenomenológia fogalmi eszközöket ad a test és a társas közeg szerepének újraértelmezéséhez, a dinamikus rendszerszemlélet pedig a tudat test–elme–környezet rendszerben zajló emergens jelenségként való értelmezéséhez.

Az enaktivista paradigma sok területen kezdeményezett váltást a bevett kognitivisták elképzelésekhez képest (áttekintést ad pl. a *Phenomenology of Cognitive Science* 2009-es száma; és Di Paolo és mtsai, 2010). A „szociális elmét” például a hagyományos szemlélet individuális bemeneti-kimeneti feldolgozórendszerként értelmezi, amelyben az észlelés megelőzi a cselekvést, és független attól. A feltevés szerint a társas cselekvés az észlelés–információfeldolgozás–döntéshozatal lineáris folyamatának végeredménye. A kutatást a szociális észlelés vizsgálata dominálja, mivel feltételezett,

hogy a kutatóknak is előbb a szociális észlelést kell megérteniük ahhoz, hogy eljussanak a társas cselekvések vizsgálatáig. Ebben a keretben bármilyen közös cselekvés és tevékenység valójában egyéni észlelési-döntési folyamatok összegződése, a „másik elme” megértésének problémája pedig a tudományos hipotézisvizsgálathoz hasonló mentális művelet (Di Paolo, 2009). Az enaktív megközelítés ezzel szemben abból indul ki, hogy a szociális kogníció alapját a teljes testi jelenléttel megélt társas interakciók jelentik. A figyelmet tehát elsősorban a társas viselkedésre mint kölcsönhatásokra épülő, önszerveződő dinamikus rendszerre irányítja. Új téma például a szociális koordináció, a csoportos viselkedésben váratlanul szerveződő együttműködési mintázatok vizsgálata (Marsh, 2010).

Az elmúlt években jelentős elmozdulás következett be a szociális elme cselekvő részvételre alapozott értelmezése és vizsgálata felé. A társas lét az önmagát tevékenyen megvalósító (enaktív) ágens résztvevő bevonódásán (*participatory engagement*) keresztül valósul meg (De Jaegher és Di Paolo, 2007). Különböző vizsgálatok igazolták 2–3 hónapos korban az ún. elsődleges interszubjektivitás jelenlétét: ez a születés pillanatától jelen lévő preverbális, intuitív társas orientáció és készenlét a kölcsönösségre (Trevarthen, 1979). A csecsemő tudatában van az anya emocionális reakcióinak, és aktívan bekapcsolódik azokba (Trevarthen és Aitken, 2001). A szociális elme kezdettől fogva nem belső térbe rejtett ismeretlen, hanem testileg megnyilvánuló, közvetlenül észlelhető dinamika (Gallagher, 2004).

Az enaktív megközelítés sok kérdést felvető, jelenleg is alakuló tudományos programok halmaza, amely a tágran értelmezett

ökológiai rendszerszemléletbe illeszkedve új utakat nyit a pszichológia legkülönbözőbb kérdésköreinek vizsgálatában.

Ökológiai pszichológia

A 20. század során az *ökológiai* jelző több elméleti rendszerre és a hozzájuk kapcsolódó kutatási programra vonatkozóan került elő a pszichológiában, elég itt Kurt Lewint, Egon Brunswikot, Roger Barkert, Urie Bronfenbrennert és James J. Gibsont említeni. Bár különböző mélységű és tartalmú vállalkozásokról van szó, közös bennük az, hogy az ember pszichés jelenségeit következetesen környezetbe ágyazott funkcionális egésként közelítették meg (vö. Heft, 2001; Szokolszky és Düll, 2006).

A legjelentősebb hatású ökológia pszichológia James J. Gibson és Eleanor J. Gibson munkássága nyomán alakult ki (Gibson, J. J., 1966, 1979/2014; Gibson, E. J. és Pick, 2000; Raja, 2019; Szokolszky és Kádár, 1999; Szokolszky és Read, 2018; Szokolszky és mtsai, 2019; Wagman és Blau, 2020). A behaviorizmussal és kognitívizmussal is szembenálló, a hagyományos észleléselemmel szakító Gibson szerint észlelés és cselekvés egymástól elválaszthatatlan, egymásba fonódó folyamatok. Az észlelés nem az érzékszervek ingerlődésének, hanem a világban aktívan mozgó, cselekvő-észlelő organizmus aktivitásának az eredménye. A vizuális rendszer részét képezik a szemek és az agy, de a mozgékony test is. A látás (a többi észlelési modalitáshoz hasonlóan) nem a receptorfelület ingerre adott válaszána a láncszerű következménye, hanem globális testi teljesítmény egy adott cselekvés kontextusában. Az észlelőt körülvevő energiamező teltive van közvetlenül jelentésteli információval. Az észlelés nem a receptorfelületeket ostrom-

ló érzékletek továbbítása az agy felé abból a célból, hogy az agy értelmes észleletté formálja a beérkező nyersanyagot, hanem a jelentéssel bíró specifikus információ aktív felderítése. Nem pusztán arról van szó, hogy az észlelőnek aktív figyelemmel differenciálnia kell az információt, hanem arról is, hogy az észlelő mozgás által maga kelti, hozza létre a dinamikus mintázatokat, maga generálja az információt: helyet változtat, odafordul, végigpásztáz egy tárgyat, megta-pogat egy felületet a vizuálisan, taktikusan vagy akusztikusan elérhető információ elkülönítése érdekében. Eleanor Gibson a fejlődéslelektan vonatkozásában dolgozta ki ennek a megközelítésnek a részleteit.

Gibson elmélete és kutatási programja ökológiai szemléletű abban a filozófiai értelemben, hogy a pszichológiai jelenségek vizsgálatában organizmus és környezet koimplikatív, egymást kölcsönösen feltételező, folytonosan változó egységéből indul ki. Ebben az értelemben mondható, hogy a környezet a kognitív folyamatoknak szerves része, vagy hogy az egyedfejlődés során nem a gyermek fejlődik, hanem a gyermek-környezet rendszer az, ami fejlődik (vö. Read és Szokolcsy, 2018). Ökológiai evolúciós szemléletű továbbá abban az értelemben is, hogy a közös alapokat keresi különböző fajok észlelésében, sőt olyan rendező elveket, törvényszerűségeket keres, amelyek közösek a szerves és a szervetlen (fizikai) világ evolúciójában és működésében. Kérdésfeltevésében is ökológiai, mivel a kutatások arra irányulnak, hogy az élőlények, mint konkrét, szituált és motivált egyedek hogyan tartanak fenn jelentéssel, koordinált kapcsolatot környezetükkel; és végül ökológiai módszertanában is, mert az észlelést igyekszik természetes folyamatként vizsgálni (Szokolcsy és Kádár, 1999).

Az ökológiai pszichológia az 1980-as és '90-es években elszigetelten fejlődött, a klasszikus kognitívizmussal szemben megerősödő alternatívák mezőnyében viszont növekvő figyelmet kap, mint kidolgozott és termékenynek bizonyult ökológiai pszichológia (Lobo és mtsai, 2018). Vannak, akik az ökológiai és az enaktív paradigmák egyesítésében látják a posztkarteziánus fejlődés útját (Heras-Escribano, 2019), noha a két paradigma több tekintetben vitában áll egymással (vö. Read és Szokolcsy, 2020).

„4E” (*embodied, embedded, enactive, extended*) kognitív tudomány

Az *első generációs*nak nevezett klasszikus kognitív tudomány az érzékelést, a mozgást és általában a testi tapasztalatszerzést alárendelt jelentőségűnek tekintette a központi kognitív feldolgozó mechanizmusokhoz képest (Johnson, 1997). A komputermodellre épülő felfogás az elme működését a szimbolikus reprezentációk formális műveleteire alapozta. E felfogás szerint az érzékelés és a mozgás az információfeldolgozási folyamat elkülönült végpontjait képezik, amit szimbolikus (fogalmi) reprezentációkra épülő, végső soron az agyban lezajló kognitív folyamatok közvetítenek és értelmeznek.

Az ezredforduló óta viszont megerősödött az ún. *másodgenerációs kognitív tudomány*, amely arra a fő gondolatra épül, hogy a kogníció megértése nem függetleníthető a testi létezés viszonyrendszerétől, elménk működése elválaszthatatlan testi létezésünktől (lásd pl. Kukkonen és Caracciolo, 2014). Ez a megközelítés a kognitív működést a testi tapasztalatszerzés szenzomotoros, affektív és fenomenológiai dimenzióihoz köti. A másodgenerációs kognitív tudományt *4E cognitive science*-ként is szokás említeni,

ahol a négy „E” a kogníció *embodied*, *embedded*, *enactive*, és *extended* jellegét fedi. Az *embodied* jelző a testi szenzomotoros tapasztalat szerepére, az *embedded* a rendszerszerű beágyazottságra, az *enactive* a cselekvésben megnyilvánuló alakításra, önalakításra, az *extended* pedig a pszichés-kognitív folyamatok testhatárokon átnyúló természetére utal. Mivel az idetartozó elméletek alaptéziseiket tekintve illeszkednek az ökológiai rendszerszemlélethez, jogos egy átfogó, ötödik „E”-t (*ecological*) hozzájuk kapcsolni (Jensen és Greve, 2019; Szokolszky, 2019).

Az *4E kognitív tudomány* vagy másként az *embodiment megközelítés* távolról sem tekinthető egységes, kialakult nézőpontnak. Heterogén, alakulásban lévő és vitában álló elméleti tézisek és kutatási programok sokasága tartozik e tág címke alá. Ezzel együtt ez a posztkartezianus mozgalom az elmúlt két évtizedben érzékelhetően átalakította a kognitív tudomány és a pszichológia számos területét. Ennek következtében előtérbe került a testi tapasztalatszerzés és a cselekvés, a világgal való összehangoltság és koordináció fontosságának gondolata, illetve a patológiás folyamatokban ezek megbomlása. Eközben a kogníció fogalma is átalakult - nem érzésektől, érzékeléstől és mozgástól elkülönült információfeldolgozást jelent, hanem a világban megvalósuló jelentésteli cselekvést támogató integrált folyamatokat.

KONKLÚZIÓ – MIT JELENT MINDEZ A PSZICHOLÓGIA JÖVŐJE SZEMPONTJÁBÓL?

Ebben az írásban amellet érveltem, hogy a 21. századi tudomány arculatát máris nagyban meghatározza a komplex ökológiai rend-

szerszemlélet, és ennek jelei a pszichológiában, illetve a kognitív tudományokban is megmutatkoznak. Az ökológiai rendszerszemlélet erősödése a pszichológiában új utakat nyit meg.

Az „új” vizsgálatánál mindig rá kell jönnünk, hogy ami a jelenben új, annak előzményei megtalálhatóak a múltban. A holisztikus gondolkodás sokáig jellemezte az emberi gondolkodás történetét. A modern tudomány – és benne a tudományos pszichológia – javarészt az egészek szétbontásán keresztül fejlődött. Az egészek szétbontása olyan szétválasztásokat jelentett, amelyek lehetővé tették a problémák analitikus megközelítését, de ennek a stratégiának a „melléktermékeként” olyan dualizmusok vették be magukat a gondolkodásba, amelyek feloldása az adott keretekben nem lehetséges. A rendszerelmélet a holisztikus gondolkodás tradícióit vitte tovább, de átütő erőt ez a szemlélet csak a 20. század végéhez közeledve kezdett elérni annak köszönhetően, hogy a matematika és informatika ma elérhető eszközei lehetővé teszik a nagy adatalapú, kombinált módszertani megközelítéseket, az ökológiai szemlélet holisztikusságának és az analitikus szemlélet egzaktságának összeegyeztetését.

Ez olyan elemzési lehetőségek megvalósítását teszi lehetővé, amelyek eddig elsikkadtak, vagy nehezen voltak megragadhatók. Ilyen a komplex okság, a nemlineáris, önszerveződő folyamatok szerepének mérlegelése, és annak a képnek a meghaladása, hogy az ember „információfeldolgozó” lény. A rendszerszintű ökológiai gondolkodás gyógyíthatja meglévő „dualista sebeinket”, amelyek megmutatkoznak az olyan problémák fennmaradásában, mint agy és elme viszonya, mentális és fizikai okság kettőssége, a biológiai és a szociális összeegyeztetése,

a szubjektív tudatosság kérdése, és egyáltalában a tudat természeti létezőként kezelése nem redukcionista módon.

A tudomány fent leírt változásai az emberiség életét kísérő változások velejárói. Elkerülhetetlenné vált a nagyobb egységekben, komplex rendszerekben való gondolkodás, mert a 21. század problémáit csak ilyen módon lehet kezelni. Az ökológiai rendszerszemlélet a társadalmi és tudományos fejlődés szükségszerű következménye. A tudomány megérett a komplexitás kutatására, a komplexitáson alapuló megoldások kidolgozására. Turvey és Shaw (2001) kiemeli, hogy a 19. században a tudományt megmozgató központi fogalom az *energia* volt, a 20. században ezt a szerepet az *információ* töltötte be. A 21. századi tudomány központi gondolata a *komplex kölcsönhatás* – ezek mélyebb megértése a globális rendszerekben, a természet és az ember kapcsolatában.

Az organizmus–környezet kölcsönösség elve alapot ad a pszichológia „újragondolására”, ugyanakkor hivatkozott képez a természeti világ megőrzése iránti kötelezettségünk irányába is. Az ökológia tudatosság fogalma arra utal, hogy az ember, miközben átalakítja a bolygót, tisztában van azzal, hogy ő maga is megkerülhetetlenül a természet része, és számol ennek következményeivel.

Bertalanffy (1966) pszichológiai írásában a „robotmorfizmus” és „zoomorfizmus” ellenében határozta meg emberképét – az ember sem nem biokémiai gépezet, sem nem csupán egy faj az állatvilágban. Az, hogy milyen emberkép jegyében alakítjuk a tudományt, nem csupán elméleti probléma, hanem gyakorlati és etikai kérdés is; azt veti fel, hogy mit jelent *embernek lenni*. Ez a kérdés több mint időszerű a 21. század első évtizedeiben, és a pszichológiának különösképpen feladata, hogy szembenézzen vele.

IRODALOM

- BADCOCK, P. B. (2012): Evolutionary systems theory: A unifying meta-theory of psychological science. *Review of General Psychology*, 16(1). 10–23.
- BARABÁSI, A.-L. (2012): The network takeover. *Nature Physics*, 8(1). 14–16.
- BARABÁSI, A.-L., OLTVAI, Z. N. (2004): Network biology: understanding the cell's functional organization. *Nature Reviews Genetics*, 5(2). 101–113.
- BASANTA, D., ANDERSON, A. R. (2013): Exploiting ecological principles to better understand cancer progression and treatment. *Interface Focus*, 3(4). 20130020.
- BERTALANFFY, L. VON (1956): General system theory. *General Systems*, 1(1). 11–17.
- BERTALANFFY, L. VON (1966): Organismic psychology and systems theory. *Heinz Werner Lectures*, 13. Clark University Press, Worcester, MA.
- CAPRA, F., LUISI, P. L. (2014): *The systems view of life: A unifying vision*. Cambridge University Press, Boston, MA.
- CARROLL, S. B., GRENIER, J. K., WEATHERBEE, S. D. (2013): *From DNA to diversity: molecular genetics and the evolution of animal design*. John Wiley Sons, New York, NY.
- CHALMERS D. (1995): Facing up to the hard problem of consciousness. *Journal of Consciousness Studies*, 2(3). 200–219.

- COSTALL, A. (1993): How Lloyd Morgan's canon backfired. *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, 29(2). 113–122.
- COSTALL, A. (2004): From Darwin to Watson (and cognitivism) and back again: The principle of animal-environment mutuality. *Behavior and Philosophy*, 32(1). 179–195.
- DE JAEGER, H., DI PAOLO, E. (2007): Participatory sense-making. An enactive approach to social cognition. *Phenomenology and the Cognitive Sciences*, 6(4). 485–507.
- DI PAOLO, E. (2009): Extended life. *Topoi*, 28(1). 9.
- DI PAOLO, E., DE JAEGER, H., ROHDE, M. (2010): Horizons for the enactive mind: values, social interaction, and play. In Stewart, J., Gapenne, O., Di Paolo, E. (eds): *Enaction: Towards a New Paradigm for Cognitive Science*. The MIT Press, Cambridge, MA. 33–87.
- DRACK, M., APFALTER, W., POUVREAU, D. (2007): On the making of a system theory of life: Paul A. Weiss and Ludwig von Bertalanffy's conceptual connection. *The Quarterly Review of Biology*, 82(4). 349–373.
- GALLAGHER, S. (2004): Understanding interpersonal problems in autism: Interaction theory as an alternative to theory of mind. *Philosophy, Psychiatry, Psychology*, 11(3). 199–217.
- GIBSON, J. J. (1979/2014): *The ecological approach to visual perception*. Classic edition. Psychology Press, New York, NY – London.
- GIBSON, J. J. (1966). *The senses considered as perceptual systems*. Houghton Mifflin Co., Boston, MA.
- GIBSON, E. J., PICK, A. D. (2000): *An ecological approach to perceptual learning and development*. Oxford University Press, New York, NY.
- GRANIC, I., HOLLENSTEIN, T. (2003): Dynamic systems methods for models of developmental psychopathology. *Development and Psychopathology*, 15(3). 641–669.
- GRIFFITHS, P. E., GRAY, R. D. (2004): The developmental systems perspective. Organism environment systems as units of development and evolution. In Pigliucci, M., Preston, K. (eds): *Phenotypic Integration – Studying the Ecology and the Evolution of Complex Phenotypes*. Oxford University Press, Oxford. 409–431.
- HAECKEL, E. (1866): *Generelle Morphologie der Organismen. Allgemeine Grundzüge der organischen Formen-Wissenschaft, mechanisch begründet durch die von C. Darwin reformirte Descendenz-Theorie*. Vol. 1–2. Verlag von Georg Reimer, Berlin.
- HEFT, H. (2001): *Ecological psychology in context*. Lawrence Erlbaum Associates, London.
- HERAS-ESCRIBANO, M. (2019): Pragmatism, enactivism, and ecological psychology: Towards a unified approach to post-cognitivism. *Synthese*, 198(1). 1–27.
- HORNING, S. J. (2017): A new cancer ecosystem. *Science*, 355(6330). 1103.
- HORVÁTH, L. (2011): A neurofenomenológia és a megtestesült elme. *Magyar Tudomány*, 172(11). 1306–1315.
- JABLONKA, E., LAMB, M. J. (2014): *Evolution in four dimensions, revised edition: Genetic, epigenetic, behavioral, and symbolic variation in the history of life*. The MIT Press, Cambridge, MA.
- JACOB, F., MONOD, J. (1961): Genetic regulatory mechanisms in the synthesis of proteins. *Journal of Molecular Biology*, 3. 318–356.

- JENSEN, T. W., GREVE, L. (2019): Ecological Cognition and Metaphor. *Metaphor and Symbol*, 34(1). 1–16.
- JOHNSON, M. (1997): Embodied meaning and cognitive science. In Levin, D. (ed.): *Language Beyond Post-modernism*. Northwestern University Press, Evanston, IL. 148–168.
- KIM, H. U., RYU, J. Y., LEE, J. O., LEE, S. Y. (2015): A systems approach to traditional oriental medicine. *Nature Biotechnology*, 33(3). 264–268.
- KOSSAKOWSKI, J. J., GORDIJN, M., RIESE, H., WALDORP, L. J. (2019): Applying a dynamical systems model and network theory to major depressive disorder. *Frontiers in Psychology*, (10). DOI: 10.3389/fpsyg.2019.01762
- KRESH, J. Y., IZRAILTYAN, I., WECHSLER, A. S. (2002): The Heart as a Complex Adaptive System. *InterJournal Complex Systems, CX.3 Biological systems*, #221. http://www.pages.drexel.edu/~jk45/Heart_CAS/heart_co.htm (Letöltési idő: 2021. november 24.)
- KUKKONEN, K., CARACCILO, M. (2014): Introduction: What is the „second generation”? *Style*, 48(3). 261–274.
- LEVINE, J. (1983): Materialism and qualia: The explanatory gap. *Pacific Philosophical Quarterly*, 64(4). 354–361.
- LOBO, L., HERAS-ESCRIBANO, M., TRAVIESO, D. (2018): The history and philosophy of ecological psychology. *Frontiers in Psychology*, 9. DOI: 10.3389/fpsyg.2018.02228
- MARSH, K. L. (2010): Sociality from an ecological, dynamical perspective. In Semin, G. R., Echterhoff, G. (eds): *Grounding sociality: Neurons, minds, and culture*. Psychology Press, New York, NY. 43–71.
- MATURANA, H., VARELA, F. (1992): *The tree of knowledge: The biological roots of human understanding*. Shambhala, Boston, MA.
- MEDINA, M. L. (2010): Natural selection and self-organization: a deep dichotomy in the study of organic form. *Ludus Vitalis*, 18(34). 25–56.
- MERLO, L. M., PEPPER, J. W., REID, B. J., MALEY, C. C. (2006): Cancer as an evolutionary and ecological process. *Nature Reviews Cancer*, 6(12). 924–935.
- ODLING-SMEE, F. J. (1988): Niche-constructing phenotypes. In Odling-Smee, F. J., Plotkin, H. C. (eds): *The role of behavior in evolution*. The MIT Press, Cambridge, MA. 73–132.
- OYAMA, S., GRIFFITHS, P. E., GRAY, R. D. (2001): Introduction: What is developmental systems theory? In Oyama, S., Griffiths, P. E., Gray, R. D. (eds): *Cycles of contingency: Developmental Systems and Evolution*. The MIT Press, Cambridge, MA. 1–11.
- PIGLIUCCI, M. (2003): Phenotypic integration: studying the ecology and evolution of complex phenotypes. *Ecology Letters*, 6(3). 265–272.
- PIGLIUCCI, M. (2009): An extended synthesis for evolutionary biology. *Annals of the New York Academy of Sciences*, 1168(1). 218–228.
- PIGLIUCCI, M., MULLER, G. B. (eds) (2010): *Evolution—the extended synthesis*. The MIT Press, Cambridge, MA.
- PIENTA, K. J., MCGREGOR, N., AXELROD, R., AXELROD, D. E. (2008): Ecological therapy for cancer: defining tumors using an ecosystem paradigm suggests new opportunities for novel cancer treatments. *Translational Oncology*, 1(4). 158–164.

- RAJA, V. (2019): J. J. Gibson's most radical idea: The development of a new law-based psychology. *Theory Psychology*, 29(6). 789–806.
- READ, C., SZOKOLSZKY, A. (2018): An emerging developmental ecological psychology: future directions and potentials. *Ecological Psychology*, 30(2). 174–194.
- READ, C., SZOKOLSZKY, A. (2020): Ecological psychology and enactivism: perceptually guided action vs. sensation-based enaction. *Frontiers in Psychology*, 11. DOI: 10.3389/fpsyg.2020.01270
- REYNOLDS, B. A., OLI, M. W., OLI, M. K. (2020): Eco-oncology: Applying ecological principles to understand and manage cancer. *Ecology and Evolution*, 10(16). 85388553.
- SAAD, M., DE MEDEIROS, R., MOSINI, A. C. (2017): Are we ready for a true biopsychosocial spiritual model? The many meanings of „spiritual”. *Medicines*, 4(4). 79.
- SCOTT, A. C. (2007): *The nonlinear universe: chaos, emergence, life*. Springer Science Business Media, New York, NY.
- SZOKOLSZKY Á. (1998): A tudomány metamorfózisa és a kognitív tudomány: Posztkarteziánus alternatívák. In Pléh Cs. (szerk.): *Megismeréstudomány és mesterséges intelligencia*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 273–294.
- SZOKOLSZKY Á. (2004): Öröklés – környezet: Mit is jelent az „is”? In Pléh Cs., Boross O. (szerk.): *Bevezetés a pszichológiába*. Osiris Kiadó, Budapest. 134–162.
- SZOKOLSZKY, Á. (2019): Perceiving metaphors: An approach from developmental ecological psychology. *Metaphor and Symbol*, 34(1). 17–32.
- SZOKOLSZKY Á., DÜLL A. (2006): Környezet – pszichológia. Egy ökológiai rendszerszemléletű szintézis körvonalai. In Düll A., Szokolszky Á. (szerk.): *Környezet – pszichológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 9–34.
- SZOKOLSZKY, Á., KÁDÁR E. (1999): James J. Gibson ökológiai pszichológiája. *Pszichológia*, (19)2. 245–285.
- SZOKOLSZKY Á., V. KOMLÓSI A. (2015): A „reziliencia-gondolkodás” felemelkedése – ökológiai és pszichológiai megközelítések. *Alkalmazott Pszichológia*, 15(1). 11–26.
- SZOKOLSZKY, Á., PALATINUS, ZS. (2020): Changing views of evolution and their consequences for psychology. From the Modern Synthesis to the Extended Synthesis, and beyond. *Transylvanian Journal of Psychology*, 20(2). 3–60.
- SZOKOLSZKY, Á., READ, C. (2018): Developmental ecological psychology and a coalition of ecological–relational developmental approaches. *Ecological Psychology*, 30(1). 6–38.
- SZOKOLSZKY Á., PALATINUS K., PALATINUS ZS. (2015): A reziliencia mint komplex dinamikus-fejlődési rendszerek sajátossága. *Alkalmazott Pszichológia*, 15(1). 43–60.
- SZOKOLSZKY, A., READ, C., PALATINUS, Z., PALATINUS, K. (2019): Ecological approaches to perceptual learning: Learning to perceive and perceiving as learning. *Adaptive Behavior*, 27(6). 363–388.
- THELEN, E., SMITH, L. B. (1996): A dynamic systems approach to the development of cognition and action. The MIT Press, New York, NY.
- THOMPSON, E. (2010): *Mind in life: Biology, phenomenology, and the sciences of mind*. Harvard University Press, Boston, MA.

- TREVARTHEN, C. (1979): Communication and cooperation in early infancy: A description of primary intersubjectivity. In Bullow, M. (ed.): *Before Speech: The Beginning of Human Communication*. Cambridge University Press, London. 321–347.
- TREVARTHEN, C., AITKEN, K. J. (2001): Infant intersubjectivity: Research, theory, and clinical applications. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 42(1). 3–48.
- TURVEY, M. T., SHAW, R. E. (2001): Toward an ecological physics and a physical psychology. In Solso, R., Massero, D. (eds): *The Science of the Mind: 2001 and Beyond*. Oxford University Press, Oxford. 144–169.
- TÚRY F. (2003): A magatartásorvoslás helye a magatartástudományok keretében. Magatartástudomány és orvoslás a XXI. században. *Magyar Tudomány*, 48/109(11). 1348–1408.
- VARELA, F. J., THOMPSON, E., ROSCH, E. (1991): *The Embodied Mind: Cognitive Science and Human Experience*. The MIT Press, Cambridge, MA.
- VON UEXKÜLL, J. (1992/1934): A stroll through the worlds of animals and men: A picture book of invisible worlds. *Semiotica*, 89(4). 319–391.
- VON UEXKÜLL, J. (2001/1937): The new concept of Umwelt: A link between science and the humanities. *Semiotica*, 2001(134). 111–123.

A PSZICHOLÓGIA SZEREPVÁLLALÁSA A HIPPOKRATÉSZI GONDOLAT KITERJESZTÉSÉBEN

PALATINUS Zsolt
SZTE BTK Pszichológiai Intézet

BEVEZETÉS

Egy olyan általános eskü gondolata, amelylyel a hippokratészi gondolat kiterjeszthető lenne a tudományos tevékenység egészére, nem új (Popper, 1971). Az ezredforduló óta azonban érezhetően élénkebbé vált mind a kommunikáció, mind a szerveződés egy általános fogadalom irányába. Írásom olyan, főként pszichológiai szempontok gyűjteménye, amelyek tovább sürgetik ezt a folyamatot. Amellett érvelek, hogy a tapasztalat, amelyet a pszichológia a múlt század közepe óta a tudományos kutatómunka belső etikai rendszerének kiépítése során szerzett, hasznos lehet az alkalmazott területek, a tudomány külső etikai rendszerének alkotása során.

A FELELŐSÉGTELJES MEGISMERÉS

Kurt Vonnegut 1985-ben beszédet tartott a Bostoni Műegyetem (MIT) végzős hallgatóinak. A beszéd lényege a tudósok felelőssége volt a világ sorsának alakulását illetően. Mondandóját azzal a javaslattal zárta, hogy a hippokratészi eskü szövegét érdemes volna úgy módosítani, hogy az ne csak orvosok számára jelentsen elköteleződést.

„Szerintem a hippokratészi esküből ez a részlet nem szorul sok javításra: »Életvitellel is betegeim jobbulására törekszem, képességem és belátásom szerint, nem pedig ártásukra vagy bármilyen hátrányukra. Halálos szert soha nem adok be senkinek, még ha erre kérlelnének is, és ilyen tanácsot sem adok.« Ezt a mondatot ki lehet persze bővíteni, hogy ne csak orvosokra, hanem minden tudósra vonatkozzon, hiszen minden tudomány abban az egyszerű kívánságban gyökeresik, hogy az emberek minél biztonságosabban és jobban éljenek. Mondjuk, ezt is írhatnák: »Életvitellel e bolygó minden életformájának jobbulására törekszem, képességem és belátásom szerint, nem pedig ártásukra vagy bármilyen hátrányukra. Nem alkotok halálos szert vagy eszközt, még ha erre kérlelnének is, és ilyen tanácsot sem adok.« Jó kis eskü lenne talán, minden bostoni végzős hallgató boldogan letenné. Bizonyára ennél sokkal többre is megesküdnének. De, mondjuk, itt lehetne elkezdni. Köszönöm a figyelmüket.» (Vonnegut, 1991; Szántó György Tibor fordítása).

Sir Joseph Rotblat, lengyel fizikus, a Nobel-díj átvételekor, 1995-ben nagyjából ugyanerre buzdította a tudóstársadalmat, és javaslatait meg is ismételte 1999-ben Budapesten az UNESCO és a Nemzetközi

Tudományos Tanács (ICSU) szervezésében megtartott Tudomány Világkonferenciája alkalmával. Arra az álláspontra helyezkedett, hogy a tudomány berkeiben gyakran hangoztatott „amorális”, tényekre szorítókozó és az értékekkel kapcsolatban semleges álláspont valójában „immorális”, mert a cselekedeteink következményiért felelősséggel tartozunk. Kifejtette, hogy a tudomány történetének sötét fejezeteiből okulnunk kell, amikor a jelent és jövőt alakítjuk. Rotblat és más, az indítvánnyal szimpatizáló tudósok hatására, a konferencia zárónyilatkozatban deklarálta, hogy a tudományetika és felelőség oktatása szerves része kell legyen a tudósképzésnek. „Az egyetemi hallgatóknak ismerniük kell azokat a valós etikai dilemmákat és érdekkonfliktusokat, amelyekkel találkozni fognak pályájuk során. A fiatal tudósokat határozottan bátorítanunk kell arra, hogy tartsák tiszteltben és kövessék az etikai alapelveket és a tudomány felelőségét.” (Cetto, 2000).

Vonnegut ugyan csalódottságának adott hangot a beszéde visszhangtalanságát illetően, de Rotblat felhívása nem maradt válasz nélkül. Például a Student Pugwash USA mozgalomnak (www.spusa.org) ma már nemzetközi ágai is vannak, és az általuk megfogalmazott nyilatkozatot diákok és tudósok ezrei írják alá évente a világ több mint hetven országában.

„Fogadom, hogy egy jobb világért fogok dolgozni, ahol a tudományt és a technológiát csak felelősséggel szabad alkalmazni. Ismereteimet soha nem fogom emberekre vagy a környezetre káros módon alkalmazni. Egész pályám során meg fogom vizsgálni a tetteim következményeit mielőtt cselekednék. Akármekkora nyomással vagy kihívásokkal is kell szembenéznem, aláírom ezt a nyilatkozatot, mert hiszek benne, hogy az

egyéni felelősségvállalás az első lépés egy békés világhoz vezető úton.” (Rotblat, 1999: 1475; a szerző fordítása).

1995-ben a Mérnökök és Tudósok Nemzetközi Hálózata a Globális Felelősségvállalásért (www.inesglobal.net) megfogalmazott egy sokkal hosszabb és részletesebb fogadalmat, amelyben egy egész sor etikai alapelvet és felelősségvállalást rögzített. Ez a szervezet azóta is aktív, és komoly erőt képvisel a nukleáris fegyverek fejlesztése, a velük való kísérletezés és általában a tömegpusztító fegyverekkel kapcsolatos felelőségvállalás tekintetében. 2000-ben elkészült a szabályzatok és fogadalmak első igazán átfogó összesítése, amely 115 tétel (főként szabályzatok, fogadalmak, nyilatkozatok és direktívák szövegei) felmérését végezte el. A vizsgált tételek 6 kontinens 23 országából származtak, és 39 nemzetközi, 76 helyi szabályzat szövegeit tartalmazták. Kathinka Evers (2000), a tanulmány szerzője, nem csak etikai alapelvek szerint csoportosította a tételeket, hanem a leggyakoribb érveléseket is összegyűjtötte az elvek gyakorlatba ültetése mellett és ellen. A tanulmány megállapította, hogy a tudósok *külső felelőségét* (a tudomány területein kívül eső történésekkel kapcsolatos felelőség) illetően vannak nézetkülönbségek, a *belső felelőség* (a kutatói magatartás és a tudomány gyakorlását érintő felelőség) kérdéseiben erős a konvergencia.

Mindazonáltal a tudomány viszonya a jó és rossz morális dimenziójával, az etikával, az érték fogalmával korántsem egyértelmű és felhőtlen. Inkább azt mondhatnánk, hogy vannak területek, ahol a 20. század második felétől számítva nagyon látványos és dinamikus fejlődést tapasztalhatunk. Evers megállapítása a mai napig érvényes maradt, a tudósok jobban egyetértenek a tudomány

berkein belül értelmezett felelősségvállalás mértéke és formái felől, mint abban, hogy miként és milyen mértékben kellene felelősséget vállalni a társadalmi, gazdasági, politikai kérdésekben.

A TUDOMÁNY BELSŐ FELELŐSSÉGE

A belső felelősségre vonatkozó alapelvek, fogadalmak és nyilatkozatok fejlődésével párhuzamosan a kutatásetikai alapelvek érvényességi és érvényesítési köre a gyakorlatban is szélesedett. Ma azokat a kutatókat, akik emberi vagy állati alanyok részvételével kísérleteznek, szigorú szabályok kötik. A kutatómunka etikai alapelveinek betartása a modern tudomány egyik legfontosabb alappillére. Kutatásetikai kódexeink (pl. A Helsinki Nyilatkozat – WMA, 1964; The Common Rule, 2009; Tri-Council Policy Statement, 2019) felelősségteljes, körültekintő munkát követelnek meg, és folyamatos, önként vállalt ellenőrzést, hogy az adatgyűjtés, a feldolgozás és a nyert ismeretek következtében a résztvevők vagy érintettek jogai, érdekei ne sérülhessenek. Ezekben a folyamatokban, az előírások betartásának ellenőrzésében és az alapelvek és gyakorlati fogások tanításában a pszichológia mindig oroszlánrészt vállalt. Napjainkban a színvonalas nemzetközi folyóiratok csak igazolt és független etikai ellenőrzésen átesett tanulmányokat közölnek.

A tudósok részéről a belső felelősség felismerése és egy etikailag vállalható gyakorlat kialakítása egyértelműen az önvizsgálat eredménye. Elég egy felületes pillantás a tudomány történetére, hogy lássuk, a kutatómunka célkitűzései és lefolytatásának módja nem volt feddhetetlen még

a múlt század második felében sem. A ma jellemző etikai minőségbiztosítási gyakorlatok megteremtésében a pszichológia kulcszerepet játszott. Szerzte a világon a kutatómódszertan oktatása is a pszichológusok feladata lett.

A tananyag átadása rendszerint történelemleckékkel indul. Történetünk főbb állomásait megrázó, meggondolatlan és végül olyan erős közfelháborodást kiváltó események jelölik ki, amelyek végül is cselekvésre, szabályalkotásra készítették a kutatókat (Szokolszky, 2020). A kutatásetikai kódexek és a gyakorlati megoldások elsősorban azért jöttek létre, hogy a 19. század végén és a 20. század első felében tapasztalt visszaéléseket, a háborúk alatt végzett embertelen kísérleteket és az eugenikai programok felelőtlenségeit ki lehessen szorítani a tudományos kutatások világából. Az etikai kódexek és a hozzájuk tartozó gyakorlat nem egy ütemben jött létre, hanem folyamatos átdolgozások, frissítések és a kibúvók folyamatos felszámolása eredményeképp. Az egyik fontos felismerés ebben a folyamatban éppen az, hogy az etikai alapelvek felülbírálat, javítása, a korszellemhez és a korok változó társadalmi, technológiai feltételeihez való igazítása egy soha véget nem érő feladat, amelybe folyamatosan erőt, szellemi és anyagi forrásokat kell fektetnünk, hogy a felelős kutatói magatartás és annak magas színvonalú minőségbiztosítása fennmaradjon.

A különféle kódexekben található eltéréseket az alapelvek csoportosításában és megfogalmazásában is, de a legfontosabb vezérelvek a következők: az emberi méltóság és az autonómia tisztelete; egyéni és társadalmi jóllét/jólét felé törekvés; és az igazságosság. Úgy is mondhatnánk, hogy a kutatómódszertan etikai szempontjain keresztül egy szebb, új világ igénye sejlik

fel. Egy olyan világé, amelyben a hippokratészi eskü eszmeisége kiterjed az orvosláson túlra is, és érvényessé válik minden megismerő, fejlesztő és fenntartó tevékenységre. Ezzel együtt olyan normák igyekeznek szabályozó erőhöz jutni, amelyek megkövetelik a különféle tevékenységek közösségre és életminőségre gyakorolt hatásának folyamatos felülvizsgálatát.

A TUDOMÁNY KÜLSŐ FELELŐSSÉGE

Sokkal több ellentmondást találhatunk a külső felelősség problémakörét illetően. Az ellentmondások részint tudományfilozófiai jellegűek, másfelől ugyanahhoz az önkritikus hozzáálláshoz van köztük, ami a belső felelősség gyakorlatba emelésének motorja. Időnként logikai tézisként, máskor tény-érték dichotómiaként jelenik meg az a George E. Moore-hoz és David Hume-hoz köthető megállapítás, amely az értékeket és tényeket logikailag nem összetartozóként azonosítja, és végső soron elvezet ahhoz a széles körben hangoztatott állásfoglaláshoz, miszerint a tudomány felelőssége a tények feltárásáig tart (Brinkmann, 2005). Az, hogy a felfedezett tények vagy megalkotott elméletek használata milyen következményekkel jár, nem tartozik a tényeket leszállító tudósok felelősségi körébe. Ebben az értelmezésben a tudós éppenséggel azért felelős, hogy az objektív tények felfedésének feladatába ne hogy „vallási, metafizikai, morális, politikai, nyelvi, retorikai vagy logikai” (sic) megfontolásokat keverjen. A fenti gyakran idézett intelmeket a hagyomány szerint Robert Hooke fogalmazta meg az Angol Királyi Társaság gyűlésén 1664-ben. Nehéz eldönteni, hogy ennek az azóta sokat támadott filozófiai jellegű

okfejtésnek a dogmává szilárdulásában mi játszott nagyobb szerepet: az objektivitás védelmének igyekezete, vagy a felelősség háritásának igénye. A felelősség kérdése nagyon élesen tükröződik Szilárd Leó Truman elnöknek címzett petíciójában (1945), amelyet 67, az atombombán dolgozó tudós írt alá, azt kérve, hogy határozatban mentse fel őket a Hirosimára ledobott tömegpusztító fegyverhez fűződő felelősség alól.

A felelősség kérdése makacsul velünk marad, és sokféle reakciót vált ki. Van, aki szerint a száraz, értékmentes objektivitás túl mélyen gyökerezik a tudományban ahhoz, hogy valami másra cseréljük (Ziman, 1998). Mások szerint egyenesen veszélyes lenne, ha tudósok, akik nem képzettek, nem tájékozottak etikai kérdésekben, felelősséggel tartoznának ezeken a területeken is (Wolpert, 1994). Megint mások arra figyelmeztetnek, hogy a morális kérdések aktív kerülése hosszú távon a tudomány lealacsonyodásához, akár leépüléséhez is vezethet. A történelem során a tudomány szabad fejlődését mindig ugyanazok a tényezők korlátozták: ortodox vallások, politikai ideológiák, államérdekek és a gyors haszonszerzést célzó szabadpiaci ideológiák. Természetesen a korlátozó erők mindig is támaszkodtak a tudomány eredményeire, miközben igyekeztek távol tartani a tudósokat annak eldöntésétől, hogy az általuk leszállított tényeket, elméleteket és eszközöket miféle célok szolgálatában használják fel. Ez ma sincs másképpen (Altbach, 2001).

A legtöbb érdekkonfliktust, ellentmondást a tudománynak azokon a területein találhatjuk, ahol a legvilágosabb a létrehozott elméletek és eszközök üzleti és politikai jelentősége (számítástechnika, hadiipar, genetika). Mindeközben a világ számos részén

az alapvető feltételei sincsenek meg annak, hogy akár csak az orvoslás tekintetében a fejlett országokra jellemző etikai gyakorlatokat követni lehessen (Pratt és mtsai, 2018). Ha valahol a kutatásetika érdekkonfliktusba kerül a gazdasági vagy politikai érdekekkel, nagy valószínűséggel az előbbinek kell engednie. Az elmúlt évek elhíresült botrányai és pereit alapján ítélve, ez még olyan országokban is így van, amelyek egyébiránt a kutatásetika fáklyavivői. Minél fejlettebb, minél határozottabb gyakorlati szabályokkal rendelkezik a belső integritás, a belső felelősség szabályozását és annak minőségét biztosító apparátusunk, annál nyilvánvalóbbak azok az ellentmondások, kettős sztenderdek, amelyet a tudományos eredményekre ugyan támaszkodó, a kutatásokat aktívan támogató, de az etikai alapelveket magukra érvényesnek nem tartó szereplők aktivitása eredményez.

Feltehetjük, hogy a problémák exponálásán túlmenően nincs sok haszna annak, ha a belső és a külső felelősséget mereven elválasztjuk egymástól. Amikor Vonnegut vagy Rotblat a hippokratészi gondolat kiterjesztéséről fantáziáltak, ők sem tettek különbséget. A helyzet azonban úgy alakult, hogy a tudomány, nem meglepő módon, a saját háza táján kezdte a dolgok rendbetételét. Emiatt azonban kialakult egy sor ellentmondásos helyzet, ami érdekkonfliktusokhoz vezet, és megnehezítheti a gazdasági/akadémiai konzorciumokban való együttműködést is. Ezeknek az érdekkonfliktusoknak a feltérképezése és hatásuk kimutatása nem tartozik szorosan egyetlen diszciplína kötelékébe sem. A tapasztalatokra és a gyakorlatra használt módszerekre gondolva jogos a feltételezés, hogy a pszichológia nagyobb szerepvállalása üdvözölhető fejlemény volna (Hipsley és Sherratt, 2019).

ELTÉRŐ ÉRTÉKRENDEK, ELLENTMONDÁSOK ÉS DILEMMÁK

A tudomány egyik alapértéke a tudás, az eredmények önzetlen és automatikus megosztása, a megszerzett tudás közkincként kezelése. A közelmúltban ez az érték egyre inkább kiterjed az összegyűjtött nyers adatok és az elemzés lépéseinek a nyílt kezelésére is. Egyfelől a minőségbiztosítást, pontosabban a nem kívánatos és megkérdőjelezhető kutatói gyakorlatok kiszorítását segíti ez a lépés. Másfelől az is egyre nyilvánvalóbb, hogy a tudomány egésze számára az adatok hozzáférhetővé tétele sokkal több előnnyel jár, mint hátránnyal. Több szem többet lát, összehasonító munkákra nyílik lehetőség, és a költséges adatfelvételi eljárások sokkal több haszonnal járnak így. A nevesebb folyóiratok egy ideje egyenesen felkérlik az empirikus kéziratok beküldőit, hogy tegyék hozzáférhetővé az adataikat.

Ez a gyakorlat jelenleg nem, vagy csak nagyon nehezen lenne elvárható a technológiai fejlesztésekben érdekelt gazdasági szereplők számára. Itt sokkal gyakoribb, hogy a kutatásban részt vevők arról nyilatkoznak, hogy titokként kezelik a mérések és elemzések eredményeit, nem pedig arról, hogy miként teszik azokat hozzáférhetővé minél szélesebb közönség számára. A különbség okai triviálisnak tűnhetnek, pedig nem azok. Az üzleti sikernek nem elengedhetetlen feltétele a tudáshoz vagy az technológiához való hozzáférés korlátozása, vagy áruként kezelése. Ha például a számítástechnikát vesszük alapul, a tudás és az eszközök szabad megosztására alapuló gazdasági szereplőket nem söpörte le a színről a megosztást az üzleti érdekekkel összeegyeztethetetlennek tartó hozzáállás. Ennek inkább az ellenkezője történt. A nyílt forráskódú, szabadon használható és áttervezhető

rendszerek piaci részesedése folyamatosan növekszik, az utóbbi hat évben például megnégyesződött (August és mtsai, 2021). Ez idő alatt sok területen piacvezető pozícióhoz jutottak olyan, bárki számára térítés nélkül hozzáférhető eszközök, amelyeknek a fejlesztését megelégedett felhasználók finanszírozzák – utólag. Számos elemzés megmutatta, hogy a tágabb közösségek érdekeit ezek a megoldások sokkal jobban szolgálják, mint a zárt rendszerek.

A tudás megosztásának korlátairól viszont rendre az bizonyosodik be, hogy csupán szűk érdekcsoportok számára hasznosak. Az utóbbi évtized vizsgálatai azt is világossá tették, hogy a javak, az eszközök és a tudás megosztása és visszatartása pszichológiai tényezőkön is múlik, mindegy, hogy tudományos, gazdasági, kulturális vagy világnézeti kontextusban foglalkozunk a megosztás jelenségével. Az eddigi tapasztalatok azt mutatják, hogy a megosztás ellenzőit jellemző, a kontroll elvesztésétől és a gazdasági versenyben való alulmaradástól való félelem gyakran abból fakad, hogy hiányzik a személyes tapasztalat (Gewin, 2016).

A tudás és technológia megosztása körüli konfliktusok szokatlanul élesen rajzolódnak ki a COVID-19-pandémia elleni globális küzdelem során. A járványszakértők és -kutatók egyetértenek abban, hogy a járvány terjedésének és a további, esetlegesen még veszélyesebb vírusmutációknak az elkerülése érdekében az volna a leghatékonyabb, ha a tudás és a technológia áramlását epidemiológiai és nem geopolitikai vagy üzleti érdekek mentén szerveznék meg. A felelős medicina és a humanitás alapértékei azonban a szemünk láttára kerülnek konfliktusba és maradnak alul üzleti és politikai indítékok által vezérelt döntésekkel szemben. Vegyük figyelembe, hogy az üzleti célok követése

miatt nem pusztán valamiféle globális szolidaritás ideálja sérül. A segítség és a tudás visszatartása közvetlenül veszélyezteti milliók életét azokban az országokban is, ahol jobb az egészségügyi infrastruktúra (Pratt és mtsai, 2018; Tietze és mtsai, 2020).

Egy másik alapérték az emberi méltóság és autonómia tisztelete, és ezzel összefüggésben az ártani nem akarás igénye. Ezen a területen vitathatatlanul nagyon körültekintővé lett az emberi résztvevők bevonásával végrehajtott kutatómunka. Éppen ezért jogosan merülhet fel a kérdés, hogy mi értelme van olyan kínosan ügyelni a kutatásban részt vevő személyek jogaira és méltóságára, ha az eszköznek, amelynek a létrehozásán fáradozunk, éppen az a funkciója, hogy az emberi méltóságot és autonómiát megkeverülje vagy kijátssza? Kétségtelen, hogy valós és virtuális térben dolgozó megfigyelőrendszerek, a viselkedés különféle aspektusait és együttjárásait vizsgáló algoritmusok fejlesztéséhez szükség van kísérleti alanyokra. Miért fontosabbak a tudomány számára a kutatásban részt vevők, mint azok, akiknek az életére, jogaira, méltóságára és autonómiájára az adott technológia hatással lesz?

A kutatókat szigorú szabályok kötik arra nézve, hogy kit milyen körülmények között szabad megfigyelni, milyen eszközöket lehet alkalmazni, szabad-e felvételt készíteni. Ezzel egyidejűleg, mind az egyének, mind a tömegek megfigyelésére alkalmas rendszerek fejlesztése zajlik szerte a világon. A mozgásrögzítő eszközök adatainak elemzése révén tudjuk, hogy az emberi test mozgása kiapadhatatlan információforrás. Még csak most kezdjük megérteni, hogy a szem, a fej, a kéz, a lépések és a hang megdöbbenően sok információt hordoz mind egészségügyi, mind pszichológiai állapotok és változások azonosításában. Ugyanakkor Kínában a tömeges

megfigyelőrendszerek adatait máris alkalmazzák az állampolgárok azonosítására (főként mozgáselemzés révén), követésére és cselekedeteik értékelésére (Qiang, 2019). Világos, hogy az ilyen rendszereknek lehetnek a közösség számára például biztonsági szempontból hasznos következményei is, de a személyes szféra rohamos megszűnésével kapcsolatban nagyon nehéz volna kijelenteni, hogy a pozitív hatásai ellensúlyozzák a negatív hatásokat.

A technológiai verseny és a tudomány mindig is jókora közös halmazzal rendelkezett. Az átfedés, összemosódás lokális határai azonban folyton változnak. Az automatizálás, a mesterséges intelligencia, a gépi tanulás, a nagy adattömegek (*big data*) elemzési eljárásaink és a komplex rendszerek viselkedésének tanulmányozása napjainkban olyan fejlődési utakra léptek, amelyeknek egyre nagyobb közös halmaza van a pszichológia hagyományos célkitűzéseivel. A szakadatlan „fejlődési” versenyben az elme és a viselkedés megismerésének számos aspektusa válik mérnöki kihívássá, megoldandó gyakorlati feladattá. A pszichológusok többsége nincs ezeknek a fejlesztéseknek a fősodrában, olyan laikusnak számít, aki okkal gondolhatja izgalmasnak is meg aggasztónak is a fejleményeket. Az Európai Unió különösen élen jár abban, hogy etikai megfontolások minél inkább teret kapjanak a technológiai fejlesztésekben is, és nem csak ott, ahol a kísérletek alanyai emberek. Az azonban nem kétséges, hogy egyre gyakrabban találkozhatunk a közeljövőben olyan kutatással, ahol az új technológiák behatolnak a pszichológia felségvizeire.

Hadd említsek csak néhányat az utóbbi évek technológiai fejlesztései közül, amelyek minden bizonnyal fejtörést okoznának egy etikai bizottság számára, főként azért, mert a technológia után kullogunk és nincs a birto-

kunkban semmiféle elemzés a fejlesztések közösségekre, egyénekre gyakorolt hatásait illetően.

Az úgynevezett *deep fake* technológia villámsebessen fejlődik, és mind akusztikusan, mind vizuálisan megdöbbentően meggyőztető, hamis videofelvételeket képes előállítani. Nem túlzás kijelenteni, hogy a technológia emberi életekre való hatása pillanatnyilag megjósolhatatlan (Westerlund, 2019).

A közelmúltban nyilvánvalóvá vált, hogy a közösségi média különféle felületein algoritmusok és fizetett szakemberekből álló dezinformációs hálózatokkal komoly befolyásra lehet szert tenni politikai folyamatokra (Rainie és mtsai, 2017).

Szoftverfejlesztők és termékmenedzserek tanulmányozzák azokat a folyamatokat, amelyek során telefonos vagy számítógépes alkalmazások használata függőséghez vezet. Mondanom sem kell, nem azért, hogy a függőség kialakulását az emberi méltóság és autonómia védelmének érdekében elkerüljék (McWilliams és mtsai, 2006).

Az egyre rohamosabb tempóban fejlődő kiszolgáló robotokkal, virtuális ágensekkel kapcsolatban gyakori panasz, hogy a kisebbségekkel kapcsolatos előítéleteink, negatív attitűdjeink ezekbe a rendszerekbe is átvedőnek. Például egy sebhelyes, bőrbetegségben szenvedő vagy a megszokott dimenzióktól eltérő arcberendezésű személyt nem ismernek fel személyként és nem végzik el a feladatukat, például nem adnak információt, bebocsátást stb. (Zou és Schiebinger, 2018).

Ha például az Amazon dolgozói körében valamiféle pszichológiai felmérés készülne, akkor a kutatáshoz szükséges etikai engedély megszerzéséhez világossá kellene tenni a résztvevők számára, hogy az adatfelvétel bármikor megszakítható, és hátrányos következmények nélkül abba is hagyható.

Ugyanezek a résztvevők, akikkel a kutatók ennyire felelősségteljes gonddal bánnak, még a WC használata erejéig sem hagyhatják el a posztjukat, mielőtt visszatérnek a szalag mellé (Delfanti, 2021). A legfrissebb hírek szerint szintén az Amazon olyan monitorozórendszer fejlesztésén dolgozik, amely fáradhatatlan mesterséges intelligencia segítségével figyeli a dolgozók minden mozdulatát, hogy a nem szorosan a munkához tartozó tevékenységeket teljesen ki tudják küszöbölni. Ennek a rendszernek a fejlesztéséhez is bizonyosan szükség van kísérleti alanyokra. Az ő méltóságukat és autonómiájukat is védik a kutatásetikai előírások. Azonban mielőtt elkészül, a rendszer a funkciója éppen ezeknek a jogoknak és méltóságnak a csorbitása lesz (Hanley és Hubbard, 2020).

Az elmúlt évtizedek során a legtöbb ország kutatási gyakorlata egyre több előírást, szabályt és ellenőrzést helyezett hatályba, amelyek igyekeznek kizárni, hogy olyan esetekben is fájdalommal vagy életvesztéssel járó műveletet hajtsunk végre állatokon, ahol ugyanaz az eredmény más úton is elérhető lenne. Aktívan támogatjuk ezeknek az alternatív megoldásoknak a kifejlesztését. Három vezérelv emelkedett ki ebből az igyekezetből. A *kiváltás elve* kimondja, hogy amikor csak lehetséges, az állatok használatát a kísérletek során váltsuk ki más módszerekkel. A *redukció elve* szerint, ha nincs alternatíva, akkor a lehető legkevesebb állatot kell a kutatások során használni. A *finomítás elve* pedig azt célozza meg, hogy abban az esetben, ha állatot kell használni a kutatás során, akkor mindent el kell követni, hogy ez a legkevesebb szenvedés, embertelen bánásmód előfordulása mellett történjen.

Amióta ezek az elvek beépültek a gyakorlatba, sokan feltették a kérdést, hogy mi

ez a sok hűhó vagy színlelt felelősségtudat a laboratóriumi állatok körül, amelyek éves viszonylatban körülbelül a 0,2%-t teszik ki a vágóhidakon elpusztított állatok milliósainak (Schwartz, 2020). Mások annak adnak hangot, hogy mind egészségügyi, mind ökológiai, mind etikai értelemben társadalmi előrelépést jelentene, ha a kiváltás, a redukció és a finomítás elveit a táplálkozásunk kontextusában is alkalmaznánk. Egyelőre komoly társadalmi viták nem zajlanak arról, hogy miként lehet ezeket a szembeötlő különbségeket megszüntetni. Ez a tanácsatlanság jól tükröződik a közvéleménykutatásokban is, amelyek szerint a népesség jelentős része (közel 30%) kész lenne az állatkísérletek teljes felszámolására, a húsevésről viszont mindössze 3%-unk mondana le.

ROBOTETIKA

Minden bizonnyal a mesterséges intelligencia, a robotika, a dolgok korábban soha nem tapasztalt mértékű hálózatba építése (IoT, Internet of Things) lesznek a meghatározó elemei a jövő technológiai és társadalmi történéseinek. 2020-ban hatodik alkalommal rendezték meg az ICRES (International Conference on Robot Ethics and Standards) találkozót, amelyen (magam is részt vettem, és) az ágencia (természetes vagy mesterséges) aluldefiniáltságának következményeit fejtegettem. Az ágencia jelentősége, lét- és ismeretelméleti státusza feltehetően erős befolyással bír a felelőség fogalmi kereteinek felvázolására (Palatinus, 2020). Ez a konferencia mindig rendkívül változatos, pszichológiai szempontból is. Hadd említsék csak néhányat az állandó témakörök közül: autonóm döntéshozatal és felelőség; robotok és mesterséges intelligencia építése,

működése és használata során felmerülő etikai alapelvek; emberi képességek határait szélesítő rendszerek; magánszféra és személyes adatok kezelése; ipari és társadalmi érdekek szerepe az etikai megfontolásokban; értékek és normák beillesztése intelligens rendszerekbe; politikai, gazdasági és társadalmi figyelemfelkeltés és érzékenyítés morális vonatkozásokban. A konferenciát látogató és ott előadó emberek többsége mérnök, informatikus, gazdasági vagy technológiai szakember, esetleg természettudós vagy filozófus volt. Pszichológus alig akadt. Feltehetően nem azért, mert a pszichológusokat ezek a témák nem érdeklik, hanem inkább azért, mert kevésbé érintettek a fejlesztés és megvalósítás folyamataiban.

A robotok és MI témájától való távolmaradás azonban lehetőségektől foszt meg minket, és talán nem is veszélytelen. Minden olyan fejlesztési igyekezet, ahol a mesterséges intelligencia pszichológiai szempontból lényeges vagy érdekes viselkedési készletet kap, lehetőség a pszichológia által felhalmozott tudás hasznosítására. Az emberi gondolkodás és a gépi intelligencia komplementer jellegének feltárása elősegítheti, hogy az emberek ne az embert feleslegessé tevő folyamatként, hanem az ember képességeit, lehetőségeit kiterjesztő innovációként tekintsenek a gépekre, vagy igényeljék, hogy a fejlesztés inkább ebbe az irányba hatoljon előre.

A PSZICHOLÓGIA HELYE, SZEREPE A HIPPOKRATÉSZI GONDOLAT KITERJESZTÉSÉBEN

A tudomány és technológia fejlődése egyet jelent a világ fejlődésével. Gyakran meg is feledkezünk róla, hogy különbség van a kettő között. Ha mégis a különbséget szeretnénk

hangoztatni, akkor elkezdünk alapkutatásról és alkalmazott kutatásról beszélni. Az alapkutatás jó része egyetemeken zajlik, és mindegy, hogy alapvetően humán, társadalomtudományi vagy természettudományos területhez tartozik-e a szóban forgó kutatás, annak felelősségteljes lebonyolítását szigorú szabályok írják elő. Világosan és hiánytalanul kell beszámolni a célokról, a módszerekről, az elemzésekről és az eredményekről. Ma már egyre inkább alapkövetelménnyé válik, hogy a tudósok a nyers adatokat és az elemzés pontos lépéseit is megosszák egymással (és tegyék ezt bárkinek szabad hozzáférést biztosító módon). De a legfontosabb, hogy tartsuk tiszteletben és védjük mind a kutatás résztvevőit, mind pedig azokat, akikre a kutatás valamilyen formában hatással lesz a jövőben. Ez az a terület, ahol a pszichológia vitathatatlan érdemeket szerzett a hippokratészi gondolat kiterjesztésében – a tudomány *belső felelősségének* feltérképezésében, a szabályok megalkotásában, az alapelvek oktatásában, betartatásában, a folyamatos megújulás rendszereinek kiépítésében. Szinte mindenhol a fejlett világban a pszichológia tanszékek, intézetek felelősek a kutatómódszertan fogásainak átadásáért a következő generációnak. (Magyarországon 2009 óta működik egy Egyesített Pszichológiai Kutatási Etikai Bizottság, amely 13 hazai kutatóközpont munkáját segíti). Ezek olyan tapasztalatok, amelyek kamatoztathatóak az etikai alapelvek érvényességének még tágabb kiterjesztése során a tudomány *külső felelősségének* szintereire is.

A külső felelősség az alkalmazott kutatás területein azonban, ahol a kutatás gyakorta részben vagy teljesen finanszírozó cégekkel együtt zajlik, a nyílt adat- és eredménymegosztás *látszólag* ütközik az üzleti partnerek

érdekeivel. A gazdasági siker elérése pedig *látszólag* ütközik a résztvevők tiszteletben tartásával is, meg azoknak a tiszteletben tartásával is, akiknek az életére a kutatás a jövőben hatással lehet. Jelen világunk sorsa felett a technológia verseny és a hozzá kapcsolt kutatási-fejlesztési apparátus feltehetően nagyobb hatalommal bír, mint az önmagát magasztos elvekkel vértetni igyekvő tudomány.

De vajon valóban ütközik a gazdasági vállalkozás távlati érdekeivel, ha az nyílt kártyákkal játszik, vagy törődik a K/F folyamat vagy a kifejlesztett módszerek, technológiák alkalmazása során az emberekre (vagy az ökoszisztémára) gyakorolt hatásokkal? Csakugyan olyan magától értetődő, hogy a gazdasági vagy politikai siker ígérete felülírhatja ezeket az alapelveket? Az 1999-ben elkezdett Tudományos Világkonferencia utóda a 2003 óta két évente megrendezett Tudományos Világforum. A találkozó egyik központi témája, és egy sor nemzetközi szervezet nyíltan felvállalt célja, hogy továbbvigye azokat az etikai korlátokat és önszabályozó szervezési lépéseket, amelyeket, ha nem is maradéktalanul, de egyre határozottabban sikerült érvénybe léptetni a tudományos kutatás berkein belül. Az egyik legérdekfeszítőbb kérdés ezért az, hogy miként lehet olyan társadalmi, gazdasági és kutatási környezetet létrehozni, amelyben az etikai alapelvek követése és a gazdasági,

politikai sikeresség nem áll konfliktusban egymással.

ÖSSZEGZÉS

Vonnegut is, Rotblat is olyan lehetőséget láttak a hippokratészi gondolat érvényességének kiterjesztésében, ami mindannyiunk érdeke volna. Első lépésben az orvostudományról a többi tudományterületre, azután pedig minden emberi tevékenységre ki kellene ezt terjeszteni. Az első lépést, ha nem is maradéktalanul, de sikerült megtenni, és ebben a pszichológia kulcsszerepet játszott, játszik ma is. Egy univerzális, érdeklődési területtől független etikai alapkoncepció, amelyet minden tudományos, kulturális, gazdasági vagy politikai résztvevőnek egyaránt érdekében állna fenntartani és betartani – ma talán ez még naivan optimista jövőképnek tűnik. Ám azok a gyakorlatok, amelyekkel ma a tudomány belső felelősségét szabályozzuk, ugyanilyen utópisztikusnak tűnhettek volna néhány évtizeddel korábban. Talán érdemes felvennünk egy olyan nézőpontot, ahonnan az etikai igények megfogalmazása és annak gyakorlatba, szabályzatba illesztése egyetlen hosszú, egyre terebélyesedő igyekezetnek látszik. És ebben az igyekezetben a történetéből, tapasztalataiból fakadóan a pszichológia szerepvállalása döntő fontosságú lehet.

IRODALOM

- ALTBACH, P. G. (2001): Academic freedom: International realities and challenges. *Higher Education*, 41(1). 205–219. DOI: 10.1023/A:1026791518365
- AUGUST, T., CHEN, W., ZHU, K. (2021): Competition among Proprietary and Open-Source Software Firms: The Role of Licensing in Strategic Contribution. *Management Science*, 67(5). 3041–3066. DOI: 10.1287/mnsc.2020.3674

- BRINKMANN, S. (2005): Psychology's facts and values: A perennial entanglement. *Philosophical Psychology*, 18(6). 749–765. DOI: 10.1080/09515080500355244
- CETTO, A. M. (ed.) (2000): *World Conference on Science: Science for the Twenty-first Century; a New Commitment*. UNESCO, Paris. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000120706> (Letöltés ideje: 2021. október 14.)
- Common Rule (2009). *Federal Policy for the Protection of Human Subjects ('Common Rule')* (2009, June 23): US Department of Health & Human Services. <https://www.hhs.gov/ohrp/regulations-and-policy/regulations/common-rule/index.html> (Letöltés ideje: 2021. április 13.)
- DELFIANTI, A. (2021): Machinic dispossession and augmented despotism: Digital work in an Amazon warehouse. *New Media & Society*, 23(1). 39–55. DOI: 10.1177/1461444819891613
- EVERS, K. (2000): Ethics and the responsibility of science. *Science and Engineering Ethics*, 6(1). 131–142. DOI: 10.1007/s11948-000-0031-1
- GEWIN, V. (2016): Data sharing: An open mind on open data. *Nature*, 529(7584). 117–119. DOI: 10.1038/nj7584-117a
- HANLEY, D. A., HUBBARD, S. (2020): *Eyes Everywhere: Amazon's Surveillance Infrastructure and Revitalizing Worker Power*. Open Markets: Reports and White Papers, 34.
- HIPSLEY, C. A., SHERRATT, E. (2019): Psychology, not technology, is our biggest challenge to open digital morphology data. *Scientific Data*, 6(1). 41. DOI: 10.1038/s41597-019-0047-0
- MCWILLIAMS, A., SIEGEL, D. S., WRIGHT, P. M. (2006): Corporate Social Responsibility: Strategic Implications. *Journal of Management Studies*, 43(1). 1–18. DOI: 10.1111/j.1467-6486.2006.00580.x
- PALATINUS, Zs. (2020): Four approaches to the problem of agency. In Tokhi, M. O., Ferreira, M. I. A., Govindarajulu, N. S., Silva, M. F., Kadar, E. E., Wang, J.-C., Kaur, A. P. (eds): *ICRES 2020 Proceedings*. CLAWAR Association Ltd., UK. 49–60. <https://clawar.org/conference-proceedings/icres-conference/icres-2020-proceedings/> (Letöltés ideje: 2021. április 14.)
- POPPER, K. R. (1971): The Moral Responsibility of the Scientist. *Bulletin of Peace Proposals*, 2(3). 279–283. DOI: 10.1177/096701067100200311
- PRATT, B., SHEEHAN, M., BARSDORF, N., HYDER, A. A. (2018): Exploring the ethics of global health research priority-setting. *BMC Medical Ethics*, 19(1). 94. DOI: 10.1186/s12910-018-0333-y
- QIANG, X. (2019): The road to digital unfreedom: President Xi's surveillance state. *Journal of Democracy*, 30(1). 53–67. DOI: 10.1353/jod.2019.0004
- RAINIE, L., ANDERSON, J., ALBRIGHT, J. (2017): The future of free speech, trolls, anonymity, and fake news online. *Pew Research Center*. <https://www.pewresearch.org/internet/2017/03/29/the-future-of-free-speech-trolls-anonymity-and-fake-news-online/> (Letöltés ideje: 2021. április 16.)
- ROTLAT, J. (1999): A Hippocratic Oath for Scientists. *Science*, 286(5444). 1475–1475. DOI: 10.1126/science.286.5444.1475
- SCHWARTZ, B. (2020): The animal welfare battle: The production of affected ignorance in the Swedish meat industry debate. *Culture and Organization*, 26(1). 75–95. DOI: 10.1080/14759551.2018.1513937

- SZILARD, L. (1945, July 3): A Petition to the President of the United States. *Atomic Archive*. <https://www.atomicarchive.com/resources/documents/manhattan-project/szilard-petition.html> (Letöltés ideje: 2021. április 15.)
- SZOKOLSZKY Á. (2020): *A pszichológiai kutatás módszertana*. Osiris Kiadó, Budapest.
- TIETZE, F., VIMALNATH, P., ARISTODEMOU, L., MOLLOY, J. (2020): Crisis-critical intellectual property: Findings from the COVID-19 pandemic. *IEEE Transactions on Engineering Management*, 1–18. DOI: 10.1109/TEM.2020.2996982
- Tri-Council Policy Statement (2019). GOVERNMENT OF CANADA, I. A. P. ON R. E. (2019, April 1): *Tri-Council Policy Statement: Ethical Conduct for Research Involving Humans – TCPS 2 (2018)*. Secretariat on Responsible Conduct of Research, Ottawa, ON. https://ethics.gc.ca/eng/policy-politique_tcps2-epc2_2018.html (Letöltés ideje: 2021. április 13.)
- VONNEGUT, K. (1991): *Fates Worse Than Death*. The Berkley Publishing Group, New York, NY.
- WESTERLUND, M. (2019): The emergence of deepfake technology: A review. *Technology Innovation Management Review*, 9(11). 39–52. DOI: 10.22215/timreview/1282
- WMA (1964/2013): *WMA Declaration of Helsinki – Ethical Principles for Medical Research Involving Human Subjects*. <https://www.wma.net/policies-post/wma-declaration-of-helsinki-ethical-principles-for-medical-research-involving-human-subjects/> (Letöltés ideje: 2021. április 13.)
- WOLPERT, L. (1994): *The Unnatural Nature of Science*. Harvard University Press, Cambridge, MA.
- ZIMAN, J. (1998): Why must scientists become more ethically sensitive than they used to be? *Science*, 282(5395). 1813–1814. DOI: 10.1126/science.282.5395.1813
- ZOU, J., SCHIEBINGER, L. (2018): I can be sexist and racist – It’s time to make it fair. *Nature*, 559(7714). 324–326. DOI: 10.1038/d41586-018-05707-8

AZ ISKOLAPSZICHOLÓGIA ÉS A PSZICHOLÓGIAOKTATÁS SZEREPE

N. KOLLÁR Katalin
ELTE PPK Pszichológiai Intézet

SZABÓ Éva
SZTE BTK Pszichológiai Intézet

BEVEZETÉS

Egy tudományterület helyét és súlyát, nem utolsósorban pedig a művelését meghatározó koncepciót is sok szempontból befolyásolja az a tudománytörténeti előzmény, amiből kifejlődött. Ha egy terület jelentőségét bizonyítani akarjuk, gyakran hivatkozunk a nagy történelmi múltra. Az iskolapszichológia Magyarországon nem rendelkezik hosszú történeti előzményekkel, azonban ez, a kétségtelen hátrányok mellett, sok szempontból előnyökkel is járt. Az 1980-as években ugyanis, amikor elindult az iskolapszichológusok alkalmazása, már nemzetközi szinten olyan tapasztalatok álltak rendelkezésre, amelyek alapján jelentős számú zsákutca kikerülésére is jó esély kínálkozott. A nemzetközi fejlődési trendek tanulmányozása hasznos támpontokat nyújtott az iskolapszichológia koncepciójának kialakítására (Némethné Kollár, 1988; Porkolábné Balogh, 1988). Ebben a cikkben a magyarországi helyzet bemutatása előtt röviden mi is áttekintjük az iskolapszichológia nemzetközi alakulásának fő állomásait, kitérve az egyes korszakok főbb tanulságaira.

AZ ISKOLAPSZICHOLÓGIA NEMZETKÖZI ALAKULÁSÁNAK LÉPÉSEI AZ ELMÚLT TÖBB, MINT SZÁZ ÉVBEN

Az iskolapszichológia kezdete

Az iskolapszichológia kezdeti lépéseit szinte egy időben láthatjuk az Egyesült Államokban, Nagy-Britanniában és Franciaországban a 19. és 20. század fordulóján. Az iskolapszichológia gyökereit az angol Galton munkásságában kereshetjük, aki az emberek közti különbségeket vizsgálta (Bardon és Benett, 1974). Az Egyesült Államokban Lightner Witmer munkásságát tekintik kiindulópontnak, aki 1896-ban egy gyermekpszichológiai klinika megalapításával elindította a tanulási problémás gyerekekkel való pszichológiai foglalkozást. Ez az intézmény még egyes profillal dolgozott, egyaránt volt terápiás és pszichológiai tanácsadást nyújtó intézmény, és amellet, hogy a pszichológusképzés műhelye volt, tanároknak is nyújtott tanácsadást (Reynolds és mtsai, 1984).

Az első iskolapszichológusként alkalmazott szakemberként Nagy-Britanniában Sir Cyril Ludowic Burtöt tartják számon,

akit 1913-tól alkalmaztak nevesítetten iskolapszichológusi munkakörben. Ugyanebben az időben dolgozták ki Franciaországban az azóta is méltán híres Binet–Simon intelligenciatesztet (Binet és Simon 1908), ami lehetővé tette az iskolai oktatásra való alkalmasság tömeges mérését.

Az elmúlt több mint száz év szakmatörténetét négy nagy periódusra lehet osztani. Az első a két világháború közti időszak, amelyben a képességmérés dominált, nemcsak a már említett iskolai alkalmasság eldöntéséhez, hanem az aluteltjesítés problémájához és a pályaeorientációhoz, pályaalakalmasság méréséhez is. A második világháborút követő, kb. az 1970-es évekig terjedő időszak a lelkiegészség-mozgalommal indult, és a mentális problémák felé fordulással és módszertanilag a pszichoterápiás eszközök használatával jellemezhető. Az 1970-es évektől az ezredforduló időszakáig a módszerek és a kezelt problémakörök erőteljes bővülése, a rendszerszintű problémakezelés, az iskolai szociálpszichológiai szemlélet és a csoportmódszerek erősödése figyelhető meg (Guillemard, 1982). A napjaink iskolapszichológiai tevékenységét sok szempontból a professzionalizálódás és az iskolai és tágabb társadalmi problémák preventív kezelése jellemzi. Nézzük ennek a négy korszaknak a jellemzőit kicsit konkrétábban is!

**A két világháború közti időszak:
fő tevékenység a képességmérés,
a diagnosztizálás, a pályaalakalmasság
megállapítása**

Mint ahogy Pléh Csaba írásában (Pléh, 2021) olvashatjuk, ez a II. világháborúig tartó korszak az akadémikus tudásra támaszkodással jellemezhető. Ez az iskolapszichológia területén is látványosan demonstrálható.

Az első feladat az oktatásügy területén a taníthatóság eldöntése volt, amit a rendelkezésre álló diagnosztikus módszer tett lehetővé. Másrészt az oktatásügy igényei inspirálták a szakma létrejöttét, mivel ebben az időben vált általánossá az iskoláztatás, sőt sok helyen az általános tankötelezettség is. Ezt Magyarországon többszöri próbálkozás után, Eötvös József rendeletével európai viszonylatban is viszonylag korán, 1868-ban vezették be, legalábbis törvényi szinten. Hogy ez nem volt egyszerű lépés, az abból látszik, hogy a végrehajtása több évtizedet vett igénybe. Az általános tankötelezettség két következménnyel járt az iskolapszichológia szempontjából. Egyrészt szükségessé vált annak eldöntése, hogy átlagos oktatási keretek közt képezhető-e az adott diák, másrészt ezzel egy időben az értelmi fogyatékosok számára speciális osztályok létrehozásához is vezetett.

Nemzetközi szinten a másik inspirációt az első világháború után kialakult gazdasági igény jelentette. Egyrészt a világháború befejeződésekor sok fiatal érkezett vissza a munkaerőpiacra szakképzettség nélkül, illetve a megváltozott gazdasági viszonyok közé, akiknek megfelelő foglalkozást kellett találni. Másrészt az 1929–31-es gazdasági válság sok munkás számára a munkahely elvesztését és az átképzés szükségességét jelentette. Ez egybeesett az alkalmassági vizsgálati módszerek fejlődésével, és egyben inspirálta is ezek fejlődését. Francia nyelvterületen ez a pályairányítási igény nagyon komoly pályaeorientációs szolgáltatás kialakítását is eredményezte. Ennek egy nagyon tanulságos következménye is volt az iskolapszichológia fejlődésével kapcsolatban. Az iskolapszichológia és a pályaeorientációs tevékenység intézményesen is szétvált. Az általános iskolákban – első nyolc osztály – klasszikus iskolapszichológusi tevékenységprofil

volt jellemző, míg a középiskolákban két-három éves pályorientációs munka terjedt el, ami minden diákra kiterjedően önismerteti és pályaismereti foglalkozásokon keresztül csak az utolsó középiskolai évben vált kifejezett pályaválasztási tevékenységgé (Guillemard, 1982).

Ez a példa általános tanulságként azt a más vonatkozásban is megfigyelhető jelenséget demonstrálja, hogy az iskolapszichológia tevékenységi köre nagymértékben függ attól, hogy az egyéb segítő foglalkozások mennyire érhetőek el. A francia pályorientációs munka egyik szép példája az iskolapszichológia sorozatban magyar nyelven is megjelent foglalkozássorozat bemutatása (Dehelán és mtsai, 1993).

További tanulság, hogy az iskolapszichológusok feladatkörének alakulása szorosan összefügg a rendelkezésre álló módszerekkel és az oktatásügy igényeivel is. Ezt láthatjuk a képességmérés módszereinek kidolgozása és az iskolaérettségi vizsgálatok és a speciális osztályokba irányítás kapcsán. Merthogy ebben az időszakban nem csupán az iskolai oktatásra, illetve bizonyos pályákra való alkalmasság kérdése állt a központban, hanem a speciális osztályok létrehozása is jellemző válasz volt az átlagos oktatási módszerekkel sikerrel nem tanítható gyermekek számára. Így nem csak az értelmi vagy érzékszervi fogyatékoság esetén hoztak létre speciális osztályokat, hanem magatartási problémákkal küzdő tanulók számára is (Reynolds és mtsai, 1984).

A terápia túlsúlya – pszichoanalízis és a lelkiegészség-mozgalom hatása

A második nagyobb periódust az 1940-es évektől az 1970-es évekig az egyéni pszichés problémák felé fordulás jellemezte, előtér-

be került az érzelmi és magatartási problémák kezelésének igénye, amit egyrészt az Egyesült Államokban kibontakozó lelkiegészség-mozgalom, másrészt a gyermekek-nél és serdülőknél alkalmazható terápiás módszerek fejlődése tett lehetővé. Pléh Csaba (2021) ezt a korszakot a pszichológia általános fejlődése szempontjából jellemzi úgy, hogy ekkor következett be a gyakorlati élet felé való eltolódás. Az iskolapszichológia szempontjából is ezt láthatjuk, a diagnosztikus tevékenységről a hangsúly áttevődött a mindennapi, az oktatómunka szempontjából problémás tanulói viselkedés korrekciójának, a pszichés problémák kezelésének generális megoldása felé. A terápiás eszközök alkalmazásával a pszichés problémák oki kezelése került a fókuszba.

Ebben az időszakban a pszichoanalízis hatásának erőteljes túlsúlya volt jellemző az Egyesült Államoktól Franciaországig. A munkakör különbségeit nagymértékben befolyásolta, hogy a különböző országokban rendelkezésre álltak-e gyermekterápiás intézmények. Az USA-ban mind a mai napig nem beszélhetünk egységes iskolapszichológiai működésről, nagy különbségek vannak a tagállamok között. Azt azonban el lehet mondani, hogy ahol nem voltak független nevelési tanácsadó intézmények, ott az egyéni pszichés ellátás az iskolában dolgozó pszichológusokra hárult. Ezt láthattuk a korán fejlett iskolapszichológusi hálózattal rendelkező Franciaországban is, ahol a gyermekek pszichés gondozása az iskola keretei között volt elérhető ebben az időben. Nagy-Britanniában viszont kiépült nevelési tanácsadó hálózat mellett alkalmazták az iskolapszichológusokat, és ezért az ő feladatuk a tanulási nehézségek megállapításán túl a terápiás igényű diákok szűrése volt. Ennek látványos következménye lett, nem csak itt, hanem

például az Egyesült Államokban is: a terápiás ellátáshoz hosszú várakozólisták alakultak ki. Az iskolapszichológia szempontjából a terápiás eljárások alkalmazásának időigényessége a módszerek fejlődéséhez is vezetett, mivel ebben a korszakban már a jelentős iskolapszichológiai ellátással rendelkező országokban – USA, Nagy-Britannia, Franciaország – egyaránt abba a problémába ütköztek, hogy a terápiás ellátásra szoruló tanulók száma messze felülmúlta a rendelkezésre álló terápiás kapacitást. Az Egyesült Államokban egyenesen arról beszéltek, hogy az iskolás korú gyermekek 10%-ának indokolt lenne pszichoterápiás ellátást kapnia. Így az iskolák tele voltak jól diagnosztizált és a terápiás ellátásra váró diákokkal.

Szervezeti szintű problémakezelés

Az 1970-es évektől az iskolapszichológusi feladatkör bővülésének és újabb koncepcióváltásnak lehetünk tanúi. Ennek a korszaknak a végső határát már nehezebb lenne évszámhoz kötni, valahol a '90-es évek és az ezredforduló közé tehetjük, de még mindig nagy különbségekkel az egyes régiók vagy államok vonatkozásában. Ezt a korszakot a rendszerben való gondolkozással és a feladatkör bővülése felé való nyitással jellemezhetjük. Előtérbe került az iskolai problémák szervezeti szintű megközelítése két vonatkozásban is. Egyfelől a gyermekek egyéni problémáinak kialakulásában a környezeti hatások elemzése, másfelől a beavatkozás módjában is a sokszereplős megoldások keresése jelent meg (Bandura, 1978; Guillemard, 1982). Emellett elindult a szervezeti szinten jelentkező problémák rendszerszintű megoldásainak keresése – például

a droghasználatnak és az iskola működés-módjának a vizsgálata, és a megoldásokhoz a preventív módszerek kidolgozása. Ez utóbbi, a preventív szemlélet nem csak a példa szintjén jelentkezett mint új szemléleti irány, hanem a problémák kezelésének új megközelítését is jelenti. Egyre hangsúlyosabbá vált, hogy a problémákat nem a jelentkezésük után kell orvosolni, hanem olyan eljárásokat kell kidolgozni, amelyekkel megelőzhető a problémák kialakulása. Első lépésként az olyan látványosan jelentkező problémák kezelésére dolgoztak ki preventív programokat, mint a drogfogyasztás és a fiatalkori nem kívánt terhességek megelőzése, vagyis a családi életre nevelés. Így a biztonságos szexuális életre való felkészítés bekerült az iskolapszichológusok tevékenységi körébe.

Az iskolapszichológia általánossá válása, professzionizálódás és feladatkör bővülés

Az elmúlt mintegy negyed évszázadban az iskolapszichológia nemzetközi szintű elterjedésének lehetünk tanúi (Jimerson és mtsai, 2006). Ma már nem csupán az Egyesült Államokban, Kanadában és Nyugat-Európában természetes, hogy iskolapszichológusok dolgoznak az oktatásügyben, hanem egész Európában és világszerte terjed az iskolapszichológia alkalmazása. Még az olyan, korábban az alkalmazott pszichológia területén kevésbé fejlett országokban, mint Kína is azt láthatjuk, hogy egyre nagyobb a nyitottság a pszichológia oktatásügyi felhasználása felé. Világszerte mintegy 100 000-re becsülik a gyakorló iskolapszichológusok számát, ebből mintegy 28 500 dolgozik az Egyesült Államokban (Merrell és mtsai, 2012).

A másik fontos fejlemény a professzionizálódás irányában az, hogy egységessének a képzési követelmények, és nő az iskolapszichológusok végzettségi szintje. Ma már az Egyesült Államokban látványosan nő a PhD-végzettségűek aránya (Merrell és mtsai, 2012).

A tevékenységi kör szempontjából egyre inkább hangsúlyt kap a prevenció. Sok helyen célprojektek és pályázati keretben kidolgozott programok köre is szerveződik a tevékenység. Több közvetlen iskolapolitikai cél is meghatározó szerepet tölt be az iskolapszichológusok portfóliójának alakulásában. Ilyen világszerte jelentkező igény az integráció segítése, a hátrányos helyzetű tanulók támogatása vagy a korai iskolaelhagyás elleni tevékenység. Ezek közül a két utóbbi esetén Magyarországon is jelentős kezdeményezések történtek az iskolapszichológusok bevonásával az utóbbi években.

Munkamódszerek tekintetében egyre nagyobb hangsúlyt kap a tanárokkal folytatott konzultáció és a szakmaközi együttműködés is (Cole és Kokai, 2021).

A MAGYAR ISKOLAPSZICHOLÓGIA ELŐZMÉNYEI

A magyar iskolapszichológia alakulása kis jóindulattal sem tekinthető szerves fejlődésnek, a politikai-ideológiai változások sokáig hátráltatták az iskolapszichológusok alkalmazását. Ennek a viszonylag késői szervezeti szintű indulásnak, mint megmutatjuk, voltak kiaknázható előnyei is. A szakma nemzetközi szintű alakulása több olyan tanulsággal is szolgált, amelyek felhasználhatóak voltak a nyolcvanas években induló magyar iskolapszichológia koncepciójának kidolgozásához.

Pszichológiai tevékenységek az oktatásügy érdekében a 20. század első felében

A második világháborúig Magyarországon három területen is elindult az oktatásüggyel kapcsolatban álló fejlesztés a pszichológia területén. Időben is a legkorábbi Nagy László munkássága, aki 1906-ban alapította meg a Magyar Gyermektanulmányi Társaságot, gyermekrajzok elemzésével és gyermekmegfigyeléssel (Nagy, 1905, 1907) foglalkozó munkái meghatározóak a tudományos fejlődépszichológiai vizsgálódás elindításában.

Másrészről Ranschburg Pál nevét érdemes kiemelni, aki az Orvostudományi Egyetemen kezdte meg munkásságát, és 1899-ben hozta létre az első pszichofiziológiai laboratóriumot. Ez később Gyógypedagógiai Magyar Királyi Laboratórium néven működött, és az oktatásügy széles körű problémáival, az írás, az olvasás, a számolás, valamint a figyelem problémáin túl a pályaválasztás és tehetségkiválasztás kérdéseivel is foglalkozott. Vizsgáló eljárásokat is kidolgoztak, és Ranschburg Pál nevéhez kötődik az első emlékeztetvizsgálati módszer, a Ranschburg-féle szópárok (Benczédy és mtsai 1970). Az ő munkássága révén már nagyon korán összekapcsolódott a normál fejlődés és a gyógypedagógiai kérdések vizsgálata. Ebből a laboratóriumból bontakozott ki a két világháború közt nagyra nőtt, majd ketté is vált laboratórium. Ez utóbbit Szondy Lipót, majd Bárczi Gusztáv vezette.

1929-ben jött létre a harmadik említésre méltó intézmény, az Állami Gyógypedagógiai Nevelési és Pályaválasztási Tanácsadó, amely már pszichoterápiás, pályaalkalmassági és anyák számára tanácsadó tevékenységet is nyújtó intézmény volt.

A pszichológia egyre nagyobb térhódítását jelzi az oktatásügy területén, hogy az első gimnáziumi pszichológia-tankönyv már az első világháború előtt megjelent (Kornis, 1911), és Bognár Cecil munkássága nyomán (Bognár, 1932, 1935a, 1935b) a gimnáziumi oktatásban a pszichológia önálló tantárgyként széles körben is megjelent.

A pszichológia hivatalos háttérbe szorulása (1950-es és 1960-as évek) és a túlélés érdekében folytatott tevékenységek

A második világháború utáni korszak a hatvanas évek közepéig nem kedvezett sem a nevelési tanácsadás, sem az iskolapszichológia fejlődésének. Azonban különösen a nevelési tanácsadásra, de bizonyos értelemben az iskolapszichológiára is igaz, hogy ezek a tevékenységek nem szűntek meg, sőt bizonyos fejlődés abban az időben is volt, amikor a pszichológusképzés maga is szünetelt.

Ennek látványos eredménye a gyermekideggondozó hálózat létrehozásának terve és az ifjúságvédelmi hálózat kiépítése 1957-ben. Emellett a nevelési tanácsadás is egyre jobban kiépült, elsősorban Budapesten, ahol számos kerületben előbb társadalmi munkában, majd 1967-től államilag finanszírozottan egyre több nevelési tanácsadó jött létre.

Az ötvenes években, majd a hatvanas évek elején is a pszichológiát ideológiai szempontból nemkívánatosnak tartották, és maga a pszichológusképzés is elvileg szünetelt. A gyakorlatban azonban nem szűnt meg teljesen, a pszichológia iránt érdeklődő, és később a pszichológia oktatói pedagógia szakos képzés keretében tanultak valamennyi pszichológiát. A formális pszichológia szakos képzés 1963-ban indult újra. Ennek a korszaknak és főként az 1960-as és '70-es éveknek

az iskolapszichológia szempontjából jelentős fejleménye Mérei és munkatársainak tevékenysége a több szempontú szociometria módszertanának és gyakorlati alkalmazásának kidolgozása terén (Mérei, 1971).

Az alkalmazott gyermekpszichológia újraindulása

Az 1970-es évek elején már egyformán jelentkezett az igény a nevelési tanácsadás és az iskolapszichológia iránt (Horányi és Kósáné Ormai, 1991; Temesi, 1964). Elkészült az első iskolapszichológiával kapcsolatos kutatás (Tunkli, 1968), amely 120 iskolaigazgató iskolapszichológia iránti igényét mérte fel azzal az egyértelmű eredménnyel, hogy az iskolák vezetése nyitott lenne az iskolapszichológiai szolgáltatás iránt. Az egyéni pszichés gondozás, nevelési tanácsadás iránti igényt jól jelzi, hogy több kerületben önkéntes szolgáltatást indítottak a hatvanas évek végén. A két szolgáltatás hivatalos indítását egyszerre kezdeményezték és az, hogy végül a nevelési tanácsadók hálózatának kiépítése kapott zöld utat, egy 1969-es fővárosi főosztályvezetői megbeszélésen dőlt el (Horányi és Kósáné Ormai, 1991). Itt is hasonló jelenségnek lehetünk tanúi, mint a korábban említett francia példában az iskolapszichológia és pályaaorientáció vonatkozásában: az erőforrások csak az egyik terület fejlesztését biztosították. Ezzel együtt is az oktatásügy számára is több vonatkozásban haszonnal járt a nevelési tanácsadók fejlődése. Egyrészt ekkor vezették be az iskolaérettségi vizsgálatokat, amiket a nevelési tanácsadóknak dolgozó szakemberek végeztek, és napjainkban is a pedagógiai szakszolgálat tevékenységi körébe tartoznak. Más részről a nevelési tanácsadók munkáját mint az oktató-nevelő munka segítését defi-

niálták, és bár az esetek túlnyomó többségében a nevelési tanácsadók mint gyermekpszichoterápiás intézmények működtek, az intézmények vezetőinek szemlélete szerint voltak olyan tanácsadók, ahol az oktatásügyet segítő tevékenységeket is végeztek (Szalayné Simkó, 1986) – például esetmegbeszélő csoportokat pedagógusok számára (Füri és Zsár, 1986).

Annak, hogy a pszichológia újra polgárjogot nyert, további jele, hogy a hatvanas években újra bevezették a pszichológiaoktatást a gimnáziumi oktatásban egy féléves tárgy keretében a 11. évfolyamon (Lénárd, 1967).

A MAGYAR ISKOLA- ÉS ÖVODAPSZICHOLÓGIA FEJLŐDÉSE AZ ELMÚLT KÖZEL 40 ÉVBEN

Informális előzmények és az iskolapszichológia alkalmazását segítő induló kísérlet két szakasza

Magyarországon is dolgoztak iskolapszichológusok a szakma formális indulását megelőzően, már a nyolcvanas évek előtt is, igaz csak nagyon kis számban. Az iskolapszichológusokat tulajdonképpen informális okokból alkalmazták, az iskolaigazgatók egyéni lehetőségei és döntése alapján. Tevékenységi körüket maguk alakították ki az iskola vezetőségével összehangoltan.

Az iskolapszichológia szervezett indulását az 1984-ben az ELTE BTK Társadalom- és Nevelépszichológia Tanszék akkori vezetőjének, Dr. Hunyady Györgynek a kezdeményezésére indult kétéves kísérlethez köthetjük. Ebben a modellkísérletben három iskolapszichológus kezdett dolgozni olyan iskolákban, ahol az igazgató szívesen fogad-

ta őket. Feladatuk az volt, hogy minél szélesebb körű tevékenységeket próbáljanak ki abból a célból, hogy kiderüljön, mik azok a szolgáltatások, amikre fogadókészek az akkori magyar iskolák. Munkájukat egy támogató team segítette, Szalayné Simkó Hilda vezetésével. A kipróbált tevékenységek: szociometria és a társas kapcsolatok fejlesztése a pedagógusokkal együttműködve, társosztályfőnökség, pedagóguskonzultáció, osztályfoglalkozások, fejlesztő csoportok (tanulásmódszertan, preventív fejlesztő csoport tanulási problémák megelőzésére, kreativitást fejlesztő, csoportépítő csoport), egyéni foglalkozás tanulókkal és szülőikkel. A tapasztalatokról a P. Balogh Katalin szerkesztette *Iskolapszichológia* kötetben (Porkolábné Balogh, 1988) olvashatunk. A kísérlet a nemzetközi iskolapszichológusi tapasztalatokra támaszkodott (Némethné Kollár, 1988).

1986 szeptemberében az akkori Oktatási Minisztérium támogatásával kezdődött egy következő kísérleti periódus, amely két évig tartott. Ennek keretében összesen 30 iskolába került iskolapszichológus. 10 állás létesült debreceni intézményekben és 20 állás Budapesten. A program sikerének egyik kulcseleme az volt, hogy az iskolák vezetői jelentkezhettek a kísérletbe, azaz jelezhették részvételi szándékukat. Így csak olyan intézmények kerültek be a programba, ahol az igazgatók ezt támogatták. Ilyen keretek között jobb eséllyel indult az együttműködés a pszichológusok és az intézmények között. A másik kulcstényező a szakmai hálózat kialakítása volt. Az újonnan kinevezett iskolapszichológusok még az indulás előtt részt vettek egy közös, háromnapos felkészítő programban, amelyet a projekt szakmai vezetői, P. Balogh Katalin és Bugán Antal szerveztek meg. Ezt követően minden

hónapban volt egy egész napos szakmai találkozó, amelyen minden, a kísérletben dolgozó pszichológus részt vett. Ezek a szakmai találkozók teremtették meg az alapját a máig működő Országos Iskolapszichológus Módszertani Bázisnak. A havi rendszeres találkozók alkalmat kínáltak a tapasztalatok megosztására, a felmerülő szakmai problémák közös megoldására, valamint továbbképzésre is.

A kétéves kísérlet időszakában az iskolapszichológusok főállásban (heti 26 kontaktóra) egyetlen intézményhez tartoztak. Közvetlen munkahelyi vezetőjük az igazgató volt, és a pedagógusok kollégaként tekintettek rájuk. Az első évek nagy kérdése az volt, hogy sikerül-e megmutatni, hogy milyen konkrét segítséget jelent a pszichológus a pedagógusok számára, sikerül-e elfogadtatni az iskolapszichológusi munka preventív szemléletét és indirekt munkamódját. (Szemben a korábban megvalósuló inkább klinikai modellel – lásd a nemzetközi fejlődés 2. korszakát). A kísérlet eredményeként a hazai iskolapszichológusi munka kerete a társas kontextusra fókuszáló, a csoportok, kapcsolatok dinamikáját felhasználó, a szervezet működését pozitív irányba befolyásoló, rendszerszemléleten és szociálpszichológiai jellemzőkön alapuló működésmód lett. Ez bizonyos mértékig csalódást okozott (és talán még okoz ma is) az intézményeknek, akik sok esetben az egyéni foglalkozást, a „rosszul működő gyerekek megjavítását” remélték ettől a szolgáltatástól.

Az iskolapszichológia fejlődése a kísérleti periódustól 2013-ig

Az iskolapszichológusi munka meghonosodása az 1990-es évek elejére megtörtént, a kísérlet lezárulta után pár év alatt 100 fölé

nőtt az iskolapszichológusok száma. Emellett megjelent az igény az óvodáskorúak ellátására is. Az 1990-es évek elejétől kezdtek megjelenni az óvodákban a pszichológusok, akik az iskolapszichológiai keretrendszer adaptálták az óvodai viszonyokhoz és a gyerekek életkori sajátosságaihoz. Ennek megfelelően az óvodapszichológusi munka fókuszába még inkább a felnőttekkel (pedagógus, szülő) való konzultáció került. A társas kontextusra és a rendszerszemléletű megközelítésre épülő intervenció lényege, hogy a gyerekeket körülvevő közeget, szabály- és kommunikációs rendszert kell megismerni és szükség esetén megváltoztatni ahhoz, hogy a közösségben megjelenő problémákat kezelni lehessen. Emellett kisebb mértékben, de megjelenik a csoportos, esetleg egyéni fejlesztés is, ami főként azon készségekre fókuszál, amelyek segítik a jobb beilleszkedést, a szabályokhoz való igazodást és a sikeres iskolakezdeményezéshez szükséges kommunikációs, problémamegoldó és egyéb kognitív képességek kifejlesztését.

A 2000-es évek elejére az iskolapszichológusi munka szervezeti feltételei bővültek. Egyre több nevelési tanácsadóban alakultak olyan munkacsoportok, amelyeknek iskola- és óvodapszichológusok is tagjai voltak. Az első ilyen kezdeményezés a Pedagógiai Kabinet keretében jött létre Budapesten, a XIII. kerületben (Kósáné Ormai és Ruskó, 2009). Ebben a szervezeti formában az óvoda- és iskolapszichológusok nem az oktatási intézmények, hanem egy attól független intézmény alkalmazásában álltak, de munkájukat teljes egészében az oktatási intézményekben végezték. Szakmai összefogásukat a nevelési tanácsadóban vagy pedagógiai kabinetben alkalmazásban álló team vezetője végezte. Lényegében ennek mintájára, de a megvalósulás szempontjából jelentősen rosszabb

feltételekkel alakult ki a kistérségi, térségi társulásokban megvalósuló iskolapszichológusi tevékenység gyakorlata is.

Az ún. kistérségi társulások 2009-ben jöttek létre, amelyekben a közoktatási feladatok ellátását szervezték egységes rendszerbe. Ennek keretében kapott helyet az iskolapszichológia is, mint a nevelési tanácsadókban elérhető szolgáltatás. Ehhez született egy szakmai ajánlás is, amelynek alapfilozófiája megegyezik a jelenleg is érvényben lévő szakmai protokollal (M. Tamás és mtsai, 2009). Ugyanakkor ez a kezdeményezés a szakma szempontjából nem hozott egyértelmű előrelépést. Jóllehet formálisan így a pályázatban részt vevő minden kistélepülés iskolája (óvodája) hozzájuthatott az iskolapszichológusi ellátáshoz, de a gyakorlatban ez sok esetben azt jelentette, hogy egy-egy intézményre hetente vagy akár kéthetente 1–2 ellátási óra jutott, ami az iskolapszichológusi munka folyamatorientált és preventív jellegét nem tudta szolgálni.

Az iskolapszichológia törvényi szintű szabályozása

A magyar iskolapszichológia fejlődése szempontjából érdemes korszakhatárnak tekinteni a 2011-es köznevelési törvényt, a 326/2013. (VIII. 30.) kormányrendeletet, valamint a 20/2012. (VIII. 31.) EMMI rendeletet, mert itt jelenik meg először törvényi szinten az iskola- és óvodapszichológusok kötelező alkalmazása. Az óvodás vonatkozásában az Nkt. (2011. évi CXCV. törvény a nemzeti köznevelésről), míg az iskolák tekintetében a kormányrendelet (326/2013. (VIII. 30.) kormányrendelet) egységesen írja elő, hogy 500 gyermekenként/tanulónként egy, a teljes munkaidő ötven százalékában foglalkoztatott óvoda- vagy iskolapszichológust kell alkalmazni.

Ez végrehajtási szinten azt jelenti, hogy az 500 fő feletti intézmények a központi költségvetésből közvetlenül leírvhatják az alkalmazás bérkeretét. Az 500 tanulónként fél státusz a korábbiakhoz képest nagy lehetőségeket, ugyanakkor számos megoldandó problémát is jelent. Az egyik probléma, hogy az intézmények túlnyomó többsége nem éri el a bűvös 500 fős határt. A 8 osztályos általános iskolák két párhuzamos osztállyal jellemzően 400–450 fő körüliek, az óvodák közül a nagyok gyermeklétszáma 200–300 fő. Elvileg az intézmények létszáma összeadható, és így lehet három vagy több intézménynek közös iskolapszichológusa, de ez a gyakorlatban több okból se valósul meg. Egyrészt, mert ez már a fenntartó akaratától függ, aki viszont gyakran finanszírozási gondokkal küzd, másrészt ennek jelentős szakmai korlátai is vannak. Három intézménynél többet ellátni kellő szakmai színvonalon nem igazán lehet, mivel a hatékony munkavégzés feltétele a szervezet ismerete és a folyamatos kapcsolattartás a pedagógusokkal, ami aligha valósítható meg heti egynapos jelenléttel. Az igazán nagy problémát azonban a kistélepülések kis iskolái jelentik, ahol egyrészt jellemzően sok a hátrányos helyzetű tanuló, ezért mind a pedagógusok, mind a diákok számára fokozottabban indokolt lenne az iskolapszichológusi támogatás, másrészt itt a fizikai távolság is nehezíti az ellátás biztosítását.

A törvényi szabályozás másrészt leírja az óvoda- és iskolapszichológusok feladatait, és irányelveket fogalmaz meg a munkavégzés mikéntjével – a munkamódszerekkel, a kliensek körével és a munkaidővel kapcsolatban. A részletes szakmai irányelveket azonban már a minisztérium által jóváhagyott protokoll tartalmazza.

Az iskola- és óvodapszichológia protokolljának elvei

Az iskolapszichológusi munkát 1989-ben minisztériumi módszertani levél foglalta keretbe (Hunyady és Templom, 1989). Az ezt követő két évtizedben több próbálkozás is történt az iskolapszichológia szakmai vezetése részéről, hogy ezt a szabályozást magasabb szintű jogszabály szintjére emeljék. Ennek a szakmai erőfeszítésnek egyik bizonyítéka a 2001-ben az *Alkalmazott Pszichológiában* megjelent, a minisztérium által azonban nem megerősített ajánlás a módszertani levélre (Porkolábné Balogh, 2001).

Fontos szakmai lépés volt az iskola-pszichológiai módszertani füzetsorozat elindítása, amit az Országos Iskolapszichológiai Módszertani Bázis kezdeményezett, és minisztériumi támogatás tett lehetővé. A sorozat szerkesztője és a Bázis vezetője P. Balogh Katalin volt. Az *Iskolapszichológia*-sorozat első kötete, amely már a szakterület főbb területeit mutatta be, 1987-ben jelent meg (Porkolábné Balogh és Szitó, 1987). A sorozat dinamikusan fejlődött, az első öt évben húsz kötete jelent meg, amelyek az iskolapszichológusok módszertani támogatását célozták meg, s egyszersmind a gyakorlatban dolgozó kollégák szakmai tapasztalatainak átadására is szolgáltak.

Jóllehet ezek a kiadványok segítették a szakami tájékozódást, mégsem tudták betölteni a szakmai protokoll szerepét, amelynek első kísérleti verziója Szitó Imre munkája volt (Szitó, 2010). Az általa készített szakmai protokoll nem volt széles körben ismert, sem hivatalosan elfogadott, de szakmai szempontból jó kiindulópontot jelentett a 2014-ben megszületett és máig hivatalosan elismert szakmai protokollnak. Az egységes

pedagógiai szakszolgálatok létrehozásakor az intézményeken belül tíz funkciót különítettek el, amelyekből az egyik az óvoda-iskolapszichológusi funkció. Egy átfogó TÁMOP-pályázat (2012) keretében az Educatio Nonprofit Kft. kapott megbízást a tíz terület szakmai protokolljának megírására. A protokoll elkészítésére 2014-ben került sor. A szakmai anyagot 2015-ben elfogadta az EMMI, és azóta ez adja az óvoda-iskolapszichológusi munka szakmai keretét. A protokoll (Szabó és mtsai, 2015), jóllehet címe alapján a szakszolgálatokban végzett óvoda-iskolapszichológusi munkára vonatkozik, de teljeskörűen bemutatja az oktatási intézményekben dolgozó óvoda- és iskolapszichológusi munkát, valamint kitér a szakszolgálatokban dolgozó óvoda-iskolapszichológus koordinátor feladataira is. A protokoll a törvényi előírásokkal összhangban hangsúlyozza, hogy az óvoda- és iskolapszichológus feladata az oktató- és nevelőmunka segítése, a tudományos ismeretek felhasználása a gyerekek és diákok egészséges fejlődésének segítése érdekében, a pedagógusokkal és szülőkkel való együttműködésre alapozva. Alapját a preventív megközelítés és a rendszerszemlélet adja. Kitér a főbb tevékenységi területekre, kiemeli a minőségbiztosítás és a szakmai kontroll szerepét. Példákat mutat be az adminisztrációs feladatok és az egységes nyilvántartás elkészítésének módjaira. Az átfogó szakmai protokoll széles körű szakmai támogatottságot élvez a kidolgozás első időszakától fogva. Ugyanakkor az időközben bekövetkezett szervezeti változások, és váratlan, de a közoktatást is erőteljesen befolyásoló események (pl. COVID-19-járvány kapcsán elrendelt digitális oktatás) szükségessé teszik a protokoll felülvizsgálatát és kiegészítését.

Az iskola- és óvodapszichológusok létszámának alakulása

Az iskolapszichológus-státuszokat, mint írtuk, kezdetben központi költségvetési források biztosították, és a kísérleti fázis lezárulását követően az 1990-es évek elején már több, mint száz iskolapszichológus dolgozott. A '90-es években a fejlődés már kevésbé volt dinamikus, megjelent azonban egy nagyon pozitív elem ebben a folyamatban. Már nem csak központi forrásokból keletkeztek státuszok, hanem az iskolaigazgatók az iskola saját keretéből is fordítottak státuszok megteremtésére. Így az ezredfordulóra a létszám kb. 200-ra volt tehető. A következő fejlesztési állomást a kistérségi pályázatok jelentették 2006-tól. Ekkor jelentősen nőtt az iskolapszichológussal rendelkező iskolák száma, azonban ez nagyon sok esetben látszatellátást jelentett, a töredékállásban alkalmazott szakemberek miatt.

Pontos adataink 2010-ből és 2020-ból állnak rendelkezésünkre az EMMI jóvoltából. 2010-ben az iskolapszichológusok létszáma (egész és részállások együtt) országosan 576 fő volt, ehhez még az óvodapszichológusok száma is hozzáadandó, amit kb. 200 főre lehet becsülni. A 2013-ban bekövetkezett szervezeti átalakulás sajnos sok helyen a szakemberek elvándorlását jelentette. 2016-ban az egész állású iskolapszichológusok száma az EMMI szerint 349 volt (ehhez a részállásúak száma még kb. ugyanennyire becsülhető, azonban az új szervezeti struktúra kialakulása után újra emelkedik az iskola- és óvodapszichológusok száma. Különösen fontos, hogy a korábban leginkább ellátatlan régiókban (Közép- és Nyugat-Dunántúl, Dél-Alföld)

is elindult az iskolapszichológiai hálózat kiépítése. 2020-ban már a létszám újra a 2013-as szint körüli volt (750 fő a KLIK fenntartású intézményekben alkalmazottak száma, ebből óvodapedagógus 180), a szakképző intézményekben dolgozók számát 100–200 fő körüli-re becsüljük. Vagyis a szakmában dolgozók száma közel ezer, de ezeknek jelentős hányada részállású. Az ellátott iskolák arányát tekintve ez a szám messze van a kívánatos szinttől, az iskolák negyedében, optimista becslés szerint harmadában van iskolapszichológus. A jelenlegi rendeleti szintű ellátáshoz kb. 2500 szakemberre lenne szükség.

Részletes adataink az iskolapszichológusok alkalmazási jellemzőiről az EMMI adatok és az Országos Iskolapszichológusi Módszertani Bázis 2015-ös felmérése alapján állnak rendelkezésre.¹ Ez alapján a legjobban ellátott Budapest, majd a megyeszékhelyek, a városok, és végül az egyéb települések. Minél kisebb településen van egy intézmény, annál kevésbé van iskolapszichológus az intézményben. A kollégák többsége közalkalmazott, pedagógusi besorolással, arányaiiban túlreprezentált a pályakezdők és a 10 évnél nem régebben a pályán levők aránya. A szakma szempontjából gond, hogy alulreprezentált a több éves gyakorlattal rendelkezők aránya. A pályakezdőket sújtja, hogy határozott idejű szerződéssel dolgoznak helyettesítőként – ez élethelyzetük miatt szociális problémát is jelent.

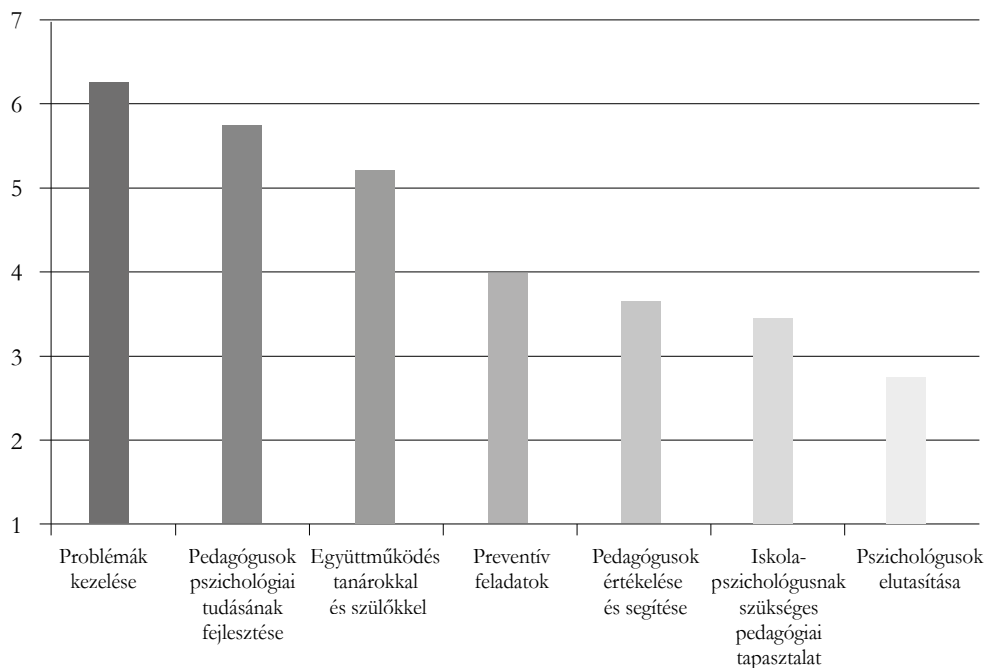
Területileg is egyenetlen az ellátottság, a legjobb helyzetben annak a két egyetemnek a vonzáskörzete van, ahol a legkorábban indult meg az iskolapszichológiai specializáció a pszichológusképzésen belül, tehát Budapest és Debrecen környéke.

¹ A felmérés a TÁMOP 4.1.2.B.2-13/1-2013-0007 „Országos koordinációval a pedagógusképzés megújításáért” programja támogatásával valósult meg.

A PEDAGÓGUSOK IGÉNYEI AZ ISKOLAPSZICHOLÓGUSI ELLÁTÁSSAL KAPCSOLATBAN

A pedagógusok iskolapszichológusi feladatokkal kapcsolatos elvárásairól és az iskola-

pszichológia iránti attitűdjükről felmérést készítettünk pedagógusok és diákok körében (N. Kollár és mtsai, 2018). Az általunk szerkesztett attitűdskála hét faktort tartalmaz. A faktorok megbízhatósága kielégítő (Cronbach- α : 0,73–0,90).

1. ábra. Pedagógusok iskolapszichológussal szembeni attitűdje és igénye a különböző szolgáltatások nyújtása iránt

A hétfokú Likert-skálán a leginkább igényelt feladatvégzés a pedagógusok részéről a problémás helyzetek kezelése egyéni, csoport- és osztályszinten, de ebbe a faktorba nem csak a direkt munkavégzés, hanem általában az iskolapszichológusok alkalmazásának igénye és az iskolapszichológusokról alkotott pozitív vélemény (felkészült az iskolapszichológus, szükséges stb.) is benne van (átlag 6,25). Nagy az egyetértés abban a vonatkozásban is, hogy a pedagógusoknak szükséges minél nagyobb pszichológiai tudással rendelkezni, és ennek elősegítésére jelentős mértékben

számítanak is az iskolapszichológus aktív segítségére mind csoportfoglalkozás, mind ismeretterjesztő előadás formájában.

Nagyon biztató, hogy a harmadik legpozitívabb faktor a pedagógusokkal és szülőkkel való együttműködés, igénylik a közös problémamegoldást a pszichológussal. Már kevésbé természetes számukra, de inkább elfogadóak, mint elutasítóak a preventív tevékenységek (egészségfejlesztés, társas kapcsolatok fejlesztése, tehetségazonosítás, pályaválasztás, szexuális felvilágosítás stb.) iránt. Amin dolgozni érdemes, az a pedagógiai

munka közvetlen segítésének, a módszertani kultúra fejlesztésének kérdése, hospitálás keretében nyújtott segítség. Erre talán a legkevésbé vannak kiképezve maguk az iskolapszichológusok is, és jól kitapinthatóan van egy rétege a pedagógusoknak, akik tartózkodnak azzal kapcsolatban, hogy a pedagógusi kompetenciájukat érintő kérésekben segítséget fogadjanak el.

Örömteli a pedagógusok hozzáállásában, hogy nem várnak el pedagógiai tapasztalatokat a pszichológustól és tisztában vannak a két szerepkör különbözőségeivel, valamint az elutasítás nem jellemző a körükben. Ez összhangban van az elsőnek említett faktor tartalmával, azaz azzal, hogy egyértelműen igénylik az iskolapszichológus munkáját, sőt az iskolapszichológusok nagyobb mértékű alkalmazását (N. Kollár és Szabó, 2017).

Diákokkal végzett hasonló felmérésünk eredményeit két vonatkozásban emeljük itt ki: egyrészt figyelemre méltó, hogy a diákok a pedagógusoknál nagyobb mértékben tartják szükségesnek a preventív tevékenységet (két mintás $t = -2,453$; $p < 0,05$), másrészt a diákoktól megkérdeztük, hogy ők maguk szívesen fordulnának-e iskolapszichológushoz, és hogy az osztálytársaik és szüleik mennyire támogatnák őket ebben. Mindkét dimenzió mentén rendkívül pozitív véleményt kaptunk, a saját hozzáállásul átlagértéke 5,20 a hétfokú skálán, míg a környezet támogatását értékelték a legpozitívabban, 5,38 pontra (N. Kollár és mtsai, 2018).

SZERVEZETI JELLEMZŐK AZ ISKOLAPSZICHOLOGIÁBAN

Nemzetközi viszonylatban is többféle szervezeti megoldás él mind a mai napig a gyakorlatban. A szervezeti megoldások alap-

vetően azzal jellemezhetőek, hogy az óvoda- vagy iskolapszichológus magának a nevelési-oktatási intézménynek a dolgozója, vagy külső intézményből, az iskolákba kijárva látja el a feladatát. A külső intézményben való munka általában azt is jelenti, hogy az iskolapszichológus egy különböző szakemberekből álló team tagjaként dolgozik. Ez jellemző a francia nyelvterületen dolgozó szakemberekre és Kanadára is. Általában egy nyelvi fejlesztő (logopédus), egy mozgásfejlesztő és egy pszichológus alkotja ezeket a teameket (Guillemard, 1982). A másik megoldás az óvodához, illetve iskolához való tartozás.

Magyarországon a hálózatépítés indulásakor a szervezeten kívül az iskolához tartozás és az egy iskola – egy iskolapszichológus megoldás volt jellemző. Az iskolapszichológus jogkörgyakorlója az iskola igazgatója volt. Ennek mozgatórugója az az elképzelés volt, hogy az iskola akkor érzi sajátjának a pszichológust, és akkor épül be könnyen a szervezetbe, ha formálisan is tagja annak. Ennek kétségtelenül vannak előnyei és már az első években is kiderült, hogy hátrányai is. A kulcs pro és kontra is az iskolavezetéssel való viszony.

A kilencvenes évektől kezdődően, elsőként 1993-ban, mint már korábban említettük, a XIII. kerületi Pedagógiai Kabinet keretében jött létre iskolától független iskolapszichológusi csoport (Kósáné Ormai és Ruskó, 2009), majd az ezredfordulón és azt követően egyre több nevelési tanácsadó keretében is létrejöttek, jellemzően Budapesten, iskola- és óvodapszichológusokból álló teamek. Ezek előnye a szakemberek számára egyrészt az iskolaigazgatótól való függetlenség és a csapatmunka jelentette, az iskolák ellátása szempontjából viszont a rugalmas szervezés jelentett nyereséget.

Szervezeti szempontból nagy változást a pedagógiai szakszolgálatok kialakítása és az iskolapszichológia törvényi szabályozása jelentette 2013-ban. Az iskola- és óvodapszichológusok ahhoz az intézményhez tartoznak munkajogilag, ahol dolgoznak, míg az őket szakmailag vezető iskola- és óvodapszichológusok koordinátora – akik a rendelet szerint minden járásban egész állásban kellene, hogy tevékenykedjenek – a pedagógiai szakszolgálat alkalmazottjai. A gyakorlatban a koordinátori helyek kb. fele betöltetlen, és a koordinátorok jelentős százalékban csak törtállásban látják el ezt a feladatot, ami a szakma további fejlődését jelentősen fékezi. A másik probléma ezzel a szervezeti megoldással az intézményi széttagoltság. Az óvodapszichológusok szervezetileg az önkormányzatokhoz, az iskolapszichológusok az iskolákhoz, és ezen keresztül a KLIK-hez tartoznak, míg a koordinátorok a pedagógiai szakszolgálatokhoz, és így végső soron ők is a KLIK-hez tartoznak. A képet tovább színesíti (vagy bonyolítja), hogy 2020-tól a szakképző intézmények az Innovációs és Technológiai Minisztériumhoz tartoznak.

AZ ISKOLAPSZICHOLOGIA SZEMLÉLETI JELLEMZŐI

Mitől függ az iskolapszichológusok feladatköre?

Az iskolapszichológia történeti alakulásának tanulságai alapján érdemes kissé elidőzni annál a kérdésnél, mit is értünk iskolapszichológia alatt. Addig egyszerű a kérdés, hogy azokat a közoktatásban dolgozó pszichológusokat tekintjük iskolapszichológusnak, akik az oktatás és az intézményes nevelés érdekében dolgoznak a pszichológia

mindenkori fejlettségi szintjén felhasználható tudás alapján. Azonban már a kezdetektől nemzetközi szinten is számos kérdés felvetődött ezzel kapcsolatban (Reynolds és mtsai, 1984).

- Mindenekelőtt meghatározó a jogi szabályozás, azaz, hogy milyen tevékenységeket várnak el az iskolapszichológustól. Magyarországon ez azt jelenti, hogy nagy hangsúlyt kell fektetni a preventív szűrésekre és ennek eredményeként a gyermekek korai fejlesztésének biztosítására, valamint az oktató-nevelő munka indirekt megsegítésére, vagyis a pedagógusokkal folytatott konzultációra és együttes problémakezelésre. A másik kiemelt terület a társas kapcsolatok, bullying-prevenció és a társas készségek fejlesztésének területe.
- A tevékenységi kör szempontjából fontos az iskola- és óvodapszichológusok képzettsége és specifikus módszerek alkalmazására való jogosultsága is, vagyis az az alapelv, hogy a munkakört a végzettséggel összhangban kell meghatározni. Ezért nagy jelentőségű a szakemberek rendszeres továbbképzése, amelyhez az oktatásügynek az anyagi forrásokat is biztosítani kell, ami nagyon változó mértékben valósul meg még napjainkban.
- Az iskolapszichológus, illetve a munkahely felfogása az iskolapszichológiáról szintén befolyásoló tényező. A magyarországi törvények a feladatok széles körét határozza meg, ezek arányait azonban az adott intézmény adottságaihoz s igényeihez célszerű igazítani. A feladatkör belső arányait intézményi szinten a munkaköri leírás szabályozza, és nagy intézmények közti különbségek is előfordulnak a gyakorlatban még egy-egy kolléga két

intézménye között is. Az előző példánk az intézmény igényeihez való igazodásról szól, de az iskolapszichológus előképzettsége és nézetei, különösen a lelki egészséggel kapcsolatos preventív feladatokról, szintén nagy hatást tud gyakorolni. Mint több vonatkozásban is jeleztük, a pedagógusok első sorban az akut problémák megoldását várják az iskolapszichológustól, de számos szakmai érv és tapasztalat szól amellett, hogy hosszú távú eredményeket csak a megelőzés hozhat. Ez azonban kezdetben kevésbé látványos, és csak jól felépített stratégiával lehet időt teremteni ahhoz, hogy preventív munkát tudjunk végezni.

- Nem utolsó sorban az anyagi vonatkozások is hatást gyakorolnak. A pályázati alapon finanszírozott célfeladatok – ilyen volt Magyarországon a kistérségi iskolapszichológiai pályázat, vagy a korai iskolaelhagyás megelőzésére szolgáló pályázati támogatás – behatárolhatják a tevékenységi kört.

Milyen életkorú gyermekek ellátása tartozik az iskolapszichológia hatáskörébe?

Mi az a legkisebb életkor, ahol már fontos a pszichológusok munkája, és mikor ér ez véget? Vagyis az óvodapszichológia is kiépítendő tevékenység-e, és befejeződik-e a tevékenység a közoktatás végén, vagy csak az intézményes oktatás lezárulásakor, vagyis a felsőoktatási pszichológiai tanácsadás és a felnőttképzés területén is van dolga és haszna az iskolapszichológusi tevékenységnek? A válasz egyik oldalról határozottan koncepcionális – vagyis annak a kérdése, hogy a prevenció mekkora szerepet kap az iskolapszichológiában. Ha – mint látni fogjuk –

ebben gondolkodunk, akkor az óvodapszichológiának kitüntetett szerepet érdemes szánni. Az életkor felső határa már azon az elvi kérdésen túl, hogy módszertani szempontból más megközelítést indokol-e a (többségében fiatal) felnőttek támogatása, a kérdés gyakorlati szempontból is felvetődik, ti. hogy ki és milyen keretből finanszírozza a felsőoktatásban és felnőttoktatásban tanulók pszichológiai tanácsadását.

Az iskolapszichológia határainak kérdése – a terápiás tevékenység és az iskolapszichológia viszonya

Az iskolapszichológusi munka fókusza mára már elmozdult az egyéni, terápiás szemléletű tanácsadói munka irányából a rendszer-szemléletű, problémafókuszú konzultatív és preventív tevékenység felé (Sheridan és Gutkin, 2000) Ezt az indirekt munkamódot még sok esetben nehezen fogadják el az iskolák, a pedagógusok. Ez hasonlóképpen jellemző nemzetközi szinten is. Egy finn kutatás szerint a pszichológusok munkaidejük töredékében dolgoznak indirekt munkamódban (Ahtola és Kiiski-Mäki, 2014). Egy széleskörű nemzetközi kutatás szintén azt támasztja alá, hogy a pedagógusok erőteljesebben igénylik a diákokkal és szüleikkel való egyéni foglalkozást, mint az indirekt munkamódot vagy az iskolai szintű (*school based*) konzultációt (Farrell és mtsai, 2005). A nemzetközi szakirodalom alapján az is elmondható, hogy a terápiás jellegű munka előnyben részesítése jobban megjelenik a vezetők, mint a pedagógusok körében, és ami még ennél is lényegesebb, a terápiás jellegű munkamód iránti elvárást leginkább az iskolapszichológus elérhetősége határozta meg. Ha az iskolapszichológus sokat tartózkodott az iskolában, akkor ez az elvárás

kevésbé jelentkezett (Ahtola és Kiiski-Mäki, 2014).

Az iskolapszichológusi munka alapvetően preventív jellegű. Az iskolapszichológus még akkor sem végez az iskolában pszichoterápiás ellátást, ha ehhez megvan a szükséges végzettsége. Ennek legfőbb korlátja az iskolapszichológusi munka összetettsége, ami magában foglalja a pszichoedukációt, a csoportos fejlesztő tevékenységet, az osztályokkal végzett munkát. Így az iskolapszichológus nem tudja elkerülni, hogy többféle helyzetben találkozzon egy-egy klienssel. Egy diákkal találkozhat egyéni tanácsadás keretében, majd pár óra múlva esetleg a diák osztályában végez pszichoedukációs tevékenységet, pár nappal később esetleg egy problémafókuszú intervenció során találkoznak. Mindeközben rendszeresen összefuthatnak a szünetekben, az iskolai rendezvények keretében stb. Ilyen körülmények között a kizárólagos, időben korlátozott speciális kapcsolat, amely a pszichoterápiás tevékenység alapja, nem tud megvalósulni. A pedagógusok magánéleti, illetve pszichoterápiás beavatkozást igénylő problémáinak kezelése pedig lehetetlenné tenné a kollegiális kapcsolat fenntartását. Mivel kollégák maradnának, a pszichoterápia lezárulása után is kapcsolatban kéne maradjanak egymással, ami etikailag és szakmailag kezelhetetlen szerepzarvarhoz vezetne. Ezért ha az iskolapszichológus terápiás beavatkozást igénylő esettel találkozik, akkor munkája leginkább arra fókuszál, hogy megfelelő szakemberhez irányítsa a klienst, vagy ha kell, segítse őt annak belátásában, hogy szakember segítségére van szüksége. A diákliensek átirányítása esetén felveheti a kapcsolatot a terápiát végző szakemberrel. Amennyiben a szakember igényli, támogatja a klienst a folyamat során az iskolában,

vagy a diákkal dolgozó pedagógusnak nyújt támogatást, amíg a terápia nem jár érzékelhető eredménnyel, hogy a diák kezelni tudja a problémával járó iskolai helyzeteket.

Ez volna az ideális viszony a terápia és az iskolapszichológusi munka között. Ugyanakkor az iskolapszichológusok sok esetben találkoznak olyan problémával, amely pszichoterápiás jellegű beavatkozást igényelne, de a diákokat nincs hová tovább irányítani, mert az adott településen nincs pszichoterápiás ellátást nyújtó intézmény vagy szakemberhiány van, esetleg a szülő nem tudja megoldani a gyereke szállítását a foglalkozásokra. Ilyen esetekben ellátási kényszer áll elő, amelyben az iskolapszichológus próbál olyan segítséget nyújtani a kliensnek, ami bár nem pszichoterápiát helyettesítő, de pszichoterápiás hatású lehet.

Sok iskolapszichológus végez el olyan módszerspecifikus képzéseket, amelyek segítik őt ezeknek a helyzeteknek kezelésében, alkalmassá teszi őt az ún. LIPI (Low Intensity Psychological Intervention – alacsony intenzitású pszichoterápia) technikák alkalmazására. Ezek az eszközök önmagukban nem jelentenek teljes körű pszichoterápiás megoldást, de átsegíthetik a klienst a kisebb elakadásokon, javíthatják a problémaészlelését (katasztrófizálás csökkentése), vagy segíthetnek átkeretezni a kliens számára megoldhatatlannak látszó helyzetet, megtaníthatják őket relaxációs vagy meditációs technikákra, mindfulness-szemléletre stb. Az önsegítő módszereket tanító, biblioterápiás, illetve viselkedésterápiás elemekre támaszkodó, pszichoedukációs eszközöket alkalmazó LIPI-megoldások egyértelműen sikeres hatást tudnak elérni a kevésbé súlyos depresszió, a szorongás és a teljesítménygátlás esetében is (Benett-Levy és mtsai, 2010).

Egyéni tanácsadás és az iskolapszichológia – egy vagy két szakma?

Az iskolapszichológusi munka terápiás megoldásokhoz való viszonya mellett fontos áttekinteni az egyéni tanácsadás és az iskolapszichológusi munka kapcsolatát is. A nemzetközi szakirodalom alapján azt lehet látni, hogy egyes országokban (pl. az USA több államában), a tanácsadó (*counsellor*) és az iskolapszichológus tevékenysége elkülönül. Ezeket egy intézményen belül két szakember tölti be. Beszédes ezzel kapcsolatban a diákok/szakember kívánatos aránya, 1000–1500 diákra egy teljes állású iskolapszichológus mellett 500 diákonként ez tanácsadó pszichológust alkalmazása kívánatos (Merrell és mtsai, 2010; Fagan és Wise, 2007). Nálunk ez a két szerep összekapcsolódik. A diákokkal való kapcsolatban megjelenhet a klasszikus tanácsadási helyzet, míg a felnőttekkel (szülők, pedagógusok) inkább konzultációról beszélünk. Ez utóbbinak hangsúlyos eleme az egyenrangú kapcsolat és az iskolai munkával összefüggő problémák megoldására való fókuszálás. Ebben a folyamatban alapvetően indirekt munkamóddal dolgozik a pszichológus, azaz a konzultáció célja, hogy beavatkozást, a probléma kezelését a szülő vagy a pedagógus végezze el (Meyers és mtsai, 2017; Newman és Ingraham, 2017).

Aktuális feladatok az iskola- és óvodapszichológia fejlesztése területén

Az iskolapszichológia nagy utat tett meg az elmúlt több mint száz évben nemzetközi szinten is az iskolai oktatásra való alkalmasság kérdésétől a komplex esetkezelésig, vagy a hatékony iskolai szelekciótól az integrált oktatás támogatásáig, mind a tanulók, mind

a pedagógusok tekintetében. A magyar iskolapszichológia a nyolcvanas években már egy fejlettebb szakmai szinten tudott becsatlakozni ebbe a nemzetközi fejlődésbe, azonban mai napig is vannak olyan területek, ahol hathatós reformokra, fejlesztésre van szükség nálunk.

Ilyen kérdés az *integrált oktatás segítése*. Ma már általánosan jellemző a sajátos nevelési igényű tanulók együtt iskolázása a többséggel, azonban ez sok helyen jelent rideg integrációt. Sem a pedagógusok előképzettsége, sem a módszertani eszköztár nem elegendő a zökkenőmentes integrációhoz. Így az iskolapszichológia sokat tehet egyrészt a pedagógusok támogatása, képzése és az egyedi esetek mentén folytatott konzultáció révén, másrészt a társas beilleszkedés és az integrált tanulók és szüleik pszichés gondozása által is.

A magyar iskolarendszer kiemelkedő problémája a szelektív iskolarendszer, vagyis az a probléma, hogy az iskolák közt nagy a teljesítmény- és oktatásszínvonal különbsége (Gyökös, 2015; Kertesi és Kézdi, 2012). Ez elsősorban oktatáspolitikai megoldást igényel, azonban a gyengébben teljesítő iskolák pedagógusainak segítése már az iskolapszichológus kompetenciakörébe is tartozik. Ezzel a kérdéssel szorosan összefügg a hátrányos helyzetű tanulók alacsony iskolai teljesítményének, különösen *alulteljesítésének* a problémája. Itt a tanulási motiváció, az önértékelés és a hatékony tanulási módszerek fejlesztése egyaránt hatékony eszköz lehet.

És ezzel meg is érkezünk egy további akut problémához, a *korai iskolaelhagyás*-hoz, ami azt jelenti, hogy a tanulók egy része befejezetlen végzettség nélkül hagyja el a közoktatást. De ez a probléma a felsőoktatás szintjén is jelentkezik, jelentős a felsőoktatásból kihulló diákok aránya is. Mi köze

ennek az iskolapszichológus feladataihoz? A korai iskolaelhagyók egy része tanulási nehézségekkel, részképesség-problémákkal küzd. Ennek minél korábbi felismerése és a korai fejlesztés az egyik válasz a kérdésre. Talán e tekintetben jobban is állunk, kivéve azoknál az óvodáknál és iskoláknál, ahol nincs iskolapszichológus – és láttuk, a többség ilyen. Emellett figyelmet érdemelnének a kezdettől fogva gyenge teljesítményt nyújtó tanulók. Egyrészt már az iskoláztatás kezdetétől érdemes a hatékony tanulási módszereket fejleszteni ezeknél a gyermekeknél, másrészt náluk különösen fontos lenne a megalapozott pályatanácsadás. Ez utóbbi kulcsprobléma lehet a felsőoktatásból kimaradó tanulók esetén is, és ez már középiskolai feladat.

Végül a leginkább elhanyagolt terület a *kis iskolák* problémája, abból a szempontból, hogy a kis települések alacsony diáklétszáma és a települések földrajzi távolsága miatt hosszú távon is kérdéses az iskolapszichológusi szolgáltatás biztosítása, pedig a korábban említett problémák ezekben az intézményekben fokozottan jelentkeznek.

Miért függ össze a pszichológiaoktatás és az iskolapszichológia helyzete?

Az iskolapszichológia mint szakterület megjelenését jóval megelőzte hazánkban a pszichológia mint tantárgy megjelenése a közoktatás keretei között. Ez a folyamat azonban nem volt töretlen, mert az ötvenes években szünetelt a középiskolai pszichológiaoktatás, és a kilencvenes évektől a gimnáziumokban csak fakultatív formában él tovább.

A hazai pszichológusképzés megindulása és megerősödése után lehetővé vált, hogy a pszichológia szak mellett az arra vállalkozók pszichológia szakos középiskolai tanári képesítést is szerezzenek. Ezt a hagyományt a bolognai folyamatba való belépés törte meg.

Az óvónőképző és egészségügyi szakközépiskolák tantervébe lényegében indulásuktól szerepelt pszichológia minimum egy tanéven át, heti egy-két órában oktatott tárgyként. Jelenleg is csak a humán középiskolák tantervében szerepel kötelező jelleggel pszichológiaoktatás, ezzel együtt is történtek előrelépések az elmúlt években. Érettségi tárgyként először a komáromi Jókai Mór Gimnázium helyi kezdeményezésére akkreditált követelmények alapján lehetett pszichológiát választani (Tasnádi, 2003).

2015 óta hatályos az EMMI és az OH által elismert központi követelmény a középszintű pszichológiaérettségihez,² így évente változó számban, jellemzően 15–25 diák tesz ebből a tárgyból érettségi vizsgát. Ahhoz, hogy a diák választhassa ezt a tárgyat, az intézménynek biztosítani kell legalább két éven át oktatást az adott tárgyból, ami felkészít az érettségire. A legtöbb középiskola jelenleg ezt nem tudja biztosítani, mert nincs olyan szakember, aki ezt a tárgyat taníthatná. Holott a pszichológiai ismeretek rendszeres szintű oktatása nagyban hozzásegítené a diákokat a tudatosabb életvezetéshez, saját környezetük és esetleges problémáik jobb megértéséhez (Vajda, 2007). A pszichológiai műveltség ilyen módon történő erősítése javíthatná a felnövő generáció pszichológiai segítségével kapcsolatos attitűdjét, és nem utolsósorban a hiteles tudományos információk átadása csökkentené a pszichológiai

² Lásd https://www.oktatas.hu/koznevelas/erettsegi/kozismereti_vizsgatargyak_2023ig (Letöltés ideje: 2021. október 1.)

tévhitet, előítéletek és félrevezető varázsmódszerek terjedését. Segíthetne a diákoknak eligazodni a nagyon különböző színvonalú, magukat pszichológiainak valló segítségformák, honlapok, önszorgató kiadványok és kezelési ígéretet között. Az iskolapszichológusok munkája is hasonló, pszichológiai kultúrát formáló hatással bírhat.

Ezenfelül fontos lenne, hogy a leendő szülők rendelkezzenek fejlődépszichológiai ismeretekkel, és ismerjék a családi szocializáció jellemzőit és jelentőségét. Ez nagymértékben javíthatná a kezdő szülők kompetenciaérzését és a következő generáció pszichés egészségét.

Mindez úgy kapcsolódik az iskolapszichológia kérdéséhez, hogy ahhoz, hogy az óvoda- és iskolapszichológusi hálózat általánossá váljon, még jelentős fejlesztések kellenek, ami nem utolsó sorban anyagi erőforrásokat és oktatáspolitikai szándékot igényel. Ahhoz, hogy ez ne csupán a pedagógusok által igényelt vágy legyen, az szükséges, hogy mind a szülők, mind a fejlesztést elősegíteni tudó szakemberek meggyőződésévé váljon, hogy a pszichológia alkalmazása a közoktatás területén milyen lehetőségeket rejt magában.

ÖSSZEZGÉS, KÖVETKEZTETÉS, KITEKINTÉS

A leírtak alapján világosan látszik, hogy a hazai iskolapszichológia közel 40 év alatt nagy utat tett meg. Számos szervezeti és szabályozási fordulatot is átvészelt. Mára világos kompetenciahatárokkal és elfogadott szakmai keretekkel rendelkező, önálló alkalmazott területté vált. Az iskola- és óvodapszichológusok koordinátora szerepének köszönhetően ma már nem feltétlenül magá-

nyos harcusként kell tekinteni az iskolapszichológusra. Szakmánk a pedagógusokkal és a társszakmák képviselőivel, valamint a szakszolgálatokban, az egészségügyben és a gyermekvédelemben dolgozó pszichológusokkal és más segítő szakemberekkel való együttműködésen alapuló rendszerszeméletű munkaterületté vált.

Ugyanakkor az is elmondható, hogy bár sokat fejlődött és viszonylag széles körben ismertté és elérhetővé vált ez a szolgáltatás, még számos nehézséggel és megoldandó feladattal kell szembenéznie. A szakemberek létszámának a diákok létszámához viszonyított aránya sok esetben messze meghaladja az 500 fő/félállású alkalmazást, a kisebb intézmények szinte teljesen kimaradnak az ellátásból. A létszámalapú alkalmazás nem veszi figyelembe az iskola tanulóinak jellemzőit, az elvégzendő feladatok mértékét. Az óvodák esetében az 500 fő/félállás szabály rendkívül nehéz munkakörülményeket teremt. Sok esetben egy egész állású óvodapszichológusnak ennél lényegesen több, esetenként akár tíz fölötti intézmény között kell megosztani a figyelmét és az idejét. Egy iskolapszichológus pedig két vagy három tagintézményben dolgozik, amelyek vidéken földrajzilag is távol esnek egymástól. Így a munka sok utazással jár, hatékonysága az adott intézményben töltött rövid időszakok miatt jelentősen csökken.

Az iskolák és óvodák többségében tárgyi feltételek sem kedveznek a hatékony munkavégzésnek. Sok helyen annak ellenére, hogy ezt a Köznevelési Törvény írja elő, nincs önálló szoba, ahol a pszichológus dolgozhatna. Eszközeit telephelyről telephelyre viszi magával, ami nagyon megnehezíti a munkát, és részben magyarázza a gyakori szakterület-elhagyást, és az intézményekben a szakemberek fluktuációját.

Ugyanakkor az is látszik, hogy évről évre sok hallgató választja ezt a specializációt. A képzőhelyek szoros kapcsolatot tartanak a gyakorló szakemberekkel, javulnak a képzési és továbbképzési feltételek is. Egyre többször fordul elő, hogy az iskolai évekre

való visszaemlékezések során a diákok nemcsak kedves tanáraikat, de a nekik sokat segítő iskolapszichológust is felidéznek. Sőt vannak, akik ennek hatására választják maguk is a pszichológusi pályát, és később ezt a szakterületet.

IRODALOM

Az iskolapszichológiát szabályozó főbb rendeletek

2011. évi CXCV. törvény a nemzeti köznevelésről. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1100190.tv> (Letöltés 2021. november 2.)

326/2013. (VIII. 30.) kormányrendelet a pedagógusok előmeneteli rendszeréről és a közalkalmazottak jogállásáról szóló 1992. évi XXXIII. törvény köznevelési intézményekben történő végrehajtásáról

20/2012. (VIII. 31.) EMMI rendelet a nevelési-oktatási intézmények működéséről és a köznevelési intézmények névhasználatáról

AHTOLA, A., KIISKI-MÁKI, H. (2014): What do schools need? School professionals' perceptions of school psychology. *International Journal of School Educational Psychology*, 2(2). 95–10.

BANDURA, A. (1978): The self-system in reciprocal determinism. *American Psychologist*, 33(4). 344–358.

BARDON, J. I., BENETT V. C. (1974): *School psychology*. Prentice Hall Inc., Englewood Cliffs, NJ.

BENNETT-LEVY, J., FARRAND, P., CHRISTENSEN, H., GRIFFITHS, K. et al. (eds) (2010): *The Oxford Guide to Low Intensity CBT Interventions*. Oxford University Press, Oxford.

BINÉT, A., SIMON, Th. (1908): L'Intelligence des Imbéciles. *L'Année Psychologique*, 15. 1–147.

BENCZÉDY J., LICSKÓ Gy., RAJNAI N. (1970): *Pályaválasztási felelősök kézikönyve*. Munkaügyi Minisztérium, Budapest.

BOGNÁR C. (1932): *Az osztályozás*. Különnyomat. *Magyar Pedagógia*, 41(1). 57–75. Budapest. https://adt.arcanum.com/en/view/MTA_MagyarPedagogia_1932/?pg=66&layout=s (Letöltés 2021. október 13.)

BOGNÁR C. (1935a): *Pszichológia*. Szent István Társulat, Budapest.

BOGNÁR C. (1935b): *Az iskolás gyermek*. Szent István Társulat, Budapest.

COLE, E., KOKAI, M. (2021): *Consultation and Mental Health Interventions in School Settings. A Scientist–Practitioner's Guide*. Hoegrefe, Boston, MA.

DEHELÁN É., SZÁSZ BNÉ, SÁROSSY GYNÉ (1993): *Egy pályaválasztási érettséget fejlesztő módszer alkalmazásának néhány iskolai tapasztalatáról*. *Iskolapszichológia* 22. ELTE, Budapest.

FAGAN, T. K., WISE, P. S. (2007): *School Psychology. Past, Present, and Future* (3rd. ed.). National Association of School Psychologists, Bethesda, MA.

- FARRELL, P., JIMERSON, S. R., KALAMBOUKA, A., BENOIT, J. (2005): Teachers' perceptions of school psychologists in different countries. *School Psychology International*, 26(5). 525–544. DOI: 10.1177/0143034305060787
- FÜRI A., ZSÁR A. (1986): Négy év pedagógusokkal Bálint-csoportban. In Horányi A., Kósáné Ormai V. (szerk.): *Pedagógusok és pszichológusok*. Tankönyvkiadó, Budapest. 287–297.
- GUILLEMARD, J. C. (1982): *Les psychologues à l'école. Collection Information Permanente*. Press Universitaires de France, Paris.
- GYÖKÖS E. (2015): Az iskolák teljesítményének nyomában – eredményességtől a hozzáadott értékig. In Szemerszki, M. (szerk.): *Eredményesség az oktatásban. Dimenziók és megközelítések*. Oktatókutató és Fejlesztő Intézet, Budapest. 11–25.
- HORÁNYI A., KÓSÁNÉ ORMAI V. (1991): Történeti előzmények. In Horányi A., Hoffmann G., Kósáné Ormai V. (1991): *Nevelési tanácsadás és iskolapszichológia*. Társadalmi beilleszkedési zavarok Programiroda, Budapest. 17–45.
- HUNYADY GY., TEMPLOM JNÉ (1989): *Pszichológus az iskolában = iskolapszichológus*. MM Közoktatási és Pedagógus Képzési Önálló Osztály, Budapest.
- JIMERSON, S. R., OAKLAND, TH. D. FARRELL, P. T. (eds) (2006): *The Handbook of International School Psychology*. SAGE Publications, Thousand Oaks, CA.
- KERTESI G., KÉZDI G. (2012): *A roma és nem roma tanulók teszteredményei közti különbségekről és e különbségek okairól*. MTA KRTK Közgazdaságtudományi Intézet; Budapesti Corvinus Egyetem, Emberi Erőforrások Tanszék, Budapest.
- KORNIS GY. (1911): *A pszichológia és logika elemei. Középiskolák számára*. Franklin Társulat Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda, Budapest.
- KÓSÁNÉ ORMAI V., RUSKÓ GY. (2009): *Iskolapszichológiai hálózat a főváros XIII. kerületében*. OFI, Budapest. <https://ofi.oh.gov.hu/en/tudastar/iskolapszichologiai> (Letöltés ideje: 2021. július 8.)
- LÉNÁRD F. (1967): *Pszichológia a gimnáziumok III. osztálya számára*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- MÉREI F. (1971): *Közösségek rejtett hálózata*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- MERRELL, K. W., ERVIN, R. A., PEACOCK, G. G. (2012): *School Psychology for the 21st Century. Foundations and Practice*. The Guilford Press, New York, London.
- MEYERS, J., MEYERS, A. B., GROGG, K. (2017): Prevention through consultation: A model to guide future developments in the field of school psychology. *Journal of Educational and Psychological Consultation*, 15(3–4). 257–276.
- NAGY L. (1905): *Fejezetek a gyermekrajzok lélektanából*. Singer és Wolfner, Budapest.
- NAGY L. (1907): *A gyermektanulmányozás mai állapota*. Franklin Társulat, Budapest.
- MERRELL K. W., ERVIN, R. A., PEACOCK, G. G. (eds) (2012): *School Psychology for the 21st Century: Foundations and Practices*. The Guilford Press, NY, London.
- M. TAMÁS M., NEMESNÉ SOMLAI G., HORVÁTH Á., DR. SZAKÁCS K. (2009): *Szakmai ajánlás az iskolapszichológusi tevékenység ellátásához*. Oktatási és Kulturális Minisztérium, Budapest. http://www.nefmi.gov.hu/letolt/kozokt/szakmai_ajanlas_090917.pdf (Letöltés ideje: 2021. július 8.)

- NÉMETHNÉ KOLLÁR K. (1988): Történeti áttekintés: az iskolapszichológus szerepének alakulása a század elejétől napjainkig. In Porkolábné Balogh K. (szerk.): *Iskolapszichológia*. Tankönyvkiadó, Budapest. 11–45.
- NEWMAN, D. S., INGRAHAM, C. L. (2017): Consultee-centered consultation: Contemporary perspectives and a framework for the future. *Journal of Educational & Psychological Consultation*, 27(1). 1–12.
- N. KOLLÁR K., SZABÓ É. (2017): Pedagógusok vélekedése az iskolapszichológiáról. Előadás. Magyar Pszichológiai Társaság XXV. Országos Tudományos Nagygyűlése, Szeged, 2017. június 1–3. In Lippai E. (szerk.): *Személyes tér – Közös világ*. Kivonatkiötet. 70–71.
- N. KOLLÁR K., VIRCSIK D., SZABÓ É., JAGODICS B. (2018): Pedagógusok és diákok vélekedésének hasonlóságai és eltérései az iskolapszichológiáról. Előadás. Magyar Pszichológiai Társaság XXVI. Országos Tudományos Nagygyűlése. Budapest, 2018. május 30. – június 1. Absztraktkötet. 90–91.
- PLÉH Cs. (2021): A pszichológia jövője – spekulatív gondolatok. *Alkalmazott Pszichológia*, 21(3). 7–35.
- PORKOLÁBNÉ BALOGH K. (2001): Módszertani levél: ajánlás az iskolapszichológiai tevékenység szabályozására. *Alkalmazott Pszichológia*, 3(4). 91–97.
- PORKOLÁBNÉ BALOGH, K. (szerk.) (1988): *Iskolapszichológia*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- PORKOLÁBNÉ BALOGH K., SZITÓ I. (1987): *Az iskolapszichológia néhány alapkérdése*. ELTE BTK, Budapest.
- Pszichológia. I. Részletes érettségi vizsgakövetelmény*. https://www.oktatas.hu/pub_bin/dload/kozoktatas/erettsegi/vizsgakovetelmenyek2017/pszichologia_vk.pdf (Letöltés ideje: 2021. július 08.) https://www.oktatas.hu/kozneveles/erettsegi/kozismereti_vizsgataryak_2023ig (Letöltés ideje: 2021. november 2.)
- REYNOLDS, C. R., GUTKIN, T. B., ELLIOTT, S. N., WITT, J. C. (1984): *School Psychology: Essentials of Theory and Practice*. Wiley, New York, NY.
- SHERIDAN, S. M., GUTKIN, T. B. (2000): The ecology of school psychology: Examining and changing our paradigm for the 21st century. *School Psychology Review*, 29(4). 485–502.
- SZABÓ É., N. KOLLÁR K., HUJBER TNÉ (2015): *Az iskolapszichológiai, óvodapszichológiai ellátás szakszolgálati protokollja*. http://publicatio.bibl.u-szeged.hu/12132/1/iskola_ovoda_pszichologia_u.pdf (Letöltés ideje: 2021. július 2.)
- SZALAINÉ SIMKÓ H. (1986): A nevelési tanácsadó és az iskola együttműködése. In Horányi A., Kósáné Ormai V. (szerk.): *Pedagógusok és pszichológusok*. Tankönyvkiadó, Budapest. 83–95.
- SZITÓ I. (2010): *Az iskolapszichológia szakmai protokollja. (ISZP) tervezet*. Kézirat. <http://www.pszichoerdek.hu/Protokollok/Iskola/Szit%C3%B3%20Imre%202010%20Az%20iskolapszichol%C3%B3gia%20szakmai%20protokollja-tervezet.pdf> (Letöltés ideje: 2021. július 21.)
- TÁMOP-3.4.2.B-12–2012–0001 „Sajátos nevelési igényű gyerekek integrációja (Szakszolgálatok fejlesztése)” kiemelt projekt.
- TASNÁDI L. (2003): *A komáromi Jókai Mór Gimnázium és Szakképző Iskola 7–12. osztályos tantervei. Pszichológia 11–12. évfolyam*. Jókai Mór Gimnázium, Komárom.

- TEMESI A. (1964): A pszichológia az iskola szolgálatában. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 21(3). 442–445.
- TUNKLI L. (1968): Iskolapszichológia. In Radnai B. (szerk.): *Alkalmazott lélektan*. Gondolat, Budapest. 65–82.
- VAJDA ZS. (2007): *Gondolatok a pszichológia középiskolai oktatásáról*. OFI, Budapest. <https://ofi.oh.gov.hu/tudastar/tantargyak-helyzete/gondolatok-pszichologia> (Letöltés ideje: 2021. július 8.)

A KÖZÖSSÉGEK TÁRSAS KÖTELÉKEINEK ERÓZIÓJA A TÁVOLSÁGTARTÁSBAN

KOVÁCS Judit
DE Pszichológiai Intézet

BEVEZETÉS

Bevallom, soha nem rajongtam a disztópiákért. Valahogy úgy voltam velük, hogy van éppen elég dráma a jelenben. A pszichológia s szűkebben a szociálpszichológia jövőjéről szóló becsléseket persze szívesen olvastam, s tettem később azokat próbára. Így például a szociálpszichológia születésének századik évfordulójára írt válogatásból (Rodrigues és Levine, 1999) Pepitone (1999) jóslatait, aki akkor az elkövetkezendő évtizedek szerinte felfutó témái közül az egyik legfontosabbnak azt tartotta, hogy az ember szociokulturális működését, alkalmazkodását, hogyan befolyásolja a tudomány és a technika robbanásszerű fejlődése, a gazdaság globalizációja és a materiális valóságtól egyre nagyobb fokú elrugaszkodás. Igaza lett, korunknak ezek tényleg jelentős kérdései.

Egy éve még nem gondoltam, hogy 2021 tavaszán én magam is írni fogok arról, hogy mit tartok a szociálpszichológia jövőjében az egyik fontos témának. Tegyük hozzá, hogy, mivel a jelenünkben mintha hirtelen évtizedeket ugrottunk volna előre a jövőbe – a társas kapcsolataink tekintetében mindenképpen – ezek a becslések, melyekről írok, nem is igazi becslések, hanem maga a jelen.

Kenneth Gergen *absent presence* fogalma arra vonatkozik, amikor egy olyan személy van jelen a társaságunkban, aki nincs is a szó szoros értelmében jelen, de technológiai megoldások segítségével valahogyan mégis jelen van. A fogalom filozófiai értelemben a mélységében, széltében-hosszában megélt tapasztalatok továtúnését, a természetes tapasztalatok teljességének szétforgácsolódását jelöli. Egyik írásában Gergen (2002) a „szomszédsági kapcsolatok” fellazulásával illusztrálja, többek között milyen változásokat hozott az életmódban a telekommunikációs eszközök és az információs technológia fejlődése. Például a vidéki környezetben egymáshoz átugró, a vacsorán, a közös élményeken, ízeken és illatokon egy térben, egy időben osztozó emberek számára a szomszédokhoz képest lassan érdekesebbé vált a TV-műsor.

A kommunikációs eszközökkel hatékonyan áthidalhatjuk az egymás számára ismeretlen emberek közötti távolságokat is. A nagy földrajzi távolságokat például a repülőgépekkel íveljük át. Közben föl sem fogjuk igazán azt a távolságot, amit átszeltünk, legalább is nem úgy, mint tettük akkor, amikor közelebbi helyszínekre mentünk autóval. Vagy a tapasza-

lásnak még nagyobb teret engedve még lassabb járművel, esetleg biciklivel, netán gyalog. Sokan a változó életmód pszichológiai hatásai között a gyors tapasztalatoknak, az információdömpingnek a kognitív terhelésből fakadó fárasztó mentális hatását hangsúlyozzák (Gleick, 2000), de az életünk felgyorsulásának, a hagyományos élet fragmentálódásának a kognitív terhelésen messze túlmutató, a társas életünkbe, kapcsolatainkba, kötődéseinkbe beavatkozó minőségi hatásait is láthatjuk. Jelen lehetünk testben valahol, miközben virtuálisan egészen máshol vagyunk. Gergen (2003) is ezeket a társas vonatkozásokat jelöli *floating world* fogalmával, amelyet leginkább „sodródó világ”-nak fordíthatnánk. E fogalom – legalább is számomra – a stabil struktúrákat elmosó, mindent összevegyítő öntörvényű árvizek látványának képébe sűríti a társas támpontok elvesztése fölötti aggodalmat. Ahogyan Szécsi (2019: 19) fogalmaz: „A globális társadalmi hálózat tagjává váló ember számos kapcsolat, értékrend, vágy és vélekedés iránt kötelezi el magát, miközben közösségről közösségre vándorol televíziózás, internetezés vagy éppen mobiltelefonálás közben.”

Tagadhatatlan, hogy az internettel és a számítógép-közvetített kommunikációval kapcsolatban kezdettől fogva voltak pesszimista vélemények, amelyek szerint szegényedni fog a valódi személyekkel kötött kapcsolataink világa, és elmagányosodunk, eltávolodunk egymástól. De a kutatások rendre mást mutattak. Amellett szoltak, hogy a számítógép-közvetített kommunikáció a kapcsolataink rendszerébe és tartalmába, a kapcsolati kötődésekbe nem szól bele, inkább csak segíti gördülékeny lefolytatásukat, a nagy távolságokat gyorsan áthidalni ösztönzött globális világban (Pléh és mtsai, 2003). Tehát a '90-es

évektől a 2010-es évek végéig a kutatások az aggodalmak ellenére jellemzően arra jutottak, hogy az internetes kapcsolattartás és információszerzés lehetősége nem nyúl bele drasztikusan az emberi társas kapcsolatok jellemzőibe, és az interneten ápoltt kapcsolatok nem zavarják, sőt inkább támogatják az offline kapcsolatokat (Bargh és McKenna, 2004). Vadhajtasai, például az új típusú függőségek kialakulása, inkább csak a különös, veszélyeztetett csoportba tartozó személyeket fenyegetik (McIntyre és mtsai, 2015; Zimbardo és Coulombe, 2016).

A 2020-as évben azonban a járványhelyzettel sokaknál drasztikusan megváltozott az offline és online aktivitások mennyisége és minősége is. Az online kommunikáció hirtelen *nem kiegészítette, hanem teljes egészében felváltotta* az offline működésmódot, a legszűkebb családon kívüli személyekkel való kapcsolattartás és sokaknál a munka vagy tanulás tekintetében is. Első ijedelmükben az emberek, főleg a kevésbé ifjak, a technikai, a szoftverhasználattal kapcsolatos kihívást látták meg a váltásban. Nem voltak ismertek számukra a különféle online platformok, a Zoom, a Webex, és sorolhatnánk még, s a programok használatának megtanulásán túl ki kellett tapasztalni és dolgozni a munkavégzéshez szükséges új megoldásmódokat. A tanároknak például új pedagógiai gyakorlatokat kellett kitalálniuk arra, hogy mondjuk hogyan, mivel helyettesíthetnék az osztályteremben spontán gyakorolt táblai munkájukat, amiben olykor szemléltető, rajzos elemek is vannak. Vagy ki kellett alakítani új számonkérési módszereket. Az ezekhez a kihívásokhoz való többé-kevésbé sikeres alkalmazkodás a problémamegoldás örömeivel, megkönnyebbüléssel töltötte el az embereket, és egy-egy feladat teljesítése után elégedetten hátra lehetett dőlni a székünk-

ben, hogy „ezt is megcsináltuk”. Legalább el tudjuk látni a munkánkat. Legalább tudjuk tartani a kapcsolatot a számunkra legfontosabb emberekkel, közösségekkel. A médiából is áradt a digitális váltással kapcsolatos kincstári optimizmus: például hogy a szülői visszajelzések alapján a szülők milyen elégedettek az online oktatással, vagy a tanárok milyen ügyesen, találékonyan reagáltak az új helyzetre. Ezeket az önn nyugtató gesztusokat sokszor inkább a kétségbeesésben éledő életösztön munkálta ki bennünk, és nem a realitás.

A napi feladatok ellátásán túl kezdetben rövidlátó módon sokkal kevesebbet foglalkoztunk valami egészen mással: a kizárólagosan online kommunikációnak a közösségeket és kapcsolatokat erodálni képes hatalmával, a távolságtartásnak a kötődések ellen feszülő erejével. Jelen pillanatban még előtte vagyunk a visszarendeződésnek, ha egyáltalán eljön a visszarendeződés lehetősége, és ha egyáltalán akarunk visszarendeződni. A felelősségteljes véleményformálók rendre azt a reményüket fejezik ki, hogy talán jó értelemben véve nem lesz ugyanaz a világ a járvány után, mint előtte, talán tanulunk belőle.

Ahhoz, hogy tanulhassunk, érdemes számba venni, hogyan alakította át a távolságtartás a világunkat, például a társas kapcsolataink tekintetében, és hogyan lehet hosszú távon a nemkívánatos hatások ellen tenni, azokat kivédeni. Tanulmányomban kifejezetten a közösségeket érintő hatásokat elemzem. A *Diagnózis*-fejezet három ilyen hatást részletez: (1) a közeli kapcsolatok szorosságának lazulását a tapasztalatok érzelmi gazdagságának csökkenése miatt; (2) a csoportösszetartás visszaesését a normalizálás miatt; (3) és a kerek egész élmények és tapasztalatok leértékelését az összehasonlító

kiértékelés miatt. A *Problémakezelés*-fejezet javaslatokat tesz arra, hogy a pszichológiai tudást hogyan alkalmazhatjuk a közösségek megtartásában és regenerálásában, egyrészt most, amikor a járványhelyzet szorítja sa múlni látszik, másrészt pedig a jövőben, számolva az online távolsági kapcsolattartás előre törésével.

A közösségek összetartásának, kohéziójának az esése messze nem csak arról szól, hogy a kapcsolódás és a valahova tartozás társas szükségletének (Baumeister és Leary, 1995) kielégítésében elénk gördülő akadályok egyéni szinten elégedetlenné, lehangolttá, boldogtalanná tehetnek bennünket (Diener és Seligman, 2002). A szervezetek, az iskolák, a munkahelyek, az egyház, a művészeti és a sportegyesületek, a szabadidős klubok, mind csoportokból épülnek fel. Ezeknek a szervezeteknek feladataik vannak, és a szervezetpszichológiai tudásunk jelen állása szerint, és a mindennapi tapasztalat szerint is, feladatukat – legyen az bármelyik szervezet bármelyik feladata – jobban el tudják látni, ha erősebb a tagokat összekötő kohézió (Beal és mtsai, 2003). A *home office*-feladatvégzés, az online oktatás, az online hitgyakorlás és bizonyára folytathatnánk még a példák sorát, komoly rendszerszintű szervezetpszichológiai újrágondolásoknak is fölvetik a szükségét, ami például az elköteleződésnek, az identitásnak, a vezetésnek, a csoportcélok érdekében történő mozgósításnak a kérdéseit illeti. Hogyan töltsék be a csoportok, szervezetek a feladataikat anélkül, hogy meríthetnének a csoportkohézióból származó többletből? Jelen írásban kizárólag azt gondoljuk végig, hogy a távolságtartásban az összetartás, a kohézió milyen mechanizmusokon keresztül csökken, és javaslatokat próbálunk tenni ennek kivédésére. Egy a feladatait másképp

pen, kohézió nélkül teljesítő társadalomról szóló futurisztikus vízió felvázolására nem vállalkozunk.

A COVID–19-JÁRVÁNY PSZICHOLÓGIAI ÉS SZOCIOKULTURÁLIS HATÁSAIT VIZSGÁLÓ KUTATÁSOK

Míg a vírusnak az egészségre, a korlátozó-soknak pedig a gazdaságra gyakorolt hatásai evidensek, a pszichológiai és a szociokulturális hatások csak fokozatosan tudatosulnak még a szakemberekben is (Wassler és Talarico, 2021). E ponton amellet érvelek, hogy a közösségi összetartás alakulásáról szóló tanulmányok egyelőre feltűnően hiányoznak a szakirodalomból. Ugyanakkor a mentális egészség alakulását egyéni szinten vizsgáló írások szép számmal megjelentek, és olyanok is, amelyek nagyobb léptékű (országos, illetve nemzetközi szintű) társadalmi vonatkozásokot vizsgálnak.

A távolságtartásnak az egyéni mentális jóllétre gyakorolt hatását tehát tanulmányok sora dokumentálta. Az online tanulásra kényszerített gyerekek nyugtalanabbak, szorongóbbak és dekoncentráltak lettek, a nagy nyomásnak kitett egészségügyi dolgozók pedig a lehangoltság, álmatlanság stressztüneteit mutatják (Saladino és mtsai, 2020). A hátrányos hatásokat befolyásoló tényezők között több tanulmány kiemelte, milyen fontos, hogy valaki egyedül él-e, vagy párkapcsolatban (Hoffart és mtsai, 2020), illetve ha párkapcsolatban, az a kapcsolat mennyire harmonikus (Pieh és mtsai, 2020). A társas támogatás protektív szerepére más tanulmányok is felhívják a figyelmet. A lezárások miatt otthonuktól távol rekedt nemzetközi diákok stresszszintje és egészséggel kapcsolatos szorongása például jóval magasabb volt,

mint azoké a diákoké, akik a lezárást otthonukban, hazai környezetben vésztették át (Garbóczy és mtsai, 2021).

A kutatások a szerteágazó szociokulturális hatásoknak is próbáltak nyomába eredni. Többen leírták a társadalmi, közösségi-lakossági szolidaritásnak a kezdeti fellángolás után történt visszaesését (pl. Borkowska és Laurence, 2021; Saladino és mtsai, 2020). Arról is beszámoltak, hogy a veszélyhelyzet kedvez a csoportok közötti előítéleteség növekedésének, különösen ami a kínaiakkal kapcsolatos előítéleteket illeti (Wassler és Talarico, 2021), illetve az összeesküvés-elméletek elfogadásának, ami a hatóságokkal való együttműködést, a szabályok betartását, a társas felelősségvállalást nehezíti (Pummerer és mtsai, 2020). Az együttműködés fokozásának lehetőségeiről, a hatékony kockázatkommunikációt segítő, illetve nehezítő tényezőkről szóló beszámolók is szép számmal megjelentek. Például a hatóságokba vetett bizalom segíti a hatékony kockázatkommunikációt (Malecki és mtsai, 2021), az pedig, hogy a vírus az embereket különbözőképpen érintheti, és emiatt veszélyessége nehezen reprezentálható, nehezíti a kockázatkommunikációt (Donnarumma és Pezzulo, 2021).

A nagyívű társadalmi vonatkozásokon túl az online interperszonális kapcsolatok is a vizsgálatok fókuszába kerültek. Többen méltatták a telekommunikáció gazdaságosságát, és mutattak rá arra, hogy akár a pszichológiai segítségnyújtásban is támaszkodhatunk ezekre az eszközökre (pl. Saladino és mtsai, 2020). Mások a kreatív online együttműködések térhódítását üdvözlötték az oktatásban (pl. Brown és Finn, 2021). Kritikus hangok arra is rámutattak, hogy az online kommunikáció mindazonáltal nem ér fel a személyessel. Például Swift (2020) arról

számolt be, hogy azok az idősgondozásban résztvevő lelkigondozók és gondozottjaik voltak a legrosszabb állapotban, akik online *sem* voltak kapcsolatban egymással. Az online kapcsolatot tartók mentális állapota pedig elmaradt azokétól, akik offline interaktív módon tudták a kapcsolatot tartani.

Azonban még a munkahelyi kontextusban is csak az egyéni szintű hatásokig jutottak el a kutatások. Például vizsgálták a COVID-19-járvány alatti távmunka-teljesítményt és a távmunkával történő munkavégzés alatt megtapasztalt mentális jóllétet (Wang és mtsai, 2021). Az idézett vizsgálat mindkét tekintetben a társas támogatottság érzésének pozitív hatását emeli ki.

A közösségek összetartását és a csoportfolyamatokat vizsgáló kutatásoknak az eredményei valószínűleg azért váratnak magukra, mert ezeknek a vizsgálatoknak közösségalapúaknak kell lenni. Ilyenkor a közösséget alkotó emberek összessége számít *egyetlen* közösségi szintű adatnak. Azok a közösségalapú vizsgálatok pedig, amelyek nem érik be azzal, hogy ki-ki mit *mond* a közösségéről, hanem azt vizsgálják, hogy mi *van* a közösségben, különösképpen idő- és energiaigényesek. Fontos lenne az osztályközösségek, a munkahelyi közösségek csoportjellemzőinek a nyomon követése, és nagyon izgalmas lenne azoknak a közösségeknek a vizsgálata is, amelyekből a kilépés és akár egy másik közösségbe belépés adminisztratív értelemben könnyű, legalább is könnyebb, mint például egy iskolai osztályból történő kilépés vagy egy munkahelyváltás. Ahol az intézményes keretek nem akadályozzák olyan erősen a közösségből kiválást, ott az érzelmi alapú csoportösszetartásnak az esése gyors átalakulásokkal járhat. A vallási közösségek ilyenek. A szakirodalmi beszámolók egyelőre a gyülekezeti történéseket sem dokumentál-

ják, a hosszú távú hatásoknak az empirikus vizsgálatához több idő szükséges. Azt természetesen a közlemények már tükrözik, hogy a vallásszociológusok és történészek maguk is úgy gondolják, a COVID-19-járvány beírja magát a vallástörténelembe, amennyiben az „online térbe vonulással” sok évszázados alapvetések relativizálódtak a gyülekezetek működésével kapcsolatban (Parish, 2020).

DIAGNÓZIS: A TÁVOLSÁGTARTÁS OKOZTA „ÉLMÉNYFORGÁCSOLÓDÁS”, NORMALAZULÁS ÉS LEÉRTÉKEELÉS

Festinger (1950) a csoportkohézióról szóló egyik írásában a csoportkohéziót egy háromkomponensű konstruktumnak tartotta, a csoporttagok kedvelését, a feladataktívítások iránti elkötelezettséget és a csoport nagyra értékelését egyaránt beleértve a kohézió fogalmába. Ehhez képest hosszú ideig a kutatások inkább csak a kedveléskomponenst ragadták meg (Beal és mtsai, 2003). Az általunk a következőkben végigvett három távolságtartási hatás nagy vonalakban megfeleltethető a Festinger (1950) által számba vett három komponensnek: az első alfejezetben az érzelmi kapcsolatok hőfokának a csökkenéséről beszélek, a másodikban arról, hogy a tevékenységeket szabályozó normák működése nehezített a távolságtartásban, a harmadikban pedig arról, hogy a más csoportokkal való összehasonlítgatások – melyeket online sokkal könnyebb megtenni – miként ássák alá a saját csoport presztízsét.

„Élményforgácsolódás” versus együttes élmény

Amikor egy csoport, például egy iskolai csoport, ténylegesen jelen van egymás társasá-

gában, számos tekintetben másképp működik, mint amikor az online térben vannak együtt, ki-ki a saját fizikai környezetében. A térbeli közelséggel együtt járó kapcsolati közelség makacs csoportdinamikai törvényszerűség (Festinger és mtsai, 1950), és nem csak amiatt, mert aki közel van, azzal több interakciót van lehetőségünk folytatni. Hiába az online találkozások rendszeressége: a feladatvégzésre irányuló aktivitások talán működhetnek a maguk teljességében, de a kapcsolatápolást szolgálók kevésbé. Az eszmecserek intellektuális értelemben színvonalasak lehetnek, a tananyagot „le lehet adni”, és akár még feleltetni is lehet, de viccelődni, barátkozni, támogatást nyújtani stb. kevésbé. Nem csak azért, mert a viszonz szabályozó metakommunikáció számos csatornája kiiktatódik. Nincs közélet, nincs szemkontaktus, érintés, testbeszéd, és sorolhatnánk még, hogy az érzelmi közelség szabályozásának milyen eszközei maradnak némák (Wiemann és Giles, 1995).

De azért is másképp működik a csoport az online térben, mert a közösségekben az együttes élményekre *utalás* (Mérei, 1989) kontextusban működik, és az online kommunikációban hiányos a kontextus. Az emlékeket eszünkbe juttató mások jelenléte teszi hozzáférhetővé a közös múltbeli élményeket, sokszor nem függetlenül attól a tértől, helyszíntől, amiben a jelenben együtt vagyunk, és a múltban is együtt voltunk. Az összetartó közösségek utalásaikkal „fél szavakból is értik egymást”, az együttlétnek kellemes bensőségességét kölcsönözve. Az online interakciókkal az együttes érzelmű hőkoka tehát mindenképpen csökken.

Normalizálás és távolságtartás

A norma a csoportok viselkedését összehangoló és a csoportbéli viselkedésnek irányt

szabó támpont, amelyet a csoport követ, és számon kér a tagjaitól. A közösségeknek egyrészt saját normáik is vannak, másrészt a tagok egymással szemben az általános emberi normákat is betartják. Minél szorosabb a viszony közöttük, annál inkább betartják és betartatják a normákat. A normák egyik fontos funkciója épp a közösség összetartása (Deutsch és Gerard, 1955).

Ugyan a *social distancing*, a társas távolságtartás nem arra szólított fel, hogy a csoportokat összefogó kötelekeket is lazítsuk, mégis az online kommunikációban megvalósuló távolságtartás sok szempontból normalizáláshoz vezetett. Az online kommunikáció eldurulásának lehetőségét a szakirodalom régóta vizsgálja, és a kutatási eredmények szerint például a munkahelyi kommunikációban az online kommunikáció nem agresszívabb, mint az offline kommunikáció (Postmes és Spears, 1998; Walther és mtsai, 1994). A normákat azonban nem csak valamilyen direkt normasértő cselekedettel, például a feszültség szításával vagy a csúnya beszéddel lehet megsérteni, de azzal is, ha valamilyen nem teszünk, például ha közönyt mutatunk a többiek iránt.

Meglátásom szerint a Covid-19-járvány alatt gyakorolt távolságtartásban különösen sérült a csoporttagokra való odafigyelés normája. Ez nagymértékben abból következik, hogy a lehalkított mikrofon és a kikapcsolt kamera leple alatt a csoporttagok végül is bármit csinálhatnak. Ironikus módon a zavarok kivédése érdekében a csoporttagokat éppen a csoportvezetők szocializálták a kamera és a mikrofon kikapcsolására még a távolságtartási időszak kezdetén, attól való félelmükben, hogy a kapcsolat minőségével technikai értelemben valami baj lesz. Azóta tudjuk, hogy noha a mikrofon kikapcsolása tényleg segít, a bekapcsolt kamera valójában

a legtöbb esetben semmit sem ront az információserén.

A más tevékenységgel való foglalkozás problémája persze a jelenléti kapcsolatokban is felmerül. Például az, hogy a diák a tanórán a mobiltelefonjával játszik. Jellemző módon azonban a normasértők próbálnak adnia látszatra, és próbálják a normasértést eltitkolni. Az online világban ezzel szemben gyakran megtörténik, hogy a csoporttagok még a csoportvezető külön felszólítására sem tesznek eleget a kérésnek, hogy kapcsolják be a kamerát, esetleg még meg is jegyzik, hogy közben ők annyi mindent csinálnak, hogy csak elterelnék a csoport figyelmét. Mintha nem lennének eléggé tudatában annak, hogy a meghallgatás, a csoporttagra odafigyelés milyen fontos eleme az interakciós normának, és ennek megsértése tiszteletlenséget, elutasítást kommunikál, kirekesztésértelmű, a kapcsolatokat ziláló (Lind, 2019). Ezen persze nem kellene meglepődnünk, hiszen az emberek a jó megtételének az elmulasztása általában sokkal kevésbé aggasztja, mint a helytelen cselekvés aktív megtétele (Baron és Ritov, 2004). Vagyis sokkal kisebb vétségnek tűnik egy hozzájárulást nem megtenni, mint mondjuk a másiktól ugyanolyan értékben valamit elvenni. Ilyen értelemben a közösségek normalizálása is inkább várható a mulasztások, mint az ártások vonatkozásában.

A távolság leple s különösképpen a vizuális információ hiánya ellenőrizhetlenné teszi a csoporttagot, akiben ilyenkor az önző motivációk legyőzik a közösségi hozzájárulásra indító motivációt. Nem csak a figyelmét nem szenteli oda mások meghallgatására, de hozzá sem tesz semmit a csoportmegbeszéléshez. Érdekes eseményekre, mozzanatokra, amelyek megütik a mércét, amelyek érdekesebbek, mint a saját ügye, talán odafigyel, de egyébként nincs jelen. A távolság-

tartás a csoportegységet tehát a normatartás számonkérhetőségének a csökkenésével is próbára teszi, a közösségi odafigyelést és a hozzájárulásokat nehezítve.

A saját csoport leértékelése az összehasonlítások miatt

Ebben az írásban egy másik, talán kevésbé kézenfekvő minőségi különbségre is szeretném a figyelmet ráirányítani: az online tér „összehasonlító kiértékeléseire” a személyes kapcsolattartás „elkülönülő kiértékeléseihez” képest („*joint*” versus „*separate*” *evaluation*; Hsee és mtsai, 1999).

„Jelen lenni” valahol befektetést igényel. Fel kell hozzá öltözni, el kell oda menni, ha már ott vagyunk, maradni kell, vagyis nem lehet össze-vissza, ide-oda ugrálni programok, kapcsolatok, helyszínek között. A jelenléttel a tapasztalat kerekesebb tud lenni, de egy adott időtartamba kevesebb tapasztalat tud beleférni. Ezzel szemben online linkek között ide-oda kattintani sokkal egyszerűbb. Csaknem annyival, mint amennyire egyszerűbb a TV-csatornák között szörfölni, mintsem moziról mozira járni.

Nevezzük az egy eseményen a maga egészében való részvételt (ami melleleg nem teszi lehetővé, hogy ugyanabban az időben más helyen is legyünk) elkülönülő kiértékelésnek teret adó tapasztalatnak – a több lehetőség összevetését lehetővé tevő bele-belekóstolást a különböző eseményekbe pedig összehasonlító kiértékelésnek teret adó tapasztalatnak! Milyen következménye van annak, ha az egyedi kiértékelést összehasonlító kiértékelésre váltjuk? Nagyon sok dologgal vagyunk úgy, hogy önmagában véve tökéletesen kielégítőnek tartjuk, eszünkbe sem jut, hogy nem szeretnénk csinálni, valami másra vágyunk, változtatni kellene rajta. Az összehasonlítás-

ra és választásra más alternatívák felbukkanása indít. Tudunk-e ilyenkor jól választani? Tudjuk-e, mi a jó nekünk?

A kínálat növekedésével működésbe lendülő összehasonlítások sokszor csalóka támpontokat kínálnak: előtűnnek olyan szempontok, amiknek a fontosságára eddig nem is gondoltunk, mert támpont híján nem is tudtuk megbecsülni, hogy amihez eddig szoktunk, az sok vagy kevés. Mivel kedveljük a józan mennyiségi összehasonlításokat, ezek az addig bujkáló szempontok egy kontraszt jelenlétében válhatnak fontossá. Hsee (1996) egyik kísérleti tapasztalatának példájával élve egy kifogástalan megjelenésű vékony kottagyűjteményért *úgy önmagában* több pénzt vagyunk hajlandók fizetni, mint *úgy önmagában* egy gyűrt fedelű vastagabb kottagyűjteményért. Mert tetszetősebb. Ám ha a szép fedelű vékony gyűjteményt és a szépséghibás vastagot *egymás mellé* állítjuk, akkor a vastosabb tűnik jobb fogásnak, és több pénzt vagyunk készek érte kifizetni.

Vagy például kiraknak elénk megannyi hifiberendezést a boltban, méricskéljük az árat, a technikai paramétereket. A végén előfordulhat, hogy veszünk egy olyat, ami sem színben sem formában nem passzol az újonnan berendezett gyönyörű nappalinkhoz. Mert nem a tapasztalat teljessége és harmóniája számított, hanem valami részlet vitt el bennünket. Ezért tanácsolják a fogyasztói viselkedéssel foglalkozó szakemberek, hogy érdemes a fogyasztói tapasztalatokat integrált élménynek tekinteni. Meginni szomjoltásképp egy üveg kólát, és nem egymás után belekóstolgatni kortyonként különböző italokba. Elmenni egy előadó koncertjére, nem pedig belehallgatni egy számba. Eltölteni valamennyi időt a lakberendezési bolt készen berendezett „nappalijában”, amely magába foglalja azt a kanapét, amire

vágyunk, nem pedig kipróbálni sok-sok kanapét, s közülük kiválasztani egyet. Szakmai tapasztalatként egy hosszabb gyakorlaton belelátni egy szakterület mindennapjaiba, nem pedig csak úgy egy kicsit belekapni az adott területbe, ahogyan az egy rövid gyakorlati órába belefér (Gladwell, 2005).

Meglátásom szerint az online tér villámgyors, térben, időben és társas értelemben is könnyű átjárhatósága olyan választási lehetőségeket nyit meg, melyek értéktelenebbnek mutathatják azokat az alapértelmezéseinket, amelyekkel addig teljesen elégedettek voltunk, s ennek a „kiábrándulásnak” maradó hatása tud lenni arra az időre is, amikor visszatérnek az offline kapcsolati lehetőségek. Több példát is említhetnénk a jelenség kapcsán. Kettőt fogok: az egyikben lazább, a másikban szorosabb a kapcsolat. Állításum szerint a távolságtartás a személyeséget kivonja a kapcsolatokból, és az online térben kezdenek a nem személyes, elkülönülten nehezebben megítélhető, de egymás mellé rakva mennyiségileg könnyebben összemérhető szempontok többet számítani (Hsee és mtsai, 1999).

Példáinkat egy eladó–vevő-helyzettel nyitjuk. Tétélezzük föl, hogy valaki egy kis üzletbe, mondjuk egy családi vállalkozásban működtetett optikai szaküzletbe jár igen régóta, ahol az állandó személyzettel névről ismerik egymást. Ha találkoznak valahol, köszönnek, esetleg még szót is váltanak. Az illető harminc éve ott csináltatja a szemüvegét, onnan szerezi be a kontaktlencsét a családtagok számára, stb. A járványhelyzet szigorítása hozta üzletbezárások miatt a kontaktlencse beszerzés kapcsán kénytelen az online térben tájékozódni, és rátalál egy gazdaságosabb megoldásra. Visszamegy-e vajon a nyitás utáni időben kontaktlencséért az üzletbe? Nem biztos. Hiszen egy rend-

szeres tétel költségének a lejjebb faragásával számottevő pénzüsszeget lehet megtakarítani.

Pedig az eladó–vevő-kapcsolatoknak is tud személyes ereje lenni. Különösképpen akkor, ha a termék-előállítás, az eladás, a fogyasztás olyan hosszú távú kölcsönös együttműködéseit látjuk, mint amilyen például a közösségi mezőgazdálkodásban van (Birtalan és mtsai, 2020). Annak az a lényege, hogy a vásárlók tartósan beállnak egy gazdálkodó mögé, és szerződésbe foglalják, hogy egy bizonyos összegért a gazdálkodó hosszabb időre folyamatosan ellátja a fogyasztót az általa termesztett zöldséggel, gyümölcssel. Mindig azzal, ami idény szerint nála megterem. A gazdálkodót az adott számú család és ügyfél, akikkel hosszú távra szóló szerződést kötött, „fönntartja”. Cserébe a fogyasztók érezhetik, hogy emberi kapcsolatokat ápolnak, figyelnek a környezetükre, hiszen a környezetükben megtermelt élelmiszert fogyasztanak, a sok zöldséggel és gyümölcssel egészségesebben táplálkoznak, tudják, honnan származik a táplálékuk, és transzparensten átlátják, azok milyen módon lettek termesztve. Gyarapodnak leleményességükben, amennyiben rátalálnak a dömpingszerűen érkező idényportékák változatos elkészítési módjaira stb. Sorolhatnánk még, a fogyasztás milyen rétegei alkotják náluk a jelenben, helyben megélt élmény teljességét, amihez képest az online „kosár” vagy a szupermarketes kosár tartalma, elvétele és felhasználása nem lehet ugyanaz az egész. Ráadásul a zöldségközösségek – ahogyan magyarul sokszor leegyszerűsítve nevezik ezeket a szerveződéseket – járványhelyzet idején még a fertőzési kockázatot is minimalizálják, hiszen az áru kevesebb személlyel érintkezik.

Persze a közösségi mezőgazdaság fogyasztói szerepébe is bele lehet fáradni. Sokan lelkesen belekezdnek, de a szemléletváltásban nem tudnak kitartani. Az elköteleződésben

megmaradástól legtöbbször olyan prózai okok távolítják el őket, mint az, hogy belefáradnak a kínálathoz való folytonos alkalmazkodásba, és megunják a szinte nap mint nap szükséges ételkészítést. Ugyanis az intézmény eszméjével a pazarlás elkerülése szorosan együtt jár, ha veszni hagyná a fogyasztó az érkező alapanyagot, ezt a célt sértené meg (Birtalan és mtsai, 2020). E kényelmetlenségek miatt végül mégis elsodorja őket a mozgalmas, változatos, városi életük.

A következő példában nem áru, hanem személyesebb szolgáltatás, az egyetemi oktatás áll a középpontban, ahol az egyik fél tanít, a másik pedig ismereteiben, szakmai kompetenciáiban gyarapszik. Az osztott képzéseken az alapképzés befejeztével a hallgatók mesterképzésre mennek, sokszor másik intézménybe, esetleg másik országba. Ez a rendszer alkalmazkodni tud a hallgató érdeklődéséhez, és egészséges „piaci versenyt” teremt a hallgatókért versengő, mesterképzéseket kínáló intézmények között. Az online lehetőségekbe jó stratégiai érzékkel belegondolni képes képzőhelyek az idén komoly kreatív energiákat fektettek az online nyílt napok megszervezésébe. Amikor a messzi helyszíneken lévő nyílt napok látogatásának időben, pénzben komolyabb költsége volt, kevesebben látogatták ezeket az eseményeket, mint a járványhelyzet idején, amikor egy képzésbe való bepillantáshoz egy kattintás is elegendő. Tapasztalatom alapján ilyen online nyílt nap hatására a másik vonzó alternatíva megjelenésével és az ismert leértékelésével több olyan diák is sorsfordító elhatározásra jutott a jövőjét illetően, és döntött az egyetemváltás mellett, akikben addig talán nem forrott ki, hogy más intézményben folytatják a mester tanulmányaikat, mint az alapozóakat.

Pedig a jól működő tanár–diák-kapcsolat folytatásában is rejlik lehetőség, de ez az

összehasonlító kiértékelésben kevésbé számít, hiszen az ismeretlenről ebben a tekintetben nincs adat. A szakirodalom is kezdi felismerni, hogy a tanár–diák-kapcsolatoknak nemcsak a kisiskolások, de a felnőttek, az egyetemisták esetében is van jelentősége a tanulmányi előmenetelben, a sikerességváltásban. Igaz, még nem sok kutatást folytattak ezzel kapcsolatban, és az egyetemi protokollok is inkább az átláthatóságot és a rendelkezésre állás mennyiségi szempontjait értik támogatáson (*support*), de a hallgatói tanár–diák-együttműködésnek van egy kétségkívül jelenlévő, bár sokkal kevésbé kikutatott érzelmi szála is (Hagenauer és Volet, 2014). A közös munka során megtapasztalt együttes élmények nemcsak a diákok kapcsolati kötődési igényeinek betöltéséhez, ezen keresztül mentális jóllétének növekedéséhez és végtére alkotóerejük kibontakoztatásához járulhatnak hozzá, de a tanárokéhoz is.

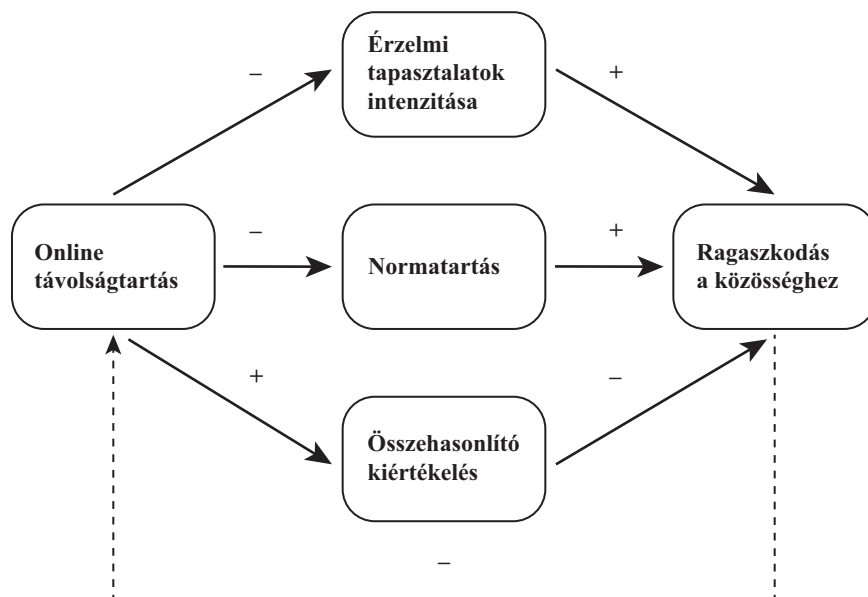
Az 1. ábra összefoglalja, hogy a távolságtartás miatt az online interakciók hogyan erodálhatják a közösségi kapcsolatainkat. Nagyon fontos helyére tennünk, hogy az online távolságtartás (online interakció) ellenpontja a személyes interakció, és nem az interakciók teljes hiánya, beleértve az online interakciókat is. Természetesen az online lehetőségekkel folytatott kapcsolattartás arra nagyon jó, hogy ne szűnjön meg teljesen a kapcsolat, és legalább valamilyen szinten működjön (Swift, 2020).

Az 1. ábra tehát a távolságtartó online kommunikációnak a társas tekintetben vett hatásairól szóló elképzelésünket, munkahipotézisünket foglalja össze: az online forma elszegényesíti az interakciók érzelmi gazdagságát, csökkenti a normatartást, és teret ad az összehasonlító kiértékeléseknek, amelyek a saját csoport leértékeléséhez vezethetnek. Ezek a hatások mind a közösségi összetartás

ellen dolgoznak a személyes interakciókkal való összehasonlításban.

Nem részleteztük, de ezek a hatások nyilvánvalóan nem egyformán érintik az embereket, vagyis lehetnek abban egyéni különbségek, hogy kinek mennyire lazul a közösséghez való ragaszkodása a hatások eredményeképpen. Ez függ a személyes tulajdonságoktól és a csoporthoz fűződő viszony jellegzetességeitől, például a csoporttal való azonosulástól, a személyesen megélt csoportidentitástól. Egy erős érzelmi intelligenciájú személy valószínűleg az online kapcsolatban is odafigyel érzései pontos kifejezésére vagy a másik érzéseinek megértésére. Vagy egy elvi alapon együttműködő személy akkor is bekapcsolva hagyja a kameráját, ha a csoport másik 40 tagja azt nem teszi. És a saját csoportjához igazán hűséges és lojális csoporttag akkor sem látogatja más csoportok online alkalmait, ha azt észrevétlenül meglehetné. Mert nem is érdekli. Ezeket az árnyalatokat ebben az írásban nincs alkalom részletezni.

A problémakezelési javaslatainkat tárgyaló harmadik szakaszban is ezeknek az egyéni változatosságoknak a számbavétele nélkül, általános értelemben gondolkozunk el azon, hogyan lehet a nagyon is szükséges, „életmentő” online kommunikáció „káros mellékhatásait” tompítani. Az ábra alján a közösséghez való ragaszkodástól az online távolságtartás irányába mutató nyíl azt jelenti meg, hogy a meglazult kötelékű csoportokban az online kommunikáció preferálása akkor is megmaradhat, amikor az online formát a csoport felválthatná személyes jelenlétire. Azért jelenítettük meg szaggatott vonallal, mert ezt a szálát különösebben nem fejtettük ki az eddigiekben, de a káros hatások menedzselésében szerephez juthat. Az ábrában vázolt modellben jelölt hatásokat, utakat a későbbiekben empirikusan is tesztelni szükséges.

1. ábra. A távolságtartó online interakció feltételezett hatása a kapcsolatokhoz való ragaszkodásokra a kapcsolat érzelmi gazdagságának csökkenésén, a normatartás lazulásán és az összehasonlító kiértékeléseken keresztül. A fellazult szerkezetű csoportok az online kommunikációt akkor is előnyben részesíthetik, ha megnyílik a lehetőségük a személyes kapcsolattartásra.

ÚTKERESÉS A MEGOLDÁSOKHOZ:

MIT TANULTUNK A PANDÉMIÁS TAPASZTALATOKBÓL, HOGYAN LEHET A KÁROS HATÁSOKAT KIKÜSZÖBÖLNI?

Először is szögezzük le, hogy ha nem találkozhatunk személyesen, online sokkal jobb találkozni, mint sehogy. Ez a kiindulópont. Egy másik igen fontos támpont, hogy amikor visszatér a lehetőség az offline működésre, éljünk az offline lehetőségekkel, és gondoljuk át, mit tartunk meg az online gyakorlatokból. Ne legyen az az alapértelmezés, hogy a több mindig jobb a kevesebbnél. Véleményem szerint az online közösségi kapcsolatok ápolása kapcsán nagyon gondoljuk meg, hogy valóban meg akarjuk-e tartani, ha azt nem muszáj. Munkamegbeszélésekre, egyeztetésekre hatékony

és működőképes lehet továbbra is, lévén igen takarékos, és például az országos testületek tanácskozásait az utazási idők és költségek megtakarításával érdemi veszteség nélkül lehet működtetni online is. És legfőképpen érdemes számba venni, és megtanulni, hogy az online kommunikáció kapcsolatgyengítő hatásait hogyan lehet fékezni.

Az érzelmi kötelékek lazulása ellen

A kiscsoportok összetartásának legrosszabbat kétségkívül az tehet, ha az emberek nem találkoznak. Csak azért, mert az online „nem az igazi”, nem hanyagolhatjuk el a találkozásokat. Az interaktív kiscsoportos online kommunikációval kapcsolatban azonosított problémák egyike az volt, hogy csökken az interakciók érzelmi gazdagsága, egyrészt

amiatt, mert a nonverbális viszonzyszabályozó jelek csatornái korlátosak, és nem tudjuk az érzelmi közelséget kifejezni, másrészt azért, mert nem működnek az együttesség utalásai. A teljesség igénye nélkül veszünk számba néhány lehetőséget azzal kapcsolatban, hogyan lehet ezekből az akadályokból valamennyit elbontani.

Először is óriási tévedés a viszonzyszabályozást kizárólag a nonverbális kommunikációra leszűkíteni. Érzelmi közelítést a szavainkkal és a témaválasztásainkkal is ki tudunk fejezni. Például a másikkal való helyeslő csatlakozással, a tréfálkozással, valamilyen személyes tapasztalat megosztásával. Érdekes a feladattevékenységek mellett a kiscsoportokban személyesebb beszélgetéseket is kezdeményezni tehát.

Az együttesség és összetartozás érzésének fokozására is lehet kezdeményezéseket tenni. Például lehet esetleg régebbi közösségi eseményekről pár képet megnézni, vagy lehet a meetingen résztvevőknek a platform kínálatából közös háttérválasztással élni. Akár a csoport szokásos egybegyülekezésének lefotózott helyszínét is választhatjuk azonos egyéni háttérként!

A távolságtartásban való normalizálás ellen

Ezen a ponton kétféle irányban nyílik beavatkozási lehetőség. Lazulhatnak a csoportnormák, és lazulhatnak az általános emberi normák. Mindkét folyamat kedvezőtlen az összetartás szempontjából. Lehetnek akár maguk a csoportnormák is az online beszélgetések témái, hogy hozzáférhetőbbé váljanak. Ezt persze nem lehet túlzásba vinni, mert természetes körülmények között a csoportok normaműködése nagyon nagy arányban tacit, tehát nem direkt módon kommunikált, emiatt

a normákról való beszéd erőltetettnek, didaktikusnak tűnhet. Az online kommunikáció csoporton belüli (illetve általános) etikettjét átbeszélni azonban egyáltalán nem erőltetett, tekintettel arra, hogy ezzel kapcsolatban nincsenek korábbi tapasztalatok, amelyek rögzülhetnek volna.

Ha csak annyit el tudnánk érni, hogy az online találkozásokkor mindenki bekapcsolja a kameráját, már rengeteget javítanánk az általános emberi normák és csoportnormák betartásán. Azon belül is a másikkal való odafigyelés, és a másikkal megadott alapvető emberi tisztelet normájának betartásán, mivel a bekapcsolt kamera némileg visszatart attól, hogy a találkozó közben nem oda való dologgal is foglalkozunk. Nem beszélve arról, hogy legalább azt a kevés nonverbális viszonzyszabályozó információt közrebocsátjuk, amennyit az online kommunikáció egyáltalán megenged.

Az összehasonlításokból eredő leértékelések ellen

Nehéz egyszerű ajánlásokat tenni azzal kapcsolatban, hogy hogyan ne sóvárogjon valaki valami más után, mint ami az övé, és hogyan vonja ki magát az összehasonlításokból eredő hatások, például a saját közösség leértékelése alól. A képzésben, felvilágosításban viszont látok lehetőséget. Ha megismernék, tanulnák – akár az iskolában – az emberek, hogy a saját boldogságukat igazából mi befolyásolja, és rádöbbenének, hogy sokszor ezzel ők maguk mennyire nincsenek tisztában, akkor talán ugyanúgy tartózkodnának a saját közösség vonzerejének leértékeléséhez vezető meggondolatlan mennyiségi összehasonlításoktól, mint amennyire az egészségtudatos személyek jó esetben tartózkodnak az egészségkárosító dolgok fogyaszt-

tásától. Talán. Azért nem lehetünk ebben nagyon biztosak, mert az emberek sokszor még a nagyon káros dolgoktól sem tartózkodnak, pedig a tudásnak birtokában vannak. Sokszor még olyankor sem tartózkodnak a káros dolgoktól, amikor a károkozásról szóló tudás olyan egyértelmű, mint például az, hogy a dohányzás árt az egészségnek. Ehhez képest a közösségi kötődések fontossága és értéke sokkal kevésbé tényszerű, nagyfokú véleménykülönbségeknek kitett.

ÖSSZEGZÉS

Ebben a tanulmányban azt tekintettük át, hogy a közösségeket miként képes fellazítani az offline kommunikáció háttérbe szorítása és az online kommunikáció előretörése. Megállapítottuk, hogy a COVID–19-járvány mentális, szociokulturális hatásait elemző szakcikk sorából egyelőre hiányoznak a beszámolók a közösségi hatásokat vizsgáló kutatásokról, miközben az egyéni szinten, illetve nagyobb társadalmi léptékben megragadható következményeket leírók jelen vannak (pl. Borkowska és Laurence, 2021; Donnarumma és Pezzulo, 2021; Garbóczy és mtsai, 2021; Hoffart és mtsai, 2020; Malecki és mtsai, 2021; Pieh és mtsai, 2020; Pummerer és mtsai, 2020; Saladino és mtsai, 2020; Wassler és Talarico, 2021).

A közösségi hatások végig gondolására különös lehetőséget kínáltak a pandémiás

időszak alatt a különféle közösségekben megélt saját tapasztalataim is, amelyeket szociálpszichológusként egy klasszikus szociálpszichológiai téma – a csoportkohézió – égisze alatt próbáltam integrálni csoportdinamikai (Festinger, 1950), illetve kognitív szociálpszichológiai (Hsee és mtsai, 1999) elméletek alapján. A csoportkohézió a közösségeket illető jelenlegi pszichológiai tudásunk szerint bármilyen csoport, bármilyen szervezet bármilyen feladatának elvégzését támogatja (Beal és mtsai, 2003). Éppen ezért hatalmas kihívás a szervezetek, de a szervezetek működésével foglalkozó pszichológia számára is a teljesítménynek a megőrzése – a kohézió csökkenésének az ellenére is. E kérdés hogyanjának az irányába tanulmányunkban nem tettünk lépéseket, kizárólag az online kommunikációs forma esetleges veszélyeinek a tompítására irányult figyelmünk, különösen az foglalkoztatott, hogy az online kapcsolattartást miként lehetne közelíteni az offline kommunikáció személyességéhez.

A felállított modell segítségével – Festinger (1950) háromkomponensű csoportkohézióról szóló modelljének megfelelően – az érzelmi tapasztalatok hanyatlásából, a normatartás lazulásából és az összehasonlító kiértékelés hozta leértékelésből származó közösségerodáló hatásokról beszéltünk, valamint a kivédésükre irányuló javaslatokról. A távolságtartásnak a közösségek összetartását lazító hatásairól felállított modell empirikus kutatásokból származó megerősítésekre vár.

IRODALOM

- BARGH, J. A., MCKENNA, K. Y. (2004): The internet and social life. *Annual Review of Psychology*, 55. 573–590.
- BARON, J., RITOV, I. (2004): Omission bias, individual differences, and normality. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 94(2). 74–85.

- BAUMEISTER, R. F., LEARY, M. R. (1995): The need to belong: Desire for interpersonal attachments as a fundamental human motivation. *Psychological Bulletin*, 117(3). 497–529.
- BEAL, D. J., COHEN, R. R., BURKE, M. J., MCLENDON, C. L. (2003): Cohesion and performance in groups: a meta-analytic clarification of construct relations. *Journal of Applied Psychology*, 88(6). 989–1004.
- BIRTALAN I. L., KISS, B., BÁRDOS Gy. (2020): A közösség által támogatott mezőgazdálkodás szubjektív aspektusai. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 75(2). 271–288.
- BORKOWSKA, M., LAURENCE, J. (2021): Coming together or coming apart? Changes in social cohesion during the Covid-19 pandemic in England. *European Societies*, 23(supl). S618–S636.
- BROWN, M. E., FINN, G. M. (2021): Intra-COVID collaboration: Lessons for a post-COVID world. *Medical Education*, 55(1). 122–124.
- DEUTSCH, M., GERARD, H. B. (1955): A study of normative and informational social influences upon individual judgment. *The Journal of Abnormal and Social Psychology*, 51(3). 629–636.
- DIENER, E., SELIGMAN, M. E. (2002): Very happy people. *Psychological Science*, 13(1). 81–84.
- DONNARUMMA, F., PEZZULO, G. (2021): Moral decisions in the age of COVID-19: Your choices really matter. *Social Sciences & Humanities Open*, 4(1). 100149.
- FESTINGER, L. (1950): Informal social communication. *Psychological Review*, 57(5). 271–282.
- FESTINGER, L., SCHACHTER, S., BACK, K. (1950): *Social Processes in Informal Groups*. Stanford University Press, Stanford, CA.
- GARBÓCZY, S., SZEMÁN-NAGY, A., AHMAD, M. S., HARSÁNYI, S., OCSENÁS, D., REKENYI, V., ... KOLOZSVÁRI, L. R. (2021): Health anxiety, perceived stress, and coping styles in the shadow of the COVID-19. *BMC Psychology*, 9(1). 1–13.
- GERGEN, K. (2002): The Challenge of Absent Presence. In Katz, J., Aakhus, M. (eds): *Perpetual contact: mobile communication, private talk, public performance*. Cambridge University Press, Cambridge. 227–241.
- GERGEN, K. J. (2003): Self and community in the new floating worlds. In Nyiri, K. (ed.): *Mobile democracy: Essays on society, self, and politics*. Passagen Verlag, Vienna. 103–114.
- GLADWELL, M. (2005): A Kenna-dilemma. In Gladwell, M.: *Ösztönösen – A döntésről másképp*. HVG Kiadó, Budapest. 119–148.
- GLEICK, J. (2000): *Faster: The acceleration of just about everything*. Vintage, New York.
- HAGENAUER, G., VOLET, S. E. (2014): Teacher–student relationship at university: An important yet under-researched field. *Oxford Review of Education*, 40(3). 370–388.
- HOFFART, A., JOHNSON, S. U., EBRAHIMI, O. V. (2020): Loneliness and social distancing during the COVID-19 pandemic: Risk factors and associations with psychopathology. *Frontiers in Psychiatry*, 11. 1297. DOI: 10.3389/fpsy.2020.589127
- HSEE, C. K. (1996): The evaluability hypothesis: An explanation for preference reversals between joint and separate evaluations of alternatives. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 67(3). 247–257.

- HSEE, C. K., LOEWENSTEIN, G. F., BLOUNT, S., BAZERMAN, M. H. (1999): Preference reversals between joint and separate evaluations of options: a review and theoretical analysis. *Psychological Bulletin*, 125(5). 576–590.
- LIND, E. A. (2019): Exclusion, exploitation, and the psychology of fairness. In Lind, A. (ed.): *Social Psychology and Justice*. Routledge, New York. 75–92.
- MALECKI, K. M., KEATING, J. A., SAFDAR, N. (2021): Crisis communication and public perception of COVID-19 risk in the era of social media. *Clinical Infectious Diseases*, 72(4). 697–702.
- MCINTYRE, E., WIENER, K. K., SALIBA, A. J. (2015): Compulsive Internet use and relations between social connectedness, and introversion. *Computers in Human Behavior*, 48. 569–574. DOI: 10.1016/j.chb.2015.02.021
- MÉREI F. (1989): Az utalás. Az élményközösség szemiotikai többlete. In Mérei F.: *Társ és csoport*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 264–288.
- PARISH, H. (2020): The absence of presence and the presence of absence: Social distancing, sacraments, and the virtual religious community during the COVID-19 pandemic. *Religions*, 11(6). 276–289.
- PEPITONE, A. (1999): Historical sketches and critical commentary about social psychology in the golden age. In Rodrigues, A., Levine, R. V. (eds): *Reflections on 100 years of experimental social psychology*. Basic Books, New York. 170–199.
- PIEH, C., O'ROURKE, T., BUDIMIR, S., PROBST, T. (2020): Relationship quality and mental health during COVID-19 lockdown. *PLoS One*, 15(9). e0238906.
- PLÉH Cs., KRAJCSI A., KOVÁCS K. (2003): Webhasználat, kommunikációs mintázatok, magány és társasság. *Magyar Tudomány*, 2013(12). 1513–1517.
- POSTMES, T., SPEARS, R. (1998): Deindividuation and anti-normative behavior: a meta-analysis. *Psychological Bulletin*, 123(3). 238–259.
- PUMMERER, L., BÖHM, R., LILLEHOLT, L., WINTER, K., ZETTLER, I., SASSENBERG, K. (2020): Conspiracy theories and their societal effects during the COVID-19 pandemic. *Social Psychological and Personality Science*, 13(1). 49–59.
- RODRIGUES, A., LEVINE, R. V. (eds) (1999): *Reflections on 100 years of experimental social psychology*. Basic Books, New York.
- SALADINO, V., ALGERI, D., AURIEMMA, V. (2020): The psychological and social impact of Covid-19: New perspectives of well-being. *Frontiers in Psychology*, 11. 2550. DOI: 10.3389/fpsyg.2020.577684
- SWIFT, C. (2020): Being there, virtually being there, being absent: chaplaincy in social care during the COVID-19 pandemic. *Health and Social Care Chaplaincy*, 8(2). 154–164.
- SZÉCSI G. (2019): Énteremtő narratívák az új média korában. *Kultúratudományi Szemle*, 1(2–3). 14–21.
- WALTHER, J. B., ANDERSON, J. F., PARK, D. W. (1994): Interpersonal effects in computer-mediated interaction: A meta-analysis of social and antisocial communication. *Communication Research*, 21(4). 460–487.
- WANG, B., LIU, Y., QIAN, J., PARKER, S. K. (2021): Achieving effective remote working during the COVID-19 pandemic: A work design perspective. *Applied Psychology*, 70(1). 16–59.

- WASSLER, P., TALARICO, C. (2021): Sociocultural impacts of COVID-19: A social representations perspective. *Tourism Management Perspectives*, 38. 100813. DOI: 10.1016/j.tmp.2021.100813
- WIEMANN, J. M., GILES, H. (1995): Az interperszonális kommunikáció. In Hewstone, M., Stroebe, W., Codol, J.-P., Stephenson, G. M. (szerk.): *Szociálpszichológia*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest. 221–244.
- ZIMBARDO, P., COULOMBE, N. D. (2016): *Nincs kapcsolat. Hová lettek a férfiak?* Libri Kiadó, Budapest.

HUNYADY GYÖRGY
KOVÁCS JUDIT
N. KOLLÁR KATALIN
PALATINUS ZSOLT
PLÉH CSABA
SZABÓ ÉVA
SZOKOLSZKY ÁGNES

SZERZŐINK